

LUND UNIVERSITY

Förenen eder!

internationella perspektiv på arbetarhistoria

Brunnström, Pål; Lundin, Johan A

2015

Document Version:

Förlagets slutgiltiga version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Brunnström, P., & Lundin, J. A. (Red.) (2015). *Förenen eder! internationella perspektiv på arbetarhistoria*. (Skrifter från Centrum för Arbetarhistoria; Vol. 7). Centrum för Arbetarhistoria.

Total number of authors:

2

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

FÖRENINGEN EDER!

Internationella perspektiv på arbetarhistoria

Texter från arbetarhistorikermötet i
Landskrona i april 2013

PÅL BRUNNSTRÖM & JOHAN A. LUNDIN (RED)

FÖRENER EDER!

INTERNATIONELLA PERSPEKTIV PÅ
ARBETARHISTORIA

Pål Brunnström och Johan A. Lundin (red)

Centrum för Arbetarhistoria

© Författarna och Centrum för Arbetarhistoria 2015
Skrifter från Centrum för Arbetarhistoria 7

Tidigare utgivningar i serien Skrifter från Centrum för Arbetarhistoria:

1. Victor Lundberg (red), *Arbetarhistoria i brytningstid – Landskrona i maj 2005*, Landskrona 2007
2. Emma Hilborn, *De förrädda kämparna. Gemenskap och identitetskapande inom den ungsocialistiska rörelsen i Skåne 1903-1917*, Landskrona 2008
3. Magnus Olofsson (red), *Arbetarhistoria idag. Rapport från arbetarhistorikermötet i Landskrona i maj 2007*, Landskrona 2009
4. Magnus Olofsson (red). *Konflikt och samförstånd. Texter från arbetarhistorikermötet i Landskrona i maj 2009*, Landskrona 2011
5. Lars Berggren & Hans Wallengren (red), *Ung i Skromberga och Ekeby under förra seklet. Berättelser om uppväxt och ungdomstid på 1930-60-talen*, Landskrona 2011
6. Lars Hansson (red). *Fokus på arbetarhistoria. Texter från arbetarhistorikermötet i Landskrona i maj 2011*. Landskrona 2013

GRAFISK FORM: Fredrik & Josefin Björk/ **DIG BAD BOOKS**

OMSLAG & OMSLAGSBILD: Fredrik Björk

TRYCK: Holmbergs, Malmö 2015

ISSN: 1654-2908

ISBN: 978-91-979661-3-9

BESTÄLLNINGSADRESS:

Centrum för Arbetarhistoria

Box 143

261 22 Landskrona

INTERNETBESTÄLLNING:

www.arbetarhistoria.org

INNEHÅLL

Förenen Eder! <i>Pål Brunnström och Johan A. Lundin</i>	5
Maria Bosdotter – facklig aktivist och andra vågens feminist <i>Jonny Hjelm</i>	9
Klass, kön och socialdemokratiska kvinnor <i>Mikael Bruér</i>	37
Transnationell arbetarsolidaritet i Östersjöregionen? <i>Mats Lindqvist</i>	55
Mennesker, miljø og multinasjonale selskaper: Lokal, nasjonal og transnasjonal solidaritet i den globale aluminiumsindustrien <i>Frank Meyer</i>	80
Biografiske og transnationale trends i kommunismeforskningen – i et dansk og internasjonalt perspektiv <i>Jesper Jørgensen og Chris Holmsted Larsen</i>	99
Maxwell Xulu – impimpi eller offer? <i>Jonas Sjölander</i>	120
Bland de bortglömda röda svenskspråkiga i Finland – ett nationellt problemkomplex? <i>Matias Kaihovirta</i>	140
Borgerlig och plebejisk offentlighet – kommunikativt förmedlade revolutionsuppfattningar kring 1800-talets mitt <i>Ingemar Johansson</i>	154
En idéanalys av kommunförbundet/SKL:s arbetsgivarpolitiska budskap <i>Fredrik Brunnström</i>	185
Källor	213

Förenen Eder!

Pål Brunnström och Johan A. Lundin

*Proletärer i alla länder, förenen Eder!*¹

Uppmaningen är välkänd och förmodligen lika aktuell idag som när den först skrevs 1848. Arbetarrörelsens historia är berättelsen om människor som slutit sig samman för att vinna politisk demokrati, ekonomisk rättvisa och människovärde. Det är berättelser om hur män och kvinnor organiserat sig och solidariserat sig med andra; såväl lokalt och nationellt som internationellt. Allt detta återspeglas i föreliggande volym vars artikelförfattare skriver arbetarhistoria med olika perspektiv.

Boken ges ut av Centrum för Arbetarhistoria (CfA). Detta är en centrumbildning bestående av Lunds universitet genom Historiska institutionen, Arbetarrörelsens arkiv i Landskrona samt den ideella föreningen CfA. Målsättningen med CfA är att skapa en institution för forskning, undervisning, arkiv- och utställningsverksamhet med syfte att samla, sprida och utveckla kunskapen om arbetets och arbetares historia i vid bemärkelse. Som ett led i detta höll CfA sin första nationella forskningskonferens i arbetarhistoria våren 2005. Här bestämdes att konferensen skulle återkomma vartannat år samt att bidragen vid konferenserna skulle publiceras i antologier. Den första volymen, med bidrag från 2005 års konferens, kom ut 2007 i samband med den andra arbetarhistoriska konferensen. Sedan har ytterligare tre volymer sett dagens ljus. Föreliggande volym *Förenen Eder* är således den femte.

Boken inleds med artikeln ”Maria Bosdotter – facklig aktivist och andra vågens feminist” av Johnny Hjelm. Författaren lyfter fram en av centralgestalterna inom Handelsanställdas förbund och beskriver kampen för en jämn könsrepresentation inom det kvinnodominerade förbundet. Framför allt är det nätverk av kvinnor inom Handels avdelning 20 i Stockholm som författaren framställer som drivande i processen, men också en mer allmän tidsanda och kopplingar till andra politiska grupperingar som solidaritetsrörelsen för Vietnam och Grupp 8 lyfts fram som viktiga påverkansfaktorer.

I artikeln "Klass, kön och socialdemokratiska kvinnor" diskuterar Mikael Bruér ideologiska förändringar inom socialdemokratiska kvinnoförbundet perioden 1972 – 1993. Detta görs genom att analysera hur begreppen klass och kön framställdes som maktbegrepp i kvinnoförbundets aktionsprogram och debatterna kring antagandet av dessa. Bruér menar att klass var det överordnade begreppet under den inledande delen av perioden, men att en förskjutning skedde och att kön alltmer lyftes fram som en jämbördig analyskategori. Samtidigt framgår att kvinnoförbundet anpassade sig och höll sig ideologiskt nära moderpartiet.

Mats Lindqvist diskuterar i artikeln "Transnationell arbetarsolidaritet i Östersjöregionen?" förutsättningarna för solidaritet mellan arbetare i olika länder som befinner sig i en konkurrenssituation, utifrån empiriska exempel från ett EU-initierat projekt omfattande länderna kring Östersjön. Författaren lyfter fram bristen på konflikt mellan arbetar- och arbetsgivarparten som ett problem och att den senare tillsammans med politiska aktörer har initiativet. Lindqvists betonar att det är centralt att upprätta en solidaritet mellan arbetarkollektiv i olika länder, och menar med hänvisning till Marx begrepp "klass för sig" att arbetarna då behöver överskrida en instrumentell solidaritet för att ge plats för en emotionell dimension och känslor av samhörighet.

I artikeln "Mennesker, miljø og multinasjonale selskaper: Lokal, nasjonal og transnasjonal solidaritet i den globale aluminiumsindustrien" gör Frank Meyer en komparation av hur aluminiumproduktion påverkar lokalsamhällen i Brasilien och Norge. Han visar hur den globala, industriella produktionen av aluminium fört med sig en rad samhälls- och miljöproblem för människorna som bor på de platser där produktionen är lokaliserad. Detta har givit upphov till olika former av organiserat motstånd som tagit sig rad olika uttryck. Meyer visar bland annat att olika grupper utgått från sina särintressen och därmed även ibland stått i motsättning till varandra, vilket försvårat möjligheten till ett samlat motstånd.

Jesper Jørgensen och Chris Holmsted Larsen bidrar med artikeln "Biografiske og transnationale trends i kommunismeforskningen – i et dansk og internationalt perspektiv". Enligt författarna kan kommunistforskningen på en övergripande nivå delas in i två teoretiskt motsatta skolor – den totalitaristiska och den komparativa. Utifrån denna indelning görs sedan en mer nyanserad historiografisk översikt över olika perspektiv som används inom kommunistforskningen. En viktig poäng i artikeln är att kommunismen bättre kan förstås som "kommunismer", vilket därmed kan synliggöra en mångfald av former och praktiker.

Jonas Sjölander undersöker i artikeln "Maxwell Xulu – impimpi eller offer" hur bilden av en av ledargestalterna inom den sydafrikanska fackföreningsrörelsen plötsligt förvandlades från "kamrat" till "förrädare". Genom en närläsning av tillgängliga källor kartläggs hur Xulu skrivits ut ur historien om sydafrikansk fackföreningsrörelse, men också den tystnad som omgärdat fallet. Sjölander låter frågan om Xulus eventuella skuld vara obesvarad, men ger en avslutande reflektion som är värd att lyfta fram: "En selektiv historieskrivning där cynism, realpolitik och förbrytelser bland protagonisterna filtreras bort i solidaritetens namn, är å andra sidan lika riskabel som en rättslig process där försoningen väger tyngre än sanningen."

Matias Kaihovirtas bidrag heter "Bland de bortglömda röda svenskspråkiga i Finland – ett nationellt problemkomplex?" Här vill han problematisera den utbredda föreställningen inom finländsk historieforskning om finlands-svenskarna som en homogen grupp som helhjärtat gick med i inbördeskriget på den vita sidan. Genom att studera grundandet av ett rött garde bland bruksarbetarna i Billnäs synliggörs hur svenskspråkiga arbetare resonerade och agerade år 1917 för att förstå varför de sedermera kom att tillhöra den röda sidan i inbördeskriget 1918. Därmed fäst också uppmärksamhet vid det problematiska förhållandet mellan klass och språk i Finland.

I artikeln "Borgerlig och plebejisk offentlighet – kommunikativt förmedlade revolutionsuppfattningar kring 1800-talets mitt" gör Ingemar Johansson en genomgång av hur den revolutionära utvecklingen i Frankrike 1848–49 återgavs i svenska tidningar och pamfletter. Enligt författaren användes i denna rapportering såväl marxistisk präglad klasskampsterminologi som formuleringar som i samklang med en liberal revolutionsdiskurs betonade enigheten mellan klasserna i kampen för republiken. På motsvarande vis urskiljer Johansson förekomst av dels en liberal linjär revolutionsuppfattning, dels en "proletär" cyklisk revolutionsuppfattning med en vision om en fortsatt revolution som ska leda till en total samhällsomvandling.

Boken avslutas med Fredrik Brunnströms artikel "En idéanalys av kommunförbundet /SKL:s arbetsgivarpolitiska budskap". Syftet är att beskriva och kritiskt granska Kommunförbundet/SKL:s sätt att uttrycka sig när det gäller synen på den egna arbetsgivarrollen. Studien ger vid handen att de offentliganställda är osynliggjorda i de undersökta inriktningsdokumenten vilket Brunnström menar vara ett uttryck för den ideologiska ståndpunkten att frågor som gäller de kommun- och landstingsanställdas rätt till inflytande, delaktighet, arbetsplatsdemokrati och medbestämmande inte anses vara särskilt viktigt.

Det är således en mångfald olika perspektiv som belyses i antologin. Artiklarna handlar om en rad olika problemområden inom det arbetarhistoriska forskningsfältet, har en vid spännvidd över tid och rum, synliggör kvinnor och män som historiska aktörer. Samtidigt går det inte att undvika att konstatera att det inte finns några kvinnor bland författarna. Detta är något som Centrum för Arbetarhistoria tar på stort allvar och aktivt arbetar för att förändra inför kommande konferenser och antologier. Trots denna och andra begränsningar är antologin ett viktigt bidrag till att belysa frågor och historiska problem kopplade till arbetarklassen.

NOTER

- 1 Marx, Karl & Engels, Friedrich, *Det kommunistiska manifestet*. Öfvers. 1886 af Axel Danielsson. Öfversättningen rev. och fullst. af Kata Dalström 1903. Tillök. med förf:s förord samt en efterskrift af Hjalmar Branting, Socialdemokratiska arbetarpartiets förlag, Stockholm, 1903, s.41.

Maria Bosdotter

Facklig aktivist och andra vågens feminist

Jonny Hjelm

INLEDNING

År 1983 valdes Maria Bosdotter till ordförande i avdelning 20 i Handelsanställdas förbund. Avdelningen organiserade handelsanställda i Stockholm och var förbundets största med närmare 30 000 medlemmar. Den hade precis som övriga handelsavdelningar länge dominerats av män – såväl förtroendevalda som anställda funktionärer – trots att de flesta medlemmar var kvinnor. Bosdotter vann ordförandevalet efter omröstning över en manlig kandidat. Hon blev avdelningens första kvinnliga ordförande, nummer elva sedan grundandet 1912. Bosdotter omvaldes under en följd av år och hon lämnade ordförandeuppdraget 2011. Under dessa år hade hon även ett stort antal uppdrag inom arbetarrörelsen och har beskrivits som ”en av rörelsens många gråa makthavare”.¹

I denna artikel beskrivs och analyseras – med utgångspunkt i Maria Bosdotters fackliga karriär – hur kvinnor successivt ökade sitt inflytande på fackklubbs-, avdelnings- och förbunds nivå. Här belyses, med tidsmässigt fokus på 1970- och 1980-talen, de arbetarrörelsenätverk som Bosdotter fanns i och den betydelse dessa hade för hennes och andra kvinnors facklig-politiska aktiviteter.

Med begreppet ”nätverk” avses dels formella kvinnogemenskaper, exempelvis LO-distriktets (Stockholm) socialdemokratiska kvinnoklubb, dels informella kvinnogemenskaper utan explicit exkludering av män, men som på grund av numerär kvinnodominans och gemensam erfarenhetsgrund skapade en könsbaserad ”vi-känsla”. Nätverken kan liknas vid facklig-politiska intressekluster där individer interagerade inom och mellan nätverk, ibland kollektivt, andra gånger mer individuellt. I nyare forskning har betydelsen av dylika nätverk framhållits som viktiga vid analyser av kvinnors politiska och fackliga mobilisering. Ett aktuellt exempel (2011)

är Suzanne Franzways & Mary Margarets *Making Feminist Politics* där man särskilt uppmärksammar fackföreningsaktiva kvinnor.²

Artikeln baseras på två forskningsprojekt; ett om Handelsanställdas förbund 1906–2006 och ett om Handelsanställdas avdelning 20, 1912–2012.³ Inom ramen för dessa projekt, och vid författandet av denna artikel, har ett flertal intervjuer gjorts med Maria Bosdotter.⁴

FACKLIG FEMINISM

Landsorganisationens ordförande Karl-Petter Thorwaldsson förklarade på kvinnodagen 2013 att ”facklig feminism” var en självklar utgångspunkt för LO-ledningen när det gällde jämställdhetsarbetet. Bakgrunden var ett beslut vid LO-kongressen 2012 om att prioritera kampen för ökad jämställdhet i arbetslivet men också inom den egna organisationen.⁵

LO-ledningens ambition att 2013 göra ”facklig feminism” till ett samlande slagord representerar något nytt och visar att feministiska teorier och analyser hittat vägen till LO-borgen. Under 1970- och 1980-talen var det annorlunda. Ett skäl var att klass under dessa decennier betraktades som betydligt viktigare än kön. Kvinnorörelsen ansågs också i huvudsak bestå av feministkvinnor från överklassen och/eller den övre medelklassen, inte sällan universitetsutbildade, och betraktades av detta skäl med skepsis eller negativt. Gunilla Thorgren, med i Grupp 8 Stockholm 1969, skriver i en tillbakablick (2003) att kvinnorörelsen ”retade gallfeber på männen i facket” när de jämställde klass med kön.

Vi betraktades som splittrare av den stora arbetarkampen. Och vi beskyllades för att, liksom övriga vänstergrupper, vara akademiker. Vilket var en helt riktig iakttagelse och så skulle det också förbli. Majoriteten av dem som kom att bli medlemmar i Grupp 8 var definitivt inga arbetarkvinnor, utan studenter, akademiker och tjejer som jobbade med lite friare yrken.

Thorgren framhåller dock att Grupp 8:s arbete var inriktad på att nå arbetarklassens kvinnor och att få dem involverade i kvinnorörelsen. Solidaritetsinriktade manifestationer och stöd till strejkande kvinnor var också ett vanligt inslag i kvinnorörelsens arbete.⁶ Samma bild ges i sociologen Eva Schmitz studie av kvinnorörelsen som innehåller ett längre avsnitt om strejkande kvinnor i Borlänge och Skellefteå.⁷ En av Schmitz utgångspunkter, hämtat från den danska samhällsvetaren Drude Dahlerup, är att kvinnorörelsen ska betraktas som en vittomfattande och heterogen rörelse som inkluderade till synes perifera grupper av kvinnor.⁸

Den moderna kvinnorörelsen – den andra vågens feminism – har inom forskningen i första hand uppmärksammats som politisk, kulturell och social rörelse. Dess inverkan på fackföreningsrörelsen, i vilken utsträckning man faktiskt lyckades nå arbetarklasskvinnor och fackligt aktiva kvinnor, har berörts men inte varit någon huvudfråga. Detsamma gäller kvinnorörelsens ideologi, krav och kampformer. Lite är också känt om vardagen för de fackföreningsaktiva kvinnor som tidigt tog till sig kvinnorörelsens budskap. Sammantaget har vi inte särskilt god kunskap om den ”fackliga feminism” som fanns 30-40 år före det att LO-ledningen gjorde begreppet till sitt slagord.

HANDELSANSTÄLLDAS FÖRBUND

År 1906 bildades Svenska Varuutkörareförbundet (från och med 1956 Handelsanställdas förbund, i denna text kortformen ”Handels”). Förbundets kärntrupp utgjordes inledningsvis av varuutkörare och lagerarbetare. Vid 1920-talets mitt inleddes en snabb medlemsökning när de kontors- och butiksanställda – varuhandels ”manschettproletariat” – på allvar började söka sig till Handels. Förbundet hade under 1920- och 1930-talen ambitionen att bli ett huvudalternativ för landets kontorister men detta misslyckades dock då man utkonkurrerades av de nybildade tjänstemannaorganisationerna.⁹ Undantaget var anställda på kontor inom arbetarrörelseanknutna organisationer, exempelvis LO-förbund, SAP, KF och ABF där Handels blev det fackliga huvudalternativet.

Förbunds kontor och styrelsens säte fanns i Malmö (1996 beslutades om en flytt till Stockholm). I slutet av 1950-talet hade Handels omkring 260 avdelningar.¹⁰ Förbundets många avdelningar, samt framförhandlandet av tusentals lokal- och distriktsavtal gjorde verksamheten resurskrävande. I början av 1960-talet genomfördes en storavdelningsreform som reducerade antalet avdelningar till 39 stycken. Vid organisationsförändringen anställde förbundet drygt 40 ombudsmän, de flesta med placering i de nybildade storavdelningarna.

Handels verksamhet präglades under hela 1900-talet av den relativt låga organisationsgraden. Det ofta framförda påståendet att i ”den svenska modellen var alla med i facket” stämmer alltså inte för Handels del. Under de första tio-femton åren var organisationsgraden några procent och åren omkring 1930 var den drygt 10 procent. År 1950 var organisationsgraden närmare 25 procent. Trots denna relativt låga siffra var man nu ett av LO:s

största förbund. Under 1900-talets sista decennier bedömdes organisationsgraden ha stigit till omkring 50-60 procent, med stora variationer mellan olika branscher och delar av landet.¹¹

KVINNORNA I HANDELS

I mitten av 1920-talet var omkring 25 procent av förbundets medlemmar kvinnor och 1954 var de i majoritet. Vid 1960-talets mitt var drygt två av tre medlemmar kvinnor. Männen hade dock fortfarande de flesta förtroendeuppdragen och ombudsmännen var just män. Den manliga dominansen märktes tydligt vid förbunds kongresserna då hundratals män och en handfull kvinnor samlades. I förbundsstyrelse och förbundsråd satt före 1946 bara män.¹² Vid 1946 års kongress invaldes Ebba Gullmar, avdelning 20, som en av två kvinnor i förbundsrådet och 1956 invaldes första kvinnan i förbundsstyrelsen där hon satt i tio år.¹³ Efter kongressperioden 1966–1971 utan någon kvinna i förbundsstyrelsen invaldes 1971 med knapp marginal återigen en kvinna.

År 1953 anställdes Handels första kvinnliga ombudsman och några år senare ytterligare en. Båda slutade dock i början av 1960-talet.¹⁴ Ingen av de drygt 40 nya ombudsmän som anställdes i samband med storavdelningsreformen var kvinna. Fem av de drygt 180 som sökt tjänsterna var kvinnor, en av dessa var LO-kontoristen Gertrud Sigurdson. Sigurdson hade sedan 1949, då hon anställdes som LO-ombudsmannen Sigrid Ekendahls sekreterare, varit medlem i avdelning 20. Hon hade i början av 1960-talet blivit ett känt namn inom den lokala arbetarrörelsen och att hon ratats av Handels förbundsledning både förvånade och upprörde de fackliga aktiva kvinnorna i avdelning 20.

Under 1950- och 1960-talen etablerades uppfattningen att Handels var ett ”kvinnoförbund”. Att Handels samtidigt styrdes av män fann inte förbundsledningen särskilt problematiskt eller motsägelsefullt, män brukade ju bestämma i politiska, fackliga och ekonomiska frågor. När detta började ifrågasättas på allvar, och bli föremål för principiellt hållna diskussioner om inflytande och makt, erkändes i allmänhet det önskvärda i att öka andelen kvinnor med förtroendeuppdrag. Men bortsett från den långsiktiga satsningen på att slussa in kvinnor via studieverksamheten, samt det uppfordrande talet om att det var upp till kvinnorna själva att engagera sig fackligt, gjordes inte särskilt mycket.

"KVINNORNA KOMMER"

År 1960 uppmärksammades i Handels avdelning 20:s tidning *Handelsträff* kvinnorepresentationen inom LO, Handels och den egna avdelningen. Under rubriken "Kvinnorna kommer" konstaterades att Handels, och Stockholmsavdelningen i synnerhet, avvek på ett positivt sett från det generella mönstret inom LO. Omkring 20 procent av LO:s medlemmar var kvinnor, men de utgjorde bara 5 procent av styrelseledamöterna inom LO:s många organisationer. I avdelning 20:s styrelse hade kvinnorna varit i majoritet sedan 1953. Avdelningen framstod även som relativt jämställd när de lägre organisationsnivåerna inkluderades i granskningen. I avdelningens bransch- och klubbstyrelser var drygt 50 procent kvinnor (av totalt 558 ordinarie ledamöter).

I avdelning 20 hade kvinnor redan tidigt under 1900-talet utmärkt sig. Avdelningen hade grundats av två män och en kvinna, Agnes Jonsson (samtliga anställda på KF:s huvudkontor). Jonsson var också en av dem som förhandlat fram det första kollektivavtalet för kontorister vid KF (1912). Vid grundandet hade det också med extra skärpa framhållits att man var en fackförening för *både* kvinnor och män. Det vanliga var annars inom detta organisationsfält – kontor och handel – att män och kvinnor organiserade sig var för sig, och dessutom oftast i så kallade kamratföreningar som tog avstånd från fackliga metoder som strejk och kollektivavtal.

Redan 1916 var kvinnorna i majoritet i avdelningen. Under mellankrigsdecennierna invaldes ibland kvinnor i avdelning 20:s styrelse men de höll en låg profil. På styrelse- och föreningsmöten var det vanligen män som talade och debatterade med varandra. Generellt underkändes före 1940-talet utan nämnvärd debatt förslag på riktade åtgärder för att höja andelen kvinnor bland förtroendevalda och anställda. Ett exempel är från 1938, när krav framförts om att det var dags för att anställa "en kvinnlig ombudsman, då man förut haft manliga". Avdelningsstyrelsen svarade att för dem hade "aldrig frågan varit kvinna eller man, utan styrelsen har bedömt frågan enbart ur den synpunkten att det gällt att få en duglig kraft". Beslutet blev att anställa en man.¹⁵

Under 1940-talet framträdde i avdelning 20 en kvinnodominerad opposition som med en viss skärpa krävde riktade åtgärder för att höja kvinnliga medlemmars aktivitetsgrad, i avdelningen men också inom hela fackföreningsrörelsen. Våren 1946 inkom till avdelningsstyrelsen en motion från tre kvinnor där man föreslog att LO skulle anställa en kvinnlig ombudsman. Avdelningsstyrelsen avstyrkte motionen då den enbart rörde kvinnliga medlemmars aktivitetsgrad. Här efterlystes istället åtgärder som

syftade till en allmän mobilisering av "fackföreningsfolket". Efter debatt beslutades på avdelningens representantskap att inlämna motionen i befintligt skick till LO-kongressen. Vid LO-kongressen 1946 var det två LO-förbund och två avdelningar, däribland alltså Handels avdelning 20, som motionerat om att LO skulle anställa en kvinnlig ombudsman. Ett år senare realiserades också detta då Sigrid Ekendahl anställdes.

Kvinnors representation var en av de frågor som engagerade avdelningens kvinnor under 1940-talet, en annan var kvinnolönernas avskaffande. Ebba Gullmar, kontorist på ABF, engagerade sig hårt i denna fråga vilket bidrog till att hon invaldes i avdelningens styrelse 1942 och, som redan nämnts, i Handels förbundsråd 1946. Gullmar var under 1940- och 1950-talen en drivande kraft i avdelningens, förbundets och LO-kvinnornas kamp för att få bort kvinnolönerna. Hon satt i LO:s kvinnoråd som startade 1947 och som drev likalöneprincipen. Åren 1951–1961 var hon suppleant i LO:s landssekretariat.¹⁶

År 1953 var kvinnorna för första gången i majoritet i avdelningsstyrelsen. Kvinnodominansen höll i sig till 1960. Bakgrunden var storavdelningsreformen och sammanslagningen med manligt dominerade stockholmsavdelningar. Åren 1960–1962 var tre av nio i styrelsen kvinnor. Sammanslagningen blev i detta avseende ett steg tillbaka, men avspeglade samtidigt maktbalans- och korrespondensprincipen inom Handels och dess avdelningar, där hänsyn skulle tas till många fackliga särintressen, exempelvis medlemmar verksamma inom detaljhandeln, lager och distribution. Majoriteten av avdelningens kvinnliga medlemmar fanns inom detaljhandeln, och när detta särintresse var tillgodosett, tillföll övriga styrelseplatser andra manligt dominerade särintressen.

NY FACKFÖRENINGSMEDLEM I "FOLKRÖRAN"

År 1968 sökte och fick Maria Bosdotter ett vikariat som arkivarie på Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek (ARAB). Hon var 23 år och hade studerat några år vid Stockholms universitet, utan konkreta yrkesplaner. "Det här var ju på den tiden då man alltid fick jobb." Parallellt med studierna hade hon arbetat på Långbro sjukhus. Under dessa år ledde hon även regelbundet olika ABF-studiecirklar. Som nyanställd vid ARAB utan särskilt arkivarieutbildning gällde det att se och lära av mer erfarna kollegor. ARAB hade vid denna tidpunkt omkring tio anställda med chefen Åke Wedin i spetsen.

Efter ett drygt halvår omvandlades Bosdotters vikariat vintern 1969 till en fast anställning och i samband med detta sökte och beviljades hon även medlemskap i Handels. Bosdotter och andra handelsmedlemmar vid ARAB tillhörde en av avdelning 20:s allmänna fackföreningsklubbar. Avdelningen hade vid denna tidpunkt omkring 200 klubbar, varav 50-60 stycken inom "Folkrörelseområdet" (vanligen kortformen "Folkröran" som också används här). Många av avdelningens klubbar var relativt nystartade då Handels vid 1960-talets mitt, i storavdelningsreformens kölvatten, beslutat bygga ut klubbverksamheten för att få en stabil och aktiv basorganisation. Det fanns två typer av fackföreningsklubbar, dels arbetsplatsbaserade "firmaklubbar" – arbetsplatser med mer än tio medlemmar – dels allmänna klubbar (eller "ortsklubbar" som de ibland också kallades) som organiserade medlemmar inom en särskild bransch/sector. Bosdotter var som framgått medlem Folkrörelseområdets allmänna fackföreningsklubb. Här fanns medlemmar anställda i arbetarrörelseanknutna organisationer/arbetsplatser i Stockholm som hade för få medlemmar för att bilda egna firmaklubbar. Folkrörans allmänna klubb var en av avdelningens största klubbar men samtidigt, som de övriga allmänna klubbarna, svag då den inte hade förhandlingsrätt. Detta bidrog till att ge dessa klubbar relativt låg status, de var "organisatoriska B-klubbar".

När Folkrörans allmänna klubb kallade till årsmöte 1969 tvekade inte Bosdotter: "För mig var det självklart att gå på ett fackligt årsmöte... det hade antagligen att göra med min bakgrund." Bosdotter hade vuxit upp i ett hem med en fackligt aktiv förälder och reformistiska arbetarrörelsevärderingar.¹⁷ Hon hade också varit med om att starta SSU-Vänstertorp 1962 (en ordlek då klubben fanns i Västertorp). Vid årsmötet blev Bosdotter och några av de fem-sex övriga närvarande, samtliga kvinnor, valda till nya styrelseledamöter i klubben. Bakgrunden var uppstarten av några nya klubbar inom Folkröran som innebar att alla utom en lämnat styrelsen och övergått till de nya klubbarna.

Enligt Bosdotter "var det en väldigt okunnig styrelse" som inledde det nya verksamhetsåret. Den enda med lite erfarenhet var ordförande som var kvar från den gamla styrelsen. Samtidigt fanns här en entusiasm och vilja att delta i fackföreningsarbetet. Bosdotter och övriga i styrelsen granskade exempelvis noga de cirkulär som kom till klubben. I ett av dessa uppmanades de nominera ombud till förbundets kongress 1971, vilket klubben också gjorde. "Hade vi varit mer erfarna hade vi kanske inte nominerat alla." En av de nominerade var hon själv. I enlighet med valberedningens förslag, och efter en omröstning bland avdelningens medlemmar, blev

Bosdotter suppleant. På grund av sjukdom bland några av de ordinarie och några suppleanter inkallades hon två dagar före Handelskongressens öppnande. ”Jag hade ju inte varit på någon förträff, så jag var ganska vilsen. Det minns jag, vilsenheten.”

Några år in på 1970-talet valdes Bosdotter till ordförande i klubben. Styrelsen dominerades av kvinnor, och på deras möten och kurser såg det likadant ut.

Det fanns väldigt få män. De män som fanns var ofta chefer, högre tjänstemän, ombudsmän och liknande. Och det var ju lite knepigt om de skulle vara med... då de var i chefsställning eller stod högre än de kvinnliga kontoristerna. Männen höll därför själva ofta en låg profil i klubben.

Många av de aktiva kvinnorna i klubben var erfarna yrkeskvinnor med lång anställningstid utan formella meriter och utbildningsexamina. Deras erfarenhetsbaserade ”tysta” kunskap var samtidigt en stor tillgång på många arbetsplatser. Enligt Bosdotter fanns ett allmänt missnöje med hur denna värderades när det gällde lön och arbetsplatsförmåner. En mindre undersökning gjordes som visade att ”dom var oerhört underskattade”. ”Det var en otroligt manlig värld... i många fackliga organisationer var det de manliga kassörerna som hade personalansvaret, men deras bild av en arbetsplats vara ju ’Bruket’...”

EN AKTIV FACKFÖRENINGSKLUBB

Fackliga studier var en av de verksamheter som den nya klubbstyrelsen prioriterade och av detta skäl besöktes olika arbetsplatser i Stockholm där man hade medlemmar. MBL-lagarnas tillkomst ledde också till att klubbstyrelsen under 1970-talet prioriterade arbetsplatsbesök. Besöken visade på brister och att många medlemmar hade behov av stöd och utbildning.

På El-ettan blev vi utkastade... Frågan om hur det var att vara anställd inom arbetarrörelsen aktualiserades ju... här fanns en del verkligen dåliga arbetsgivare. [...] Det var ju då [vid besöken] vi upptäckte att väldigt många arbetsgivare inte hade en susning om lagar och avtal. Dom sade att det inte gällde arbetsplatser inom SAP och fackförbund. [...] – Den här lagen gäller inte er [i ”Folkröran”]! På allvar alltså... Man blev väldigt luttrad. Många ganska högt uppsatta inom fackföreningsrörelsen [uttryckte dylika åsikter].

Värvandet av medlemmar till studieverksamheten lyckades bra, nästan för bra enligt en del av avdelningens ombudsmän och styrelseledamöter, som menade att studier inte fick ta för mycket av avdelningens resurser. Bosdotters engagemang i studiefrågor ledde till att hon under 1970-talets första år invaldes i avdelningens Studie- och informationsråd (STINFO). I STINFO satt enligt Bosdotter män och kvinnor som ”drev på en mer traditionell avdelningsstyrelse. [...] Vi var i ständig opposition mot styrelsen och på repskapet... det blev en maktkamp som vi ofta vann. Vi blev en väldigt enad grupp. Vi tyckte själva att vi var medvetna och radikala... att skola medlemmarna var viktigt. Medlemmarna var det viktigaste vi hade.”¹⁸

Bosdotter värnade starkt folkrörelsedemokratins grundbult, att en ideell förening skulle vara medlemsstyrd. Enligt henne fungerade det tyvärr inte alltid så, varken på de arbetsplatser där klubben hade sina medlemmar eller i avdelning 20 där hon själv var medlem.

Ombudsmännen hade ju förskräcklig makt. Fanns ju många kvinnor som var klubbordföranden, men ombudsmännen... det var ju män som styrde. [...] Det var den demokratiska aspekten som drev oss. Det var också frågan om män och kvinnor, det blev en könsfråga, de var ju kungar i sina riken.

Kampen för att begränsa tjänstemannastyret, och värna föreningsdemokratin, sammanföll alltså med Bosdotters vision om en mer jämställd fackföreningsrörelse och ett mer jämställt och demokratiskt samhälle.

SAMRÅDSGRUPPEN

År 1975 motionerade åtta av avdelning 20:s klubbar, däribland Folkrörans allmänna klubb, om att avdelningen skulle inrätta en ”sektion eller samarbetsgrupp för de folkrörelseanställda”. Skälet var att många medlemmar inom Folkröran upplevde sig marginaliserade. Samarbetet med andra tjänstemannagrupper inom avdelning 20 fungerade inte heller bra. Bosdotter förklarar:

Vi jobbade inte särskilt ofta ihop med klubbarna på KF-sidan. De hade väldigt starka klubbar, de klarade sig själva. Men vi i Folkröran var väldigt trötta på att på möten och kurser ständigt behandla andras problem, men sällan dem som berörde oss. [...] I alla sammanhang, om t ex arbetsmiljöfrågor behandlades, var vi i minoritet.

Motionärerna ville skapa något som liknade det som funnits före storavdelningsreformen då de kontorsanställda haft en egen sektion med styrelse.

Avdelningens årsmöte avlog motionen med hänvisning till förbundets stadgar, men samtidigt förklarades att inget hindrade "folkrörelsefolket" från att bilda en intern samarbetsgrupp. Vid en klubbordförandekonferens kort därefter beslutade 27 klubbar att bilda en "Samrådsgrupp" och att de åtta motionärerna skulle utarbeta ett organisationsförslag. Vid ett efterföljande möte presenterades ett förslag och utifrån detta utsågs en ledningsgrupp bestående av fem personer, samtliga kvinnor, från lika många klubbar.¹⁹ En av dessa var Bosdotter. I en minnesskrift från 1990-talet över Samrådsgruppens verksamhet förklarades att den skulle "bli ett forum för gemenskap och samhörighet. Många klubbar [-s representanter] talade om hur ensamt och tveksamt de upplevde att det var att arbeta i speciellt arbetarrörelsens organisationer".²⁰ Ganska snart visade det sig att Samrådsgruppen blev synonymt med ledningsgruppen och att den sistnämnda benämningen slutade användas (även i denna text).

Samrådsgruppens första uppgift blev att komma överens om vilka facklig-politiska frågor som skulle prioriteras. Krav som på detta sätt kom fram rörde bland annat förhandlingsrätt för allmänna klubbar, rätten till barntillsyn vid fackliga kurser, kvinnorepresentationen i förbundets beslutande organ och, som det formulerades i minnesskriften, "naturligtvis 6-timmars arbetsdag".²¹ Samrådsgruppens kanske viktigaste uppgift var därefter att bestämma hur kraven skulle drivas. En av metoderna var att skriva motioner och på olika sätt säkerställa maximalt stöd för dessa, däribland genom att nominera personer man visste stödde kraven. Inför 1976 års Handelskongress, dit man nominerat flera ombud, hade ett stort antal motioner författats. Dessa hade i stadgeenlig ordning tillställts avdelningsstyrelsen för behandling, vilket sedan blev föremål uppföljning.

I oktober [1976] tog det fyra timmar av [samråds-] gruppmötet att diskutera och granska avdelningens utlåtande över våra motioner d v s 17 st. Vi kom överens om att gå upp på repet [representantskapsmötet] och kommentera det sätt varpå avdelningen skrivit egna motioner – kontra utlåtande. Vi utsåg de som skulle gå upp på kongressen och försvara de motioner som avslagits av avdelningen. Dessutom ansåg vi att vi borde gå upp och stödja motioner som vi hade samma uppfattning om.²²

Samrådsgruppen existerade till 1991 då avdelningens nya organisation med sektioner gjorde den överflödig. Samrådsgruppen hade haft skiftande sammansättning under de 16 åren. Stor vikt hade lagts vid att alla 27 klubbar med jämna mellanrum varit representerade i gruppen. Men tre

personer var med alla år, däribland Bosdotter. Enligt henne hade många av kvinnorna i Samrådsgruppen också politiska uppdrag inom SAP. "Vi fungerade som en påverkansgrupp", i första hand fackligt inom avdelning 20:s organisatoriska ramar, men också i viss utsträckning politiskt gentemot socialdemokratin. Gruppen var med något enstaka undantag helt kvinnodominerad vilket bidrog till att mötena också blev ett forum för kvinnligt erfarenhetsutbyte när det gällde jämställdhet på arbetsplatserna och i det facklig-politiska arbetet.

EN ARBETSGRUPP TILLSÄTTS

Hösten 1974 gjordes en mindre utredning i avdelning 20 med syfte att få en bild av jämställdheten. Enligt denna utgjorde kvinnorna nästan 70 procent av avdelningens medlemmar samtidigt som det konstaterades att bara drygt 30 procent av dem i avdelningsstyrelsen var kvinnor. Något bättre såg det ut på klubbnivå. I avdelningens 288 fackklubbar fanns totalt 1 675 styrelseledamöter och av dessa var 905 (54 %) kvinnor. En något lägre andel (51 %) leddes av kvinnliga ordföranden.²³

Uppgifterna i utredningen användes när Bosdotter, i enlighet med Samrådsgruppens strategi, författade en motion till 1976 års Handelskongress rörande kvinnorepresentationen inom Handels. I motionen, som avdelning 20 ställde sig bakom, redovisades statistik som visade att det var en oroväckande låg andel kvinnor i Handels beslutande organ. "Vi måste få en jämnare könsfördelning bland förtroendevalda och funktionärer" och därför föreslogs i motionen att en arbetsgrupp skulle tillsättas.

Kvinnorepresentationen inom Handels 1971-1975

	Antal	Därav kvinnor
Kongressombud 1971	250	101
Avdelningsordföranden	35	7
Förbundsanställda ombudsmän	74	2
Förbundsrådet	29	7
Förbundsstyrelsen	9	1
Verkställande utskottet	3	0

Källa: Protokoll fört vid Handelsanställdas Förbunds 17:e kongress. Malmö den 9-14 maj 1976, s 60-61.

Avdelning 20 uppfattades inom förbundet, redan före 1976 års kongress, som drivande i jämställdhetsfrågor. Denna uppfattning stärktes ytterligare av motionen. Enligt den erfarne förbundsombudsmannen/avtalssekreteraren Kjell Kärrman låg dom ”några år före i debatten. Dom hade mycket aktiva kvinnor i ledningen. Det hade dom inte i andra avdelningar. Kraven på att kvinnorna skulle få mer inflytande, det kom först i Stockholm. Sedan kom ju övriga landet.”²⁴

Förbundsstyrelsen instämde i princip med motionärerna, men menade samtidigt att förbundet var en ”spegelbild av samhället i stort” och att de hinder som fanns för kvinnors deltagande i den fackliga verksamheten inte var av den ”karaktären att de kan lösas av en intern arbetsgrupp”. Här krävdes samhällspolitiska åtgärder samt att hela fackföreningsrörelsen engagerades. Förbundsstyrelsen hänvisade till den kommande LO-kongressen där ett nytt familjepolitiskt program skulle behandlas. Man yrkade alltså avslag på motionens krav om att tillsätta en arbetsgrupp.

Förbundsstyrelsens ståndpunkt vann ingen förståelse hos de sex kvinnor (och en man) som var uppe i talarstolen. Bosdotter var en av dem som kritiserade vänta-och-se-attityden. Ett förbund som var så stort och kvinnodominerat som Handels borde driva på LO:s jämställdhetsarbete, inte gå efter andra.²⁵ Flera försvarare av motionen, däribland ytterligare några från Samrådsgruppen i Stockholm, ifrågasatte särskilt det faktum att man hade så få kvinnliga ombudsmän och undrade om förbundsledningen verkligen gjort allt man kunnat för att anställa kvinnor. Efter votering beslöt kongressen att bifalla avdelning 20:s motion med röstsiffrorna 131-113.²⁶

År 1979 tillsatte förbundsstyrelsen en kommitté med tre kvinnor och två män som skulle arbeta med jämställdhetsfrågorna på det sätt som kongressen beslutat och presentera resultatet till 1981 års kongress. Kjell Kärrman var ordförande och en av de övriga var Bosdotter. Kommittén utvidgade på eget bevåg uppdraget till att också omfatta jämställdheten inom varuhandeln och vad som kunde göras för att minska könsarbetsdelningen.

Sommaren 1980 arrangerades ett kvinnoläger för första gången i Handels historia. Läget ägde rum på Gotland där 40 kvinnor och 15 barn närvarade. Lägerdeltagarna var indelade i arbetsgrupper där man turade om att ansvara för matlagning och barnverksamheten. I gruppdiskussioner behandlades teman som kvinnomisshandel och kvinnors löne- och arbetsvillkor. Initiativtagare var en klubbordförande i avdelning 20, Inger Fredriksson, som 1978 deltagit i ett kvinnoläger. Fredriksson rapporterade i förbundetidningen *Handelsnytt* att lägerdeltagarna trivts och att det fanns ett behov av fler kvinnoläger: ”Tillsammans kan vi [kvinnor] ge varandra

stöd och när vi känner stödet ökar vår självkänsla. Vi måste även lära oss att koppla samman det personliga till det fackliga och politiska.”²⁷ Enligt Bosdotter, en av lägerdeltagarna, var en av lägrets förtjänster att kvinnor med olika livs- och arbetsvillkor kom samman och lärde känna varandra. På detta sätt fick hon exempelvis klart för sig att en del kvinnliga medlemmar av sina makar/sambos brukade nekas att närvara vid fackliga möten och sammankomster där andra män kunde tänkas befinna sig.

1981 ÅRS "FEMINISTKONGRESS"

Vid 1981 års Handelskongress beslutades om att välja in sex nya kvinnor i förbundsstyrelsen.²⁸ Under förbundets första 75 år hade totalt tre kvinnor suttit i förbundsstyrelsen, nu invaldes alltså sex kvinnor vid samma tillfälle. När så också personalens representant, som utsågs senare, visade sig bli en kvinna kom den nya förbundsstyrelsen att bestå av sju kvinnor och sex män. Handels blev det första LO-förbundet med kvinnlig majoritet i förbundsstyrelsen. Enligt Bosdotter, som invaldes i förbundsrådet vid samma tillfälle, hade förändringarna "legat i luften" under några år: "... det här går inte längre. Det förstod ju exempelvis Kjell Kärrman... Han hade koll på allt, påverkade säkert i det tysta [inför kongressen]." I förbundets tidskrift beskrevs 1981 års kongress som den första med "total kvinnlig majoritet".²⁹

De kvinnor som valts in i förbundsstyrelsen sade sig företräda alla medlemmars intressen. En av de nyvalda, Karin Salomonsson, Köping, förklarade att "förbundets fackliga frågor och problem är desamma som tidigare". I nästa andetag förklarades dock att det var möjligt att vissa frågor skulle uppmärksammas mer än tidigare, exempelvis deltidsarbetet och affärstiderna. Astrid Westman, Härnösand, var inne på samma linje: "Jag tror att den [förbundets inriktning] kommer att förändras. Vi kvinnor kan belysa en del problem på ett annat sätt än killarna, därför att det är mer verklighet för oss. Hur många killar är t ex deltidsarbetande inom handeln idag?"³⁰

Vid kongressen antogs utan debatt arbetsgruppens 25-sidiga rapport "Jämställdhet i Handels".³¹ Beslutet innebar att Handels, som tidigare, skulle fortsätta den fackliga-politiska samverkan eftersom jämställdheten ytterst var en samhällspolitisk fråga. Klass ansågs också vara viktigare än kön:

För oss är jämställdheten en fråga om olika klasser mer än en fråga om oli-

ka kön. Ur opinionssynpunkt kan fler kvinnor i riksdagen eller i Svenska Akademien vara värdefullt. För verkligt jämställdhetsarbete betyder den solidariska lönepolitiken och en utbyggnad av barnomsorgen mer.”³²

När det gällde jämställdheten inom Handels framhölls betydelsen av information och utbildning. Ett särskilt kurspaket om jämställdhet skulle tas fram. Barntillsyn vid kurser och möten, vilket prövats inom Handels under 1970-talets slut, skulle testas i större skala. En ombudsman på förbunds-kontoret skulle ha huvudansvaret och man skulle bilda ett jämställdhetsråd på 13 personer. Ute i avdelningarna skulle handläggare utses med ansvar för att bilda och understödja jämställdhetsgrupper. Avdelningarna och förbundet skulle i sina verksamhetsberättelser redovisa hur jämställdhets-arbetet bedrivits. Däremot avvisades uttryckligen könskvotering då ”val av förtroendeuppdrag skall ske enligt principen att den som är bäst lämpad väljs”.³³

ETT ”DRAMATISKT” ÅRSMÖTE

I avdelning 20 hade man redan hösten 1980 beslutat om att inrätta ett jämställdhetsråd. Man inväntade alltså inte kongressens beslut i frågan. För att ge rådet tyngd och inflytande bestämdes att ordförande alltid skulle vara en ordinarie ledamot av avdelningsstyrelsen och att sekreteraren skulle hämtas från STINFO.³⁴ Till ordförande valdes Bosdotter (sedan 1976 invald i avdelningsstyrelsen).

Inför årsmötet 1983 meddelade ordförande Lennart Wickberg att han av hälsoskäl inte skulle kandidera för ännu ett år. Han hade då i två omgångar varit ordförande i sammanlagt 16 år. Det var alltså en erfaren ordförande som skulle ersättas. Årsmötet kom att bli ”dramatiskt”, som det efteråt benämndes i avdelningens tidskrift *Handelsträff*.³⁵ Fyra personer hade nominerats, Bosdotter, Bengt E Linde, Börje Eneroth och Ove Köhler. Valberedningen hade lyckats nå enighet om att föreslå Köhler, som dock några timmar före årsmötet avsåg sig kandidaturen.³⁶ Efter intensiva överläggningar föreslog valberedningen Bosdotter som tackade ja. Vid årsmötet motiverade valberedningen förslaget med att avdelningens medlemmar till 75-80 procent bestod av kvinnor. Förslaget och motiveringen ”föranledde spontan applåd från årsmötet”.³⁷ Två i valberedningen hade dock reserverat sig mot förslaget. Under den långa debatt som föregick omröstningen fördes Eneroth och Linde fram som motkandidater. Eneroth ”avsade sig sin kandidatur till förmån för Maria Bosdotter”.³⁸ Valet stod

alltså mellan Bosdotter och Linde, den sistnämnde anställd på Kooperativa förbundets kontor och aktiv i KF:s starka firmaklubb (kontorssidan). Valet vanns av Bosdotter som fick 159 mot Lindes 80 röster.³⁹ Bosdotter tackade för förtroendet och menade att den ”persondebatt” som föregått valet varit ”mindre rolig att lyssna på”, men att det nu gällde att se framåt och arbeta i enighet mot gemensamt uppsatta mål.⁴⁰

Ett ordförandeval är i många större organisationer en viktig händelse som kan mobilisera medlemmar. De allra mest engagerade deltar i ett komplicerat maktspel medan andra är mer passiva utan insiderkunskap. Att 1983 års ordförandeval i avdelning 20 beskrevs som ”dramatiskt”, och efteråt ledde till diskussion, var delvis ett uttryck för de interna motsättningar som fanns i avdelningen vid denna tidpunkt.⁴¹ Tillsammans med andra förändringar innebar 1983 års ordförandeval att avdelningens maktstarka inre kärna, arbetsutskottet, fått en helt ny sammansättning på några år.⁴² Förändringarna var också ett uttryck för en maktförskjutning inom avdelningen där kvinnodominerade klubbar inom exempelvis Folkroren stärkt sitt inflytande.

JÄMSTÄLLDHET OCH KULTURPOLITISK OFFENSIV

Under 1980-talet initierade och understödde avdelning 20 olika projekt och aktiviteter som syftade till att öka jämställdheten i avdelningen, förbundet och samhället. Många av initiativen kom från jämställdhetsrådet, där Bosdotter under många år fortsatte vara ordförande (även ledamot i förbundets Jämställdhetsråd 1981). Rådet fungerade som idégivare och som övergripande samordnare gentemot klubbarna och deras jämställdhetsarbete. Många kurser, konferenser och evenemang om jämställdhet var samarrangemang som krävde en hel del förberedelser och allmänt organisationsarbete. Avdelningens medlemmar erbjöds på detta sätt medvetandehöjande kvinnokurser och läger. Förbundets kulturpolitiska offensiv under 1980-talet *Skapa tillsammans* hade också en del jämställdhetsinslag, exempelvis teateruppsättningen ”kvinnors villkor i arbetslivet” (1988). Under 1980-talets andra hälft breddades avdelningens jämställdhetsarbete då man i ökad utsträckning började uppmärksamma kvinnoemisshandel, våldspornografi, brister i barnomsorgen och internationell (kvinno-) solidaritet.⁴³

Avdelningens jämställdhetsarbete inkluderade skolning av medlemmar i facklig-politiska frågor och argumentationsteknik och liknande. Att förbereda kongressombud på vad som väntade var också viktigt: "Att de inte skulle känna sig vilsna och osäkra [som Bosdotter gjort 1971]." Det ansågs viktigt att öka de förtroendevaldas trygghet och delaktighet då det stärkte föreningsdemokratin. Av detta skäl bejakades också en mindre formell möteskultur. Enligt Bosdotter ifrågasattes denna nyordning av en del föreningsvana, vilket i sin tur kunde användas för att problematisera den traditionella möteskulturen: "– Varför blir du osäker när vi lämnar dagordningen... Och att t ex använda 'rundor', som kom från kvinnorörelsen, kunde också skapa oro och osäkerhet i början." En del praktiska och delvis symbolmättade förändringar genomdrevs även, exempelvis möjligheten att ha med sig spädbarn till möten och amma dessa. "Ett tag hade vi tre ammande bebisar på våra avdelningsstyrelsemöten." En annan förändring var möjligheten att handarbete under möten. "Ett bra sätt att koncentrera sig på möten. Men det fattade inte männen. Dom motsatte sig att barn skulle vara med på möten, stickning...[...] Värst var dock löjet, att få pikar, förlöjligandet... de sexistiska skämten." Ett sätt att utvärda dylikt var att diskutera det med andra kvinnor, när inte män var närvarande, i exempelvis Samrådsgruppen. En liknande funktion hade också ofta mötena i LO-distriktets (Stockholm) kvinnoklubb under 1980-talet och senare. "Den fungerade som terapi. [...] Att få träffas en gång i månaden och få prata ut. Gråta ut, och få prata oförrätter och om hur de behandlades på sina arbetsplatser."

Den jämställdhetspolitiska offensiven från och med 1970-talets mitt ackompanjerades av att fler och fler kvinnliga medlemmar kom att ha förtroendeuppdrag i avdelningen och dess klubbar. Avdelningsstyrelsen dominerades åren 1980–1984 av kvinnor. Mest iögonfallande var givetvis att avdelningen sedan 1983 hade en kvinnlig ordförande. Andelen kvinnliga ombudsmän ökade också och 1996 fick man för första gången en kvinnlig försteombudsman: Anita Bergström. Att feminisera ombudsmannakåren var dock enligt Bosdotter en trög process. "De var anställda. Man kunde inte säga upp dem. Det handlade [istället] om att anställa kvinnor som nya ombudsmän. Kenth Pettersson [förbundsordförande 1991-1999] drev på att kvinnor skulle anställas i högre grad." År 1991 valdes Ninel Jansson, med förflutet som ombudsman i avdelningen, till andre vice ordförande i Handels, vilket var ett uttryck för att kvinnorna flyttat fram sina positioner i förbundet och avdelningen.

Bosdotter agerade inte enbart inom ramen för Handels fackliga verksamhet – klubb-, avdelnings- och förbunds nivå – utan var också politiskt engagerad med ett flertal uppdrag inom SAP. De flesta uppdragen var kopplade till hennes fackliga engagemang (se ett urval i bifogad förteckning i slutet av artikeln). I det politiska arbetet mötte hon också personer, kvinnor och män, som hon interagerade med i den fackliga vardagen. Bosdotters politiska uppdrag, i exempelvis Stockholms arbetarekommun, SAP:s kvinnodistrikt och som ombud vid åtskilliga partikongresser, ökade givetvis hennes påverkansmöjligheter. Här kan nämnas att Bosdotter var med och tog fram det första förslaget till sex timmars arbetsdag som SAP:s kvinnoförbund presenterade (som en av tre fackliga representanter i gruppen). Hon stödde även på olika sätt SAP-kvinnornas krav på ”varannan damernas”, ett krav som från och med 1980-talet drevs särskilt hårt av en grupp kvinnor från Järfälla SAP-kvinnoklubb, däribland Ninel Jansson.

KOMPETENSPRINCIPEN – KORRESPONDENSPRINCIPEN

Vid fackliga val och anställningar framhölls som framgått att kompetens var det enda relevanta bedömningskriteriet. Så var det exempelvis 1938, när avdelningsstyrelsen diskuterat anställandet av en ny ombudsman, och 1981 när förbunds kongressen diskuterat vikten av könsmässig balans bland förtroendevalda. *Kompetensprincipen* har under hela 1900-talet hyllats och värnats på ett självklart sätt. Samtidigt tillämpades i avdelning 20 och förbundet, vilket alla initierade kände till, *korrespondensprincipen* som innebar att kompetensprincipen i praktiken åsidosattes.⁴⁴ Korrespondensprincipen innebar att olika fackliga särintressen skulle finnas representerade i en utsträckning som tänktes motsvara deras numerär och inomorganisatoriska, maktpolitiska ”tyngd”.⁴⁵ Det sistnämnda var sannolikt delvis historiskt betingat. En korrespondensbaserad kvotering tillämpades alltså. ”Kvotering var alla emot”, berättar Bosdotter, och fortsätter: ”även om vi kvoterade hela tiden”. Enligt Bosdotter betydde denna kvoteringstradition ibland att personer utan de rätta kvalifikationerna och/eller intresset valdes till fackliga förtroendeuppdrag.

Kampen för ökad jämställdhet inom Handels handlade om att göra kön till ett legitimt fackligt särintresse, inte placerad jämte fackliga särintressen som distribution, detaljhandel etcetera, utan överordnad dessa. Ett huvudargument baserades på en mekanisk tolkning av korrespondensprincipen – att många kvinnliga medlemmar borde resultera i många valda

kvinnor och anställda kvinnliga ombudsmän. Här kunde man också från och med 1970-talet knyta an till samtida allmändemokratiska diskussioner om den låga kvinnorepresentationen inom politik och näringsliv och vilka problem och risker som följde med detta. Ett annat huvudargument utgick från kompetensprincipen i så motto att könad arbetslivserfarenhet lyftes fram som en merit. Precis som *upplevda* kvinnolöner under 1940-talet framhållits som en tillgång i kampen för att få bort kvinnolönerna gjordes personlig erfarenhet av deltidsarbete till en merit 30-40 år senare när kampen mot minskat deltidsarbete intensifierades.

KVINNORÖRELSEN OCH FACKLIG FEMINISM

Inom den framväxande radikala kvinnorörelsen – den andra vågens feminism – fanns många aktivister som önskade involvera arbetarklasskvinnor. Det första utåtriktade mötet som Grupp 8 i Stockholm – bildad 1968 – arrangerade ägnades deltidsarbetande och lågavlönade kvinnor. Mötet hade förberetts genom bland annat flygbladsutdelning till anställda vid varuhusen Åhléns och NK. "Flygbladet ville", som Eva Schmitz skriver "medvetandegöra kvinnorna om kapitalets utsugning av arbetskraften men det var också en indirekt uppmaning till kvinnorna att ställa krav på sin fackförening att agera i deras intressen". Vid mötet våren 1969, där också "många deltidsanställda kvinnor från varuhusen" slöt upp, hade man en panel med experter, branschfolk och en facklig företrädare; ombudsman Sven-Olov Grönqvist från avdelning 20.⁴⁶ På en fråga från en medlem i Grupp 8, om vad Handels gjort för att informera kvinnliga medlemmar om deras rättigheter svarade Grönqvist att "kvinnorna är ofta inte fackligt mogna. De är omotiverade."⁴⁷

Som framgått i denna artikel tillhörde inte den nya medlemmen Bosdotter de omotiverades skara, tvärtom. Till detta bidrog sannolikt hennes arbetarrörelsefostran och SSU-engagemang. Men Bosdotter påverkades också som många andra åren omkring 1970 av den vänsterradikala "tidsandan".⁴⁸ Att demonstrera mot USA:s krigsföring i Vietnam var en självklar sak och Bosdotter brukade även sälja *Vietnambulletinen*. Jämställdhetsfrågor hade tidigt engagerat henne och hon var i slutet av 1960-talet med i en informell stockholmsbaserad grupp som kallade sig "Tjejerillan". De unga kvinnorna i Tjejerillan hade lärt känna varandra via SSU:s verksamhet. De träffades med viss regelbundenhet, vanligen hemma hos varandra, för att diskutera jämställdhet, däribland hur män de mött inom den politiska

sfären brukade behandla kvinnor vid möten och liknande tillställningar. De inspirerades av samtida debatt och av feministisk litteratur, exempelvis Simone de Beauvoir: "hon var ju gudinna".⁴⁹ "Vi var alla radikala, väldigt mycket emot hemmafruidealet."

Bosdotter sympatiserade med Grupp 8 och paroller som "det privata är politiskt". Bosdotter fann även deras marxistiskt präglade samhällsanalyser intressanta och inspirerande, inklusive de som rörde könsmässig ojämlikhet. Att hon samtidigt var medlem i SSU/SAP och stödde den reformistiska delen av arbetarrörelsen aktivt var i detta avseende inget problem. En viss tveksamhet fanns dock inför en del av den mycket kategoriska och skarpt formulerade vänsterkritiken av SAP och fackföreningsrörelsen som framfördes av medlemmar i Grupp 8 och andra kvinnoaktivister. Bosdotters arbetarrörelsefostran hade lärt henne att kritik skulle hållas internt, att man "inte tvättade byken offentligt", eftersom det kunde tolkas som svaghet och stärka motparten, den politiska borgerligheten och arbetsgivarna. Hon ogillade även de elitistiska inslag som fanns i marxist-leninismen.

Bosdotter valde att stå utanför Grupp 8 och andra radikala kvinno-grupper. Beslutet handlade inte om ett markerat ideologiskt avståndstagande utan var snarare uttryck för en nödvändig prioritering för att få ihop den egna vardagen. Det fackliga engagemanget började ta alltmer tid och 1973 blev hon förälder för första gången (1978 föddes ytterligare ett barn och 1984 tvillingar). Den andra vågens feminism var enligt Bosdotter ändå viktig för henne och många av de kvinnliga fackföreningskamraterna. Det här gällde exempelvis kvinnorörelsens övergripande analys och förändringsstrategi, att kvinnor var strukturellt underordnade män och att en förändring krävde självständig, kollektiv kamp av kvinnor. Men givetvis fanns det även bland kvinnoaktivisterna i avdelning 20 och dess klubbar, och dem som Bosdotter samarbetade tätt med, personer som var negativa eller skeptiska till den radikala kvinnorörelsen. Det kunde röra både kampformer och krav.⁵⁰ Här fanns en allmän "icke-identifikation" med kvinnorörelsen, för att låna ett begrepp från samhällsvetaren Mary Fain-sod Katzenstein.⁵¹ Men det här var enligt Bosdotter inget som inverkade särskilt negativt på jämställdhetsarbetet i avdelning 20, dess klubbar och informella kvinnogemenskaper.⁵²

Om samröret med den radikala kvinnorörelsen var tämligen oproblematiskt så förhöll det sig annorlunda med "vänstern". Enligt Bosdotter var det viktigt att undvika vänsterpolitisk retorik eller bete sig på ett sätt som gjorde att man kopplades ihop med vänsterpolitiska partier. Det här var ett skäl till att hon vid ett tillfälle i all välmening avrändes av en man-

lig fackföreningskamrat från att gå till ett fackföreningsmöte i så kallade Mah-Jongkläder. Bosdotter förklarar vidare:

Det fanns en panisk rädsla inom arbetarrörelsen mot allt som var till ”vänster”, inklusive VPK. Men vi aktiva fackliga kvinnor kunde, i speciella frågor, samarbeta med kvinnorörelsen, t ex i daghemsfrågan, samarbeta utan att bli utfrusna ur rörelsen. Så var det i alla fall i Stockholm.

FACKLIGT SYSTEMSKAP

Bosdotter ingick i kvinnodominerade, fackföreningsbaserade grupper och nätverk som fungerade mobiliserande och stöttande för dem som ville påverka löner, arbetsvillkor och samhällspolitik. En del av dessa kvinnogemenskaper var formellt enkönade, andra var det i praktiken. Här kunde kvinnliga fackföreningsmedlemmar finna tröst och känslomässig inspiration, men också utarbeta mer eller mindre avancerade kollektiva strategier för att genomdriva förändringar. Studien bekräftar på denna punkt, och på ett tämligen allmänt plan, tidigare forskning om kvinnors facklig-politiska aktivism och mobiliseringsstrukturer.⁵³ Studien visar även att det i första hand rörde sig om ett begränsat fackligt systemskap och att detta förmodligen bidrog till dess tidsmässiga uthållighet. Handels stadgar och arbetsformer blev på ett givet sätt systemskapets organisatoriska ramverk. Här fanns inte, som inom Grupp 8 och närstående kvinnogrupper, (stundtals) uppsplitande och energikrävande diskussioner om organisatoriska ideal/vägval och klass, kön och sexuell identitet. Studiens resultat liknar i detta avseende andra fackföreningsstudier där kvinnor fokuserats.⁵⁴

Det fackliga systemskapet växte i huvudsak fram underifrån som ett resultat av plats- och tidsbundna erfarenhetsmässiga insikter hos de aktiva kvinnorna. Systemskapet befruktades samtidigt av den radikala kvinnorörelsens analyser och krav. För handelskvinnornas del spelade också förbundets klubbatsning från och med 1960-talet en viktig roll. Då många yrken och branscher inom Handels organisationsfält var mycket kvinnodominerade blev också klubbarna detta. Att engagera sig fackligt i en mindre arbetsplatsnära klubbverksamhet var också troligen ett förhållandevis obetydligt – och enkelt – första steg för många som intresserade sig för arbets- och lönevillkor. Kvinnorna valdes till förtroendeuppdrag i klubbarna, säkerligen många gånger motvilligt, men ”ställde upp” då ingen annan gjorde det. Därefter gick de utbildningar i avdelningens, eller förbundets, regi och uppmärksammades kanske som ”lovande”, valdes

till nya förtroendeuppdrag på avdelningsnivå, uppmuntrades utbilda sig ytterligare och så vidare. Klubbarna och avdelningen var också plattformar för att väljas till andra uppdrag inom den stockholmska arbetarrörelsen och/eller bli anställd inom fackföreningsrörelsen eller partiet (SAP).

AVSLUTNING

Maria Bosdotter var en av många av Handels avdelning 20:s kvinnliga medlemmar som under 1970-talet kom fram via ett initialt engagemang på klubbnivå; en satsning som avdelningen, och förbundet, initierat under 1960-talet för att aktivera medlemmarna och ge förbundet/avdelningarna en stabil organisatorisk bas. Här etablerades successivt kvinnodominerade gemenskaper och nätverk som fungerade mobiliserande i kampen för ökad jämställdhet. För avdelning 20:s del rädde den speciella omständigheten att förhållandevis många medlemmar arbetade i arbetarrörelseanknutna organisationer. Många av dessa kvinnor befann sig alltså i en miljö där politisk debatt och kravtänkande tillhörde vardagen. Jordmänen för fackföreningsfeministiskt nätverkande var mot denna bakgrund sannolikt relativt god.

Bosdotter och hennes kamraters kamp handlade ytterst om att göra kön till en legitim kategori i den fackliga-politiska diskussionen och kravformulerandet. Influenserna från kvinnorörelsen var tydliga. Orättvisor var, hävdades det, inte enbart kopplad till klass, utan också till kön. Könad erfarenhet skulle vidare ses som en tillgång i det fackliga arbetet och beaktas vid fackliga val och anställningar av funktionärer. Det rörde sig om en samförståndsriktad kollektiv kamp för ökad jämställdhet. Kvinnoaktivisterna använde sakliga, rationella argument och försökte så långt det var möjligt stödja sig på statistik, lagar, avtalstexter etcetera. Man utnyttjade på ett systematiskt och effektivt sätt den representativa demokratins handlingsutrymme, vilket inte uteslöt en samtidig kamp för att förnya – humanisera – möteslivet och hävdvunna fackliga traditioner.

Under 1990-talets första år etablerades kategorin "(handels-)kvinnor" som ett legitimt fackligt särintresse, överordnad andra mer traditionella särintressen i Handels. Men redan under 1980-talet hade märkbara förändringar inträffat. Kampen för ökad jämställdhet hade börjat nerifrån, i kvinnodominerade klubbar och i lösligt organiserade kvinnogemenskaper och därefter förts uppåt i Handels organisation. Och i denna process spelade avdelning 20:s kvinnor en nyckelroll.

BILAGA

Maria Bosdotters facklig-politiska uppdrag från och med 1960-talet

Handelsanställdas förbund

Folkrörelseområdets allmänna fackklubb: studieorganisatör och ordförande	1970-talet
Arbetarrörelsens Arkiv och biblioteks fackklubb: ordförande	1970- och 1980-talen
Studie-och informationsrådet (stinfo): ledamot och ordförande	1970- och 1980-talen
Avdelningsstyrelsen: ersättare, ledamot och studieansvarig	1970- och 1980-talen
Avdelningsordförande	1983-2011
Folkrörelseområdets samrådsgrupp: ledamot och ordförande,	1970- och 1980-talen
Varit cirkelledare, kursledare i ett stort antal cirklar och kurser. Deltagit i och lett ett antal råd, kommittéer och utredningar.	1960-
Handelskongresser: Deltagit på nio som ombud, förbundsrådsledamot, förbundsstyrelse	1971- 2011
Förbundsråd/överstyrelse	1981-1986
Förbundsstyrelse	1986-2011
FFO/AFO:s förhandlingsdelegation	1980- och 1990-talen
Deltagit i ett antal kongressutredningar och råd.	

LO och LO-distriktet i Stockholms län

LO:s representantskap	1986-2011
LO-kongresser: deltagit på åtta som ombud och representantskapsledamot.	
Deltagit i några LO-utredningar	
LO-distriktets styrelse: ledamot och ordförande	1990-talets slut till 2011
Deltagit i olika kommittéer och utredningar	Från 1970-talet och framåt

LO-Folksamkommittén i Stockholms län:
ordförande

Från 1990- talets slut till 2011

Långholmens folkhögskolas styrelse: ledamot
(1980-tal) ordförande

Från 1990-talets slut till 2008

ABF

ABF Stockholm styrelse: ledamot

1970-1980-talet

ABF-distriktets styrelse i Stockholms län: ledamot

1970-talet

Folkets Hus

Stockholms Folkets Hus styrelse: ersättare

2000-talet

Socialdemokratiska Arbetarepartiet

Stockholms Arbetarekommun:

Stockholms Arbetarekommuns styrelse: ersättare

1983 till mitten av 1990-talet

Ordinarie ledamot och facklig ledare

1990-talet –2013

Facklig ledare/ordförande i Fackliga utskottet

Partikongresser: deltagit som ombud på ca 15 kongresser

Stockholms stads socialdemokratiska kvinnodistrikt:

LO-distriktets socialdemokratiska kvinnoklubb: v
ordförande

1980-talet

Kvinnodistriktets styrelse: styrelseledamot

2012-

Politiska uppdrag

Stockholms stads kommunfullmäktige: ledamot

1998-2006

Under den tiden suttit i följande nämnder och
bolagsstyrelser;

Arkivnämnd

Konsument och informationsnämnd

Näringslivsnämnd

Slakt-och saluhallsnämnd

Konsumentnämnd

Polisstyrelsen i Stockholms län

Polisnämnd

Stockholms hamnbolag

Globens styrelse

Stockholms läns landsting: ledamot 2006-2010,
ersättare 2010-

Under den tiden suttit i

Region- och trafikplanenämnden

Locums bolagsstyrelse

Övriga politiska uppdrag

Skattenämnd

1960-talet

Nämndeman i Stockholms tingsrätt

1970-talet - 2013

Vuxenutbildningsnämnd

Social distriktsnämnd

Konsumentkooperationen

Medlemsråd: sekreterare

1960-talets slut

Stockholms läns försäkringskassa

Kassastyrelsen

en kort period

Socialförsäkringsnämnd

under många år tills riksdagen avskaffade dem

Informella organisationer

Aktiv i ett antal solidaritetsgrupper

1960- och 1970-talen

Aktiv i Gemensam Velfärd, bland annat i syfte att
sammanföra fackföreningsrörelsen med nätverket
GV.

2000-talet

Samarbete med Papperslösas förening som ledde till
bildandet av Fackligt centrum för papperslösa.

2000-talet

Nätverk med i huvudsak kvinnor

- Tjejerillan, en grupp politiskt aktiva tjejer som till sin förvåning upptäckte att de jämnaåriga, radikala killarna bar på många fördomar om kvinnor. Vi träffades i slutet av 1960-talet.
- Var med i den grupp som tog fram det första förslaget till 6-timmars arbetsdag. Det var socialdemokratiska kvinnoförbundet som höll i gruppen men tre fackliga kvinnor var med i arbetet.
- Folkrorelseområdets samarbetsgrupp som delvis fungerade som ett kvinnligt nätverk.
- LO-fackens kvinnoklubb med över 100 medlemmar från olika fackföreningar i Stockholm fungerade som ett stort stöd mellan medlemmarna som i sin vardag levde i manliga världar.
- Genom alla jämställdhetskursen som avd 20 genomförde och alla jämställdhetsråd som bildades på olika arbetsplatser skapades kontakter som stöttade och peppade varandra.
- Avdelningens kvinnoläger.
- Helt informellt så bildades små grupper av kvinnor under årens lopp som träffades under kortare eller längre tid. Det kunde vara inom Handels men även tvärfackligt.
- Avdelningens jämställdhetsråd och förbundets dito betydde naturligtvis mycket.

Så även förbundets våldsporrsgroup som fick igång både en människovärde-diskussion i förbundet men också genomförde spektakulära aktioner.

- Dessa grupper hade kontakt med forskare, debattörer och andra organisationer.
- Deltagande i Nordiska fackliga kvinnokonferenser, Kvinnor kan mässor mm.

NOTER

- 1 Peter Kadhammar, "Utpekad – som en fiende", artikel i *Aftonbladet*, publicerad 2005-06-30.
- 2 Suzanne Franzway & Mary Margaret Fonow, *Making Feminist Politics. Transnational Alliances between Women and Labor*, Urbana, Chicago, Springfield 2011.
- 3 Direkta citat, samt särskilt viktiga textställen, har notbelagts, i övrigt hänvisas till Jonny Hjelm, *Hundra år med Handels*, Stockholm 2006 och Jonny Hjelm *Fackförening i storstad. Handels avdelning 20 Stockholm 1912-2012*, Stockholm 2012, som innehåller utförliga käll- och litteraturhänvisningar.
- 4 Fem intervjuer genomfördes vintern 2013 per telefon (förutom alltså de som gjordes inom ramen för de två forskningsprojekten). Varje intervju varade omkring 30-45 minuter. Minnesanteckningar i min ägo.
- 5 Thorwaldsons utgångspunkt var att det krävdes vittomfattande åtgärder: "Klass- och könsskillnader reproduceras i alla delar av samhället och måste ständigt övervinnas; i fikarummet, på fackmötet på jobbet, hos valberedningen, vid förhandlingsbordet och inom politiken." Karl-Petter Thorwaldsson, "Vi skärper jämställdhetskampen", *Arbetet* debatt, *Arbetet.se*, 2013-03-08.
- 6 Gunilla Thorgren, *Grupp 8 & jag*, Stockholm 2003, s 78.
- 7 Eva Schmitz, *Systerskap som politisk handling. Kvinnors organisering i Sverige 1968 till 1982*, Lund 2007.
- 8 Villkoret för att definitionsmässigt inkluderas i kvinnorörelsen är att kvinnorna agerade kollektivt med utgångspunkt i en gemensam feministisk ideologi. Schmitz 2007, s 58.
- 9 Här avses i första hand SALF (Sveriges Arbetsledareförbund), SIF (Sveriges Industriförbundet) och HTF (Handelstjänstemannaförbundet).
- 10 En del avdelningar var små med några tiotals medlemmar utan anställda ombudsmän, expeditörer och kassörer och med direktdemokrati (beslutande medlemsmöten). Andra avdelningar, som avdelning 20 i Stockholm med över 10 000 medlemmar, hade både anställda och en flerledad representativ demokratistyrning (branschgrupper, sektioner, representantskap och verkställande utskott).
- 11 Generellt var den lägst i storstadsregionerna och inom sektorer med många unga och hög andel deltidsanställda.
- 12 Ett undantag finns, nämligen Svea Karlsson som 1926–1927 satt i förbundsstyrelsen.
- 13 Förbundsrådet var en utökad förbundsstyrelse (med medlemmar ej bosatta i Malmö) som träffades några gånger per år.
- 14 Anna-Greta Andersson (senare Skantz) på grund av politiska uppdrag och Ellen Jonsson på grund av ombudsmannajobbets många resor.
- 15 Avdelning 20, styrelsemöte, protokoll, 26/4 1938.
- 16 Gullmar lämnade uppdragen i avdelningen och förbundet vid 1960-talets mitt.
- 17 Fadern Bo Carlsson hade varit Metallklubbförande och senare anställd som ombudsman vid ABF:s förbundsexpedition i Stockholm med uppgift att organisera studieverksamheter runt om i landet. I anställning ingick att vara kursledare sommartid på LO-skolan i Brunnsvik. Bosdotter berättar: "Tre månader varje sommar, maj till september. Vi [familjen] hyrde en liten stuga i närheten. [...] Vi lärde oss alla arbetarsånger. Så arbetarrörelsen kom med 'luften'. Vi träffade många arbetarrörelse-

- kändisar, de klassiska, kända lärarna... Torvald Karlbom, Alf Ahlberg och andra...”
- 18 Bosdotter menar, när hon idag ser tillbaka, att en del av motståndet från avdelningsstyrelsens sida hängde samman med de ekonomiska problem som avdelningen haft under 1960-talet och att man absolut inte ville hamna i denna situation återigen. Det hade varit en arbetskrävande period för avdelningsstyrelsen.
- 19 Ytterligare tre var suppleanter, en av dessa var man. Alla åtta kom från de klubbar som lämnat in motionen.
- 20 ”Samrådsgruppen – en kortfattad historik”, ej publicerad minnesskrift, odaterad. Trolig författare: Maj Wester, en av de drivande i bildandet av Samrådsgruppen 1975. Kopia i författaren ägo.
- 21 Ibid.
- 22 Ibid.
- 23 *Handelsträff*, nr 1, 1975.
- 24 Intervju, Kjell Kärrman.
- 25 *Protokoll fört vid Handelsanställdas Förbunds 17:e kongress. Malmö den 9-14 maj 1976*, s 63.
- 26 Med liknande röstsiffror (133-103) hade förbundsstyrelsen vunnit tio år tidigare, vid 1966 års kongress, då avdelning 20 motionerat om i princip samma sak. Tiderna hade förändrats, men framförallt var de kvinnliga kongressombuden fler. År 1966 var 26 procent av ombuden kvinnor och 1976 var man för första gången i majoritet med 51 procent.
- 27 *Handelsnytt*, nr 9, 1980.
- 28 En anledning till att många nya invaldes var att antalet styrelseplatser hade utökats från nio till tretton.
- 29 *Handelsnytt*, nr 6, 1981.
- 30 *Handelsnytt*, nr 6, 1981.
- 31 Bortsett från ett mindre ändringsförslag som förbundsstyrelsen lagt rörande arbetet i avdelningarna.
- 32 ”Jämställdhet i Handels”, kongressrapport, bilaga till *Protokoll fört vid Handelsanställdas Förbunds 18:e kongress. Malmö den 17-23 maj 1981*, s 3.
- 33 ”Jämställdhet i Handels”, kongressrapport, bilaga till *Protokoll fört vid Handelsanställdas Förbunds 18:e kongress. Malmö den 17-23 maj 1981*, s 15.
- 34 Avdelning 20, styrelsemöte, protokoll, 12/11 1980.
- 35 *Handelsträff*, nr 2, 1983.
- 36 Köhler hade dagen före fått beskedet att ett ordförandeskap inte var förenligt med hans anställning på LO-distriktet.
- 37 Avdelning 20, årsmöte, protokoll, 30/3 1983.
- 38 Ibid.
- 39 Ibid.
- 40 Ibid.
- 41 Se exempelvis avdelning 20, styrelsemöte, protokoll, 20/5 1983, även Hjelm 2012, s 155 ff.
- 42 Arbetsutskottet bestod av ordförande, vice ordförande och försteombudsmannen. Ny ordförande var Bosdotter (ersatt Wickberg), vice ordförande var Eneroth (ersatt

- Linde) och ny förste ombudsman var sedan 1981 Sven-Olov Grönkvist (ersatte Sören Sturesson). Kassören/kontorschefen, som var adjungerad ledamot, var under många år Ellen Jonsson som 1984 ersattes av Hans Ravelius.
- 43 Se exempelvis avdelning 20, styrelsemöte, protokoll 15/4 1987 då Bosdotter rapporterade från Jämställdhetsrådet och med stöd i ett kongressbeslut förklarade att "den viktigaste frågan på dagordningen gällde en informationskampanj mot våldspornografi". Se även avdelning 20, styrelsemöte, protokoll 18/11 1987 och 16/11 1988.
- 44 Här åsyftas kompetensprincipen i dess renodlade form, vilket var det som brukade åberopas.
- 45 För en liknande diskussion om fackliga särintressen, kompetens- och korrespondensprinciper, se Ylva Waldemarson, *Mellan individ och kollektiv, Kommunal 1960-2010*, Stockholm 2010, s 29-62.
- 46 Schmitz 2007, s 121.
- 47 Citatet från *Dagens Nyheter* 7/3 1969, hämtat från Schmitz 2007, s 122.
- 48 En av dem som behandlat denna tematik är historikern Kim Salomon, *Rebeller i takt med tiden*, Stockholm 1996.
- 49 Gruppen var enkönad, trots att de var principiella motståndare till könsmässig särorganisering. "Vi hade ett väldigt förakt för detta då kring 1970, men ändrade oss senare på den punkten..." Det var också ett skäl till deras kritiska hållning gentemot SAP:s kvinnoförbund och den linje som bland annat företrädde av Nancy Eriksson.
- 50 Många inom kvinnorörelsen antogs också ha medel- och överklassbakgrund, eller åtminstone vara universitetsutbildad. Dessa kategorier kvinnor fanns det en viss misstro mot, inte minst då de visat ett mycket svagt intresse att stödja handelskvinnornas kamp mot affärstidslagens uppluckring och avskaffande (1971).
- 51 Mary Katzenstein & C Mueller, *The women's movement of the United States and Western Europe: consciousness, political opportunity, and public policy*, Philadelphia 1987.
- 52 Intervju Bosdotter. Detta styrks även av det skriftliga dokument som granskats.
- 53 Begreppet mobiliseringsstrukturer används av dem som fokuserar *hur* politiska, kollektiva processer startas och genomförs. Se Schmitz 2007, avsnitt 4.3.2. för en beskrivning av olika forskningstraditioner.
- 54 Se till exempel Franzway & Fonow 2011.

Klass, kön och socialdemokratiska kvinnor

Mikael Bruér

Kongresshallen i Stockholms Folkets Hus kongresshall var smyckad med blommor och röda fanor och stod mot en fond av kongressens motto: "Arbete-Familj-Fritid" när Lisa Mattsson, förbundets ordförande, inledde, de socialdemokratiska kvinnornas trettonde kongress i september 1972.¹ Den kongress Mattsson inledde stod i begrepp anta en politisk självständighetsförklaring genom sitt första riktiga reformprogram, Familjen i framtiden, som kom att bli en ideologisk fond för de socialdemokratiska kvinnoförbundet i mer än 20 år.²

I sitt inledningsanförande påpekade Mattsson att grundprincipen för programmet var en samhällsförändring utifrån en "socialistisk samhällsmodell". Åtgärder skulle behöva inpassas i en total politisk strategi med det "klasslösa samhället som mål" och familjepolitiska mål skulle på så vis sammanfogas med diskussioner som rörde "maktfördelningen i samhället".³

Stämningen i det socialdemokratiska kvinnoförbundet vid denna tidpunkt gick inte att ta miste på. Det rådde en mild revoltstämning⁴ och uteblivna jämställdhetsreformer hade gjort att förväntningar bytts mot otålighet, nedslagenhet och besvikelse, vilket Mattsson klargjorde i sitt öppningsanförande.⁵

De socialdemokratiska kvinnorna ville ha jämlikhet⁶ i praktiken och rätt till deltagande i politiken, på lika villkor. Med programmet Familjen i framtiden krävde de arbete åt alla, samhällelig barntillsyn och krav på generell arbetstidsförkortning. Jämställdheten skulle vinnas i arbetslivet och hela samhället skulle omvandlas genom en "socialistisk familjepolitik". Jämlikheten skulle bli en fråga för hela det socialdemokratiska partiet och inte bara kvinnorna.⁷ Den höga svansföring som de socialdemokratiska kvinnorna genom denna programförklaring tog sig an kom så också att sätta tonen för det socialdemokratiska partiets familjepolitik för en lång tid framöver.

KLASS, KÖN OCH SOCIALDEMOKRATISKA KVINNOR

Denna text handlar om det socialdemokratiska kvinnoförbundet och dess ideologiska förändringar under perioden 1972 - 1993. I stora drag bygger jag texten med utgångspunkt i min magisteruppsats *Mellan klass och kön: En analys av det socialdemokratiska kvinnoförbundets aktionsprogram 1972–1993*. Utgångspunkten för min analys är hur begreppen klass och kön, som maktrelationer, framställdes i kvinnoförbundets aktionsprogram och debatterna kring antagandet av dessa. Programmen är en kombination av ideologisk programskrift och politiska handlingsprogram som låg till grund för politiska strävanden under kongressperioderna och speglar därför också tydligt en manifest ideologi inom en relativt homogen sidoororganisation till det socialdemokratiska partiet.

Utifrån en ideologikritisk⁸ närläsning med fokus på manifesta uttryck analyseras hur begreppen klass och kön konceptualiserades och debatterades under perioden 1972 - 1993.

En grundläggande problemformulering i den socialdemokratiska samhällsanalysen har varit kampen mellan arbete och kapital samt klassanalysen, vilket exempelvis framgår i *Vad är socialdemokrati?* (1974, 1996 och 2007) av Ingvar Carlsson och Anne-Marie Lindgren.⁹ I denna påpekas att "Den socialistiska samhällsanalysen ... bygger på två viktiga begrepp hos Karl Marx, materialistisk historieuppfattning och klasskampsteori".¹⁰ Då min studie handlar om förändringar i socialdemokratisk idétradition blir således förståelsen av begreppen klass och kön, ur ett historiematerialistiskt perspektiv, väsentlig.

I Erik Olin Wrights klassteori utvidgas klasser dels från två antagonistiska klasser till att omfatta flera grupper och positioner, både inom och mellan klasser.¹¹ Ett av Wrights kärnbegrepp är motsägelsefulla klasspositioner. Med detta begrepp vill Wright förklara hur vissa grupper slits mellan olika positioner genom att dela klassintresse med två klasser men samtidigt sakna identiska intressen med någon.¹² Wright använder också begreppet förmedlad klassposition när det kommer till de som inte går att placera i en produktionsbaserad klasstruktur, som exempelvis barn eller hemmafruar samtidigt som Wright menar att familjer också kan vara klassheterogena genom att makar kan ha olika positioner i en klasstruktur.¹³

I marxistisk tradition har könsrelationer ansetts kopplade till den kapitalistiska produktionsordningen och således vara av övergående natur. Med det följer att könsrelationer underordnats konflikten mellan arbete och kapital.¹⁴ Kritiken mot detta förhållningssätt har sett olika ut över tid. Från de tvåsystemteorier som ville fungera som komplement till marxism

med tongivande teoretiker som Juliet Mitchell och Heidi Hartmann.¹⁵ Inom ramen för dessa pläderades det bland annat att ett grundläggande problem varit att marxistisk analys saknat oavlönat reproduktivt hemarbete.¹⁶ En utvecklad analys skulle då, enligt Hartmann, relateras till kvinnors reproduktiva roll och inordnas i förhållande till män och till kapitalet,¹⁷ då blev det naturligt att vända sig till marxismen för att studera kvinnoförtryck då denna var en "väl utvecklad teori om sociala förändringar" och socialt förtryck.¹⁸

Även i ett mer modernt sammanhang har likartad kritik lyfts. Bland annat menar *Sofie Tornhill* och *Helena Tolvhed* att det varit naturligt att kvinnofrågor hamnat i bakgrunden inom marxistisk teoribildning genom dess politiska målsättning att "driva fram en omstörtning av kapitalismen". "Arbete" blev "lönearbete" och reproduktivt arbete utelämnades från analysen.¹⁹ Modern marxism har dock mer och mer kommit att införliva feministisk teori och sett kvinnoförtryck som en del av reproduktionen av patriarkat och kapitalism.²⁰ Denna teoribildning har i sin tur kritiserats för att missa etniska dimensioner och andra förtrycksstrukturer av de teoretiker som är förespråkare av en *intersektionell* utgångspunkt, något som jag dock inte kommer beröra vidare här.

Samtidigt finns det också de som menar att sökandet efter kritik mot marxismen varit närmast rituell. Att kritisera marxismen för att "ignorera 'ras', demografiska faktorer, etnicitet, miljö" har blivit närmast normativt. Även om denna kritik inte är poänglös riskerar detta tankesätt att missa klassrelationers betydelse för hur våra liv formas i brytningspunkten mellan olika maktförhållanden, strukturerade genom hierarkiska principer, i de "kapitalistiska produktions- och reproduktionssättens historiska specificitet".²¹

Förståelsen av samverkan mellan patriarkat och kapitalism blir också väsentlig då detta förklarar hur män som kollektiv tillåts dominera kvinnor som kollektiv. På så vis blir "produktionen och klassrelationerna" det som är det väsentliga i reproduktionen av klassamhälle och patriarkat.²² Klasser reproduceras som två kön och ger således klasstrukturen en "speciell könsstruktur". Samtidigt har patriarkat och kapital historiskt samverkat kring att reproducera ekonomiska och politiska maktförhållanden och skapat solidaritet mellan kön snarare än klass. Genom detta har de "tv-åkönade" klasserna också blivit en garanti mot "arbetarrörelsens krav på radikal samhällsförändring". Därför blir också en könsneutral klassanalys otillräcklig.²³

Hur den socialdemokratiska rörelsen förhållit sig till maktrelationen klass är central i en analys av dess ideologi. När så kön, via feminismen, lyfts in vid sidan av klass menar jag att detta är en av de mest betydande ideologiska förändringarna under efterkrigstiden. I denna förändringsprocess har det socialdemokratiska kvinnoförbundet, enligt sin officiella historieskrivning, varit en bidragande faktor.²⁴ Därför blir det också väsentligt att fråga sig hur de socialdemokratiska kvinnorna förhållit sig till maktrelationerna klass och kön.

KVINNORS SÄRORGANISERING OCH KAMP INOM SOCIALDEMOKRATIN

Den socialdemokratiska kvinnorörelsen i Sverige tar sin början i grundandet av *Allmänna Kvinnoklubben* i Stockholm 1892. Denna bildades som en facklig rörelse med politiska ambitioner och ville organisera såväl hem- som industriarbeterskor för bättre ekonomiska villkor, arbetstid och övriga ”sociala förmåner”.²⁵ Kvinnoklubben kom 1902 att ombildas till *Kvinnornas fackförbund* och fick via LO:s representantskap direkta påverkansmöjligheter till dess att den upphörde 1908.²⁶

De socialdemokratiska kvinnorna var i praktiken särorganiserade från den första kvinnokongressen 1907²⁷ vid vilken också frågan om förbund som en motvikt till, det i partiet dominerande, manliga klassintresset och för ökade påverkansmöjligheter också lyftes.²⁸ Ett separat förbund blev dock realiserat först efter den kvinnliga rösträttens genomförande, men när väl *Sveriges socialdemokratiska kvinnoförbund* bildades 1920 fick det en prägel av att vara en politisk förskola till partiet²⁹ där anpassning till manligt dominerad politisk kultur nödvändiggjorde särorganisering, för att kunna lyfta kvinnofrågor.³⁰

Vägen från politisk förskola till politisk framgång gick via de frågor som inte per automatik lyftes fram i det socialdemokratiska partiet. Perioden mellan 1930 och 1950 präglades av framgång i frågor som rörde kvinnor, barn, mödrar och hemmen, snarare än jämlikhetsfrågor. De socialdemokratiska kvinnorna kunde på så vis utmana rådande maktrelationer och få genombrott som politiska aktörer genom bakdörren och samtidigt gav särorganisering en garanterad plats i partiet, trots männens motvilja att dela sin makt.³¹ På samma vis befriades partiet från kvinnofrågor till priset av insyn och 1948 adjungerades representanter in i partistyrelse och verkställande utskott, om än utan reell makt.³² Kvinnlig representation

accepterades så länge det rörde sig om enstaka representanter. Denna ordning motiverades med att kvinnor saknade såväl intresse som kompetens. Först 1972 utökades kvinnorepresentationen i partistyrelsen till fler än en kvinna och det verkställande utskottet fortsatte alltså vara utan kvinnlig representation fram till 1975.³³ Samtidigt hade 1970-talet präglats av en allmän radikalisering av Sverige och det socialdemokratiska partiprogram som kom 1975 var ett tydligt socialistiskt reformprogram med stark ideologisk återkoppling till den marxistiska idétraditionen där klassanalysen gavs ytterligare företräde.³⁴

Politikens gränser definierades av män vilket ledde till att de socialdemokratiska kvinnorna fick kämpa för att kvinnopolitiska frågor skulle accepteras som riktig politik.³⁵ 1960 fördes familjepolitiken in i partiprogrammet, men samtidigt utelämnades all typ av reproduktivt arbete i samhällsanalysen.³⁶ Partiets strävan var att omforma könspolitik, med en tydlig konfliktdimension, till familjepolitik som i sin tur kunde hänskjutas till kvinnoförbundet att definiera.³⁷ På så vis slapp partiet diskussionen om kvinnors villkor i vardags- och arbetsliv. Kvinnorna blev bärare av könskonflikten och framstod splittrade medan partiet, som inte tog ställning, framstod som motsatsen.³⁸

Denna ordning kom allt mindre att accepteras vilket ledde till konflikt mellan kvinnoförbund och parti. Med frågan om ett svenskt atomvapen bröt kvinnorna mot oskrivna regler och gick mot partilinen, vilket ledde till framgång när en rad män solidariserade sig med deras uppfattning.³⁹ Kvinnorna fick på så vis sin första politiska framgång i konflikt med partiet, även om detta inte var i en fråga som rörde dimensionen klass och kön.

I takt med framgångar ökade strävan mot jämlikhet, som skulle vinnas genom ekonomiskt oberoende. De socialdemokratiska kvinnorna arbetade hårt för att göra detta till en profilfråga, vilket också möjliggjordes med hjälp av en mer radikal kvinnorörelse som motor. Under 1970-talet nådde de på så vis också framgång inom partiet och fick en mer radikal pådrivarroll.⁴⁰

Radikaliseringen av de socialdemokratiska kvinnorna är en av de bidragande orsakerna till den fristående politiska linjen på 1972 års kongress.⁴¹ Detta gav också krav på jämlikhet i praktiken och politiskt inflytande, vilket mötte motstånd. Även om ett visst inflytande kom via att partiet plockade upp symbolfrågor som sex timmars arbetsdag kom frågorna i praktiken sällan att drivas. I fallet med arbetstidsförkortning sköts den istället över till "arbetsmarknadens parter" och flyttades till en arena där det kvinnliga inflytandet var begränsat. Denna strategi var som tydligast

i de fall där manlig överordning eller kampen mellan arbete och kapital ifrågasattes som överordnad en könsdimension.⁴²

Från kongressen 1993 betraktar det socialdemokratiska kvinnoförbundet sig själva som "[s]ocialdemokratiska feminister" genom att erkänna kvinnors underordnade ställning i familj, arbetsliv och samhälle. I programmet från 1993 framhölls också att kampen för rättigheter och frigörelse skulle föras med klassperspektiv då kvinnoförtryck och klassförtryck var sammankopplat.⁴³

De socialdemokratiska kvinnornas strävsamma kamp för partienighet som inte var på deras bekostnad följdes ständigt åt av anklagelser om illojalitet. Kraven på enighet medförde en "avköning" av politiken men också att kvinnorna tvingades bryta oskrivna regler för att synliggöra könsstrukturer.⁴⁴ Genom hela sin historia förväntades kvinnoförbundet stödja männens klasskamp och förneka en existerande könsproblematik. På så vis kom också kvinnor bara att accepteras så länge de inte hävdade behovet av jämlikhet.⁴⁵

FÖRÄNDRAD KLASSBAS OCH POLITISKA FÖRUTSÄTTNINGAR

Under 1900-talet sker omfattande förändringar i den svenska klasstrukturen. Arbetarklassen förändras från att vara manligt dominerad, inom tillverkningsindustri och anläggningsarbete, till att vara kvinnligt dominerad, präglad av arbete inom vård, handel och service inom offentlig sektor. Bönder och andra grupper försvinner och nya mellanskikt av proletariserade tjänstemän växer fram. Arbetarklassens andel av befolkningen är dock tämligen stabil mellan 50 och 60 procent.⁴⁶

Flera av de politiska reformer som genomförs under efterkrigstiden gynnade kvinnor utan att för den sakens skull, i huvudsak, härstamma ur kvinnors politiska kamp. Ökad efterfrågan på arbetskraft, snarare än jämlikhetssträvanden, ledde ut fler gifta kvinnor på arbetsmarknaden och bidrog till att marginalisera grupper som ville hålla gifta kvinnor kvar i reproduktivt hemarbete, i motsats till det system av familjeförsörjarlöner som effektivt hållit kvinnor utanför arbetsmarknaden. Framväxten av "formella ekonomiska rättigheter och förmåner" var inte i huvudsak en effekt av en "allmänt kvinnovänlig politik" utan istället ett svar på kvinnor som socialt problem, där lagstiftning och välfärd sågs som lösningen. Att få ut "hemmafruar" i lönearbete var också en metod att inte hindra utvecklingen i en expanderande samhällsekonomi och ekonomiskt oberoende hävdades därmed vara ett mål.⁴⁷

Kvinnor blir också en allt större del av den arbetande befolkningen och andelen gifta kvinnor i lönearbete ökar från 50 procent 1968 till 77 procent 1981.⁴⁸ En typisk representant för arbetarklassen 1980 är således inte en manlig industriarbetare, utan snarare en snabbköpskassörska eller sjukvårdsbiträde.⁴⁹ Denna förändring och framväxten av nya mellanskikt kom också att påverka socialdemokratin i de politiskt beslutande församlingarna.⁵⁰ Offentlig sektor blir en växande arbetsgivare och utgör 53 procent av svensk arbetskraft 1977 och 66 procent av densamma 1988.⁵¹ Av denna är 1985 två tredjedelar kvinnor.⁵² Arbetarklassen i Sverige feminiseras genom en ökad efterfrågan på gifta kvinnor genom en utbyggd offentlig sektor och minskad industriproduktion. Med detta går allt fler kvinnor från en förmedlad klassposition till en direkt.⁵³

En expanderande samhällsekonomi och strävan efter en bibehållen hög tillväxt som överordnat mål gjorde också kvinnors lönearbete viktigt för socialdemokratin.⁵⁴ I den socialdemokratiska politiken, där jämlikhet mellan män och kvinnor blev en del av politiken under 1970- och 1980-talen, prioriterades så i första hand reformer med primärt syfte att sätta kvinnor i arbete, inte att förändra maktordningar.⁵⁵

Denna utveckling sker parallellt med upplösningen av gamla familjemönster i övergången av vad Yvonne Hirdman kallar övergången från ett husmorskontrakt till ett jämlikhetskontrakt.⁵⁶ Utvecklingen harmoniserade väl med tidiga socialdemokratiska jämlikhetssträvanden och strävan att få ut fler gifta kvinnor på arbetsmarknaden. Genom denna utveckling kunde kvinnligt lönearbete garanteras och hållas åtskild från manligt arbete. Samtidigt bidrog kvinnors ökade inträde i LO till att synliggöra isärhållandet.⁵⁷ Den svenska modellen med en stark offentlig sektor formas så genom ett isärhållande av könen.⁵⁸ Velfärdsstaten blev på så vis en förlängning av ett kompanjonskap mellan arbete och kapital som krävde kvinnors relativa underordning.⁵⁹

Även om kvinnor kommer att utgöra större delen av den Svenska arbetarklassen i slutet av 1980-talet så påverkas inte arbetarrörelsens politiska utveckling i samma tak. Under 1980-talet har flera av kvinnornas symbolfrågor lyfts in i det socialdemokratiska partiets strategi, däribland frågan om sex timmars arbetsdag. I kölvattnet av partiets och fackföreningsrörelsens stora strid om färdriktning och ekonomisk politik kördes partiet över i 1988-års valrörelse till förmån för sex veckors semester. För LO:s företrädare existerade ingen könskonflikt och för dem var frågan i första hand en könsneutral rättvisefråga.⁶⁰

UNDERFÖRSTÅTT OCH ÖVERORDNAT: RELATIONELLA BEGREPP 1972-1993

I kvinnoförbundets aktionsprogram och debatterna om dessa används begreppen klass och kön sparsamt under hela perioden från 1972 till 1993. Endast på två ställen finns begreppen explicit uttryckta; i *Familjen i framtiden* samt i *Feministiskt handlingsprogram för 1990-talet*. Bortsett från i dessa program används istället omskrivningar som "social bakgrundsmiljö" eller liknande. Någon konsekvent terminologi för dessa omskrivningar existerar dock inte, mer än att samtliga mer eller mindre tydligt anspelar på olika typer av sociala orättvisor och på så vis är klass ett dominerande perspektiv i kvinnoförbundets samhällsanalys. Omskrivningarna tonas ned i programmen 1984, 1987 och 1990 för att tydligt återkomma 1993 där såväl klass som kön tydligt framställs som maktrelationer.⁶¹

Programmet *Familjen i framtiden* hade en särställning i kvinnoförbundets ideologiska uttryck. Ofta anknöts direkt, eller indirekt, till detta program som i sin tur gjorde gällande att samhällets dominerande konflikt var den mellan arbete och kapital och att klassamhället var grunden för alla övriga konflikter, så också könskonflikter. Med det klasslösa samhället som mål skulle detta upphöra, en marxistiskt influerad tolkning i vilken kvinnoförtryck skulle upphöra i samma ögonblick som förtrycket av arbetarklassen upphörde.⁶²

Den tonvikt på omfördelningspolitik med ekonomiska klyftor i fokus som fanns från 1972 förskjuts 1981 mot ett jämställdhetsperspektiv, sannolikt en effekt av den högervåg som dominerade politiken under 1980-talet och gjorde att klass generellt fick minskad betydelse. Såväl språkbruk som politiska prioriteringar pekar dock på att ett klassperspektiv fortsatt dominerade kvinnoförbundets samhällsanalys.⁶³

Kön som maktbegrepp existerar inte före 1993 även om det talas om jämställdhet i såväl program som protokoll. Vid något enstaka tillfälle går dock att hitta mer tillspetsade formuleringar, som exempelvis 1981 där samlevnadsformer beskrevs som präglade av "ägan, patriarkalism, auktoritet, dubbelmoral och förtryck" och att samhällets sexuella mönster var ekonomiskt och socialt betingade.⁶⁴ Kön finns alltså direkt med i retoriken, men inte direkt uttryckt. Begreppsligt övergår kvinnoförbundet också från att använda jämlikhet till förmån för jämställdhet. Klass och kön åtskiljs samtidigt som de jämsställs som mål för social utjämning. I de frågor som rörde omfördelning av makt hade kvinnoförbundet i regel dåligt genomslag.⁶⁵ Att uppvärdera kön som maktrelation skulle

därmed också leda till en konflikt. Så skedde inte och istället kom kvinnors uppfattning om kön att åskådliggöras genom praktiskt förd politik.

1993, när kön blir en del av maktanalysen, ställs begreppet jämte klass.⁶⁶ Kvinnoförbundet gör genom det också ett avsteg från den traditionella maktanalys som dominerat socialdemokratien, där klass överordnats kön och andra maktrelationer.

Klassbegreppets överordning i samhällsanalysen dominerade arbetarrörelsen i övrigt. Uppfattningen var den att kvinnor och män bar på samma konflikt, mot borgarklassen inom ramen för ett kapitalistiskt samhälle.⁶⁷ Därför uppstod heller inte något utökat behov av att formulera detta. Utan istället kom detta att exemplifieras genom omformuleringar likt "sociala och ekonomiska klyftor"⁶⁸ eller "social bakgrundsmiljö".⁶⁹

I debatterna fanns det stundtals ett närvarande könsperspektiv medan klass oftast var tydligt överordnat i det skrivna ordet, ett uttryck för en latent ideologi och ett tryck underifrån. Ideologiskt resonerade kvinnoförbundets medlemmar utifrån ett könsperspektiv, även om det inte var spritt på ett sådant vis att det, i ord, uppstod en konflikt med moderpartiet.

VAR KVINNORNA PÅDRIVARE?

Kvinnoförbundets kongress 1972 har framställts som en upprorskongress.⁷⁰ Det är dock inte självklart att den utveckling, som tar sin början här, enbart är kvinnornas förtjänst. En stor del av de politiska reformer som gynnade kvinnor de efterföljande åren var vid denna kongress redan inledda.⁷¹ Frågan om de socialdemokratiska kvinnornas verkliga inflytande, gällande förändrade maktrelationer, är därför väl värd att ställa. Såväl politiska initiativ för ekonomisk tillväxt som minskad arbetskraftsinvandring gynnade sannolikt kvinnors inträde på arbetsmarknaden och ekonomiskt oberoende, men var inte nödvändigtvis deras förtjänst. Kvinnoförbundet förde dock upp kvinnofrågorna i partiet, vilket ledde till konflikt men i praktiken endast framgång i frågor som inte förändrade maktrelationer.

Att partikongressen 1972 blev en "jubelkongress" är inte nödvändigtvis ett kvinnopolitiskt genombrott. Såväl jämställdhetspolitik och rätten till arbete var retorik som passade väl med partiets ambitioner om en utökad offentlig sektor. De reformer som genomförs fram till 1985 går även de enligt samma linje. Endast sextimmarsdagen var en verkligt svår politisk fråga att genomdriva, då denna ifrågasatte hela arbetsmarknadens struktur.⁷² Frågor där män solidariserade sig var lätta att skapa framgång kring,

medan de mer konfliktbetonade var svåra. Detta är också märkbart i aktionsprogram där kvinnoförbundet successivt backar i frågan om arbetstid från att 1975 vilja se den första etappen under 1970-talet till att för varje kongress skjuta på frågan ytterligare och 1993 inte ens uttala slutmål i frågan om sex timmars arbetsdag.⁷³

KVINNOR OCH KLASS: SOCIOEKONOMISKA REFLEKTIONER

Initialt var kvinnoförbundet en husmodersorganisation där de gifta kvinnornas klassposition indirekt kom via deras män. Genom detta var konflikten *klass mot kön* otydlig. När fler kvinnor kom ut i arbete och deras klasspositioner gick från förmedlade till direkta, knutna till produktionsprocessen, förändrades också den manliga klasstrukturen. Förändringar i klasstrukturen tvingade fram en diskussion inom LO om både klass och kön, som maktrelationer. Denna kom att leda till att begreppen "fick genus". Klass blev *han* och kön blev *hon* och kom att sättas i andra hand genom att de kopplades till produktiv respektive reproduktiv verksamhet.⁷⁴

Förändringar i klassbasen förändrade intressen och strategi inom kvinnoförbundet. De motsättningar, baserade på olika sociala villkor som "gifta eller ogifta, mödrar eller barnlösa, förvärvsarbetande eller inte förvärvsarbetande",⁷⁵ förändrades när allt fler kvinnor kom ut i lönearbete. Genom det minskade interna konfliktytor och den politiska homogeniteten ökade.

I kombination med förändringar i klasstrukturen ersattes hemmafrugeneration av generation arbeterskor, vilket är en delförklaring till förändrat handlande och strategi. Det förklarar också den ambivalens som kvinnoförbundet uppvisar, med en första självklar förståelse av klass till att mot slutet av min undersökningsperiod likställa klass och kön. Först när klassmotsättningar, förändringar i fackföreningsstrukturen och generationsskiften, och blir mer samstämmiga skapas en offensiv kvinnorörelse. När dessa interna motsättningar undanröjts och kvinnors klasspositioner blivit mer homogena blir också ideologin mer homogen. Att det är först efter att gifta kvinnor kommit ut i lönearbete och fått inflytande i de politiska och fackliga organisationerna som en ny strategi formuleras är således ingen slump.

ATT UNDVIKA KÖNSKONFLIKT: OMFORMANDET AV MAKT-RELATIONER TILL REALPOLITIK.

Den politik som formulerades under kvinnoförbundets kongresser krockade med det manligt dominerade partiet och kvinnoförbundet kom att istället formulera politiska strategier som ibland går hand i hand med klasspartiets intressen och i andra inte.

Kvinnoförbundet blev en plats där obekväma frågor och potentiella konfliktfrågor kunde omformuleras till mer neutrala frågor, för att dölja en latent könskonflikt. Kvinnors deltagande i partiet villkorades då intresset av att ställa män och kvinnor mot varandra saknades.⁷⁶ När kvinnor krävde inflytande och gjorde motstånd mot manligt tolkningsföreträdare ifrågasattes deras lojalitet och den "omsorgsfullt dolda könskonflikten" riskerade att synliggöras.⁷⁷

De frågor som hade potential att förändra strukturer, som föräldraförsäkringen eller frågan om sex timmars arbetsdag, förde upp manligt motstånd till ytan.⁷⁸ Dessa ifrågasatte båda kampen mellan arbete och kapital som överordnad genom att ställa oavlönat hemarbete mot lönearbete. Genom detta uppstod konflikt som ledde till omformuleringar eller att frågorna sköts på framtiden. På så vis blev kvinnoförbundet själva bärare av könskonflikten.⁷⁹

Samtidigt som de frågor som kunde rubba maktrelationer blev nedtonade ökade kraven, och framgången, i representationsfrågan med exempelvis varvade listor som mål 1993.⁸⁰ I kombination med allt fler kvinnor i lönearbete och med en ökad representation i fackföreningsrörelsens organisationer och kvinnliga statsråd blev detta möjligt även om det reella inflytandet sannolikt var marginellt, vilket delvis återspeglas genom att det först 1990 framställs som ett problem att kvinnor satt på dubbla stolar.⁸¹

DET LATENTA OCH DET MANIFESTA: UTTRYCK OCH AVSIKTER.

Under perioden 1972 - 1993 diskuteras inte kön som maktrelation alls i program eller skrift. Det råder en avsaknad på manifesta utöver diskussioner om jämlikhet eller jämställdhet.

Klass och kön existerar i första hand som latent företeelser, exempelvis i form av jämlikhetspolitik som syftar till att utjämna klasskillnader. Kön uttrycks inte explicit utan i de fall det är latent uttryck är det som

jämställdhetspolitik. Denna är dock i första hand i form av att underlätta för kvinnor snarare än ifrågasätta maktstrukturer. Exempelvis återkommer strävanden mot ekonomisk rättvisa, om än olika tydligt, under perioderna medan jämställdhetspolitiken förändras.

Ett exempel på denna förändring är den utveckling som sker där kvinnoförbundet går från en *socialistisk familjepolitik* som ett medel för ett samhälle utan ”sociala och ekonomiska klyftor”⁸² 1972, till en kvinnopolitisk strategi som skulle överordnas den sakpolitiska och en *feminism* där klass och kön likställs 1993.⁸³

Förklaring till denna ideologiska förskjutning kan troligen förklaras på flera sätt. Dels genomgår Sverige en förändring av klasstrukturen, där en feminisering är ett tydligt drag. Dels blir de socialdemokratiska kvinnorna 1993 utmanade av ett potentiellt politiskt alternativ. Men förklaringen kan också sökas i exempelvis ett generationsskifte där ett gammalt hemmafruideale successivt försvann.⁸⁴

När kön tar sig manifesta uttryck hos de socialdemokratiska kvinnorna är det också tänkbart att en inre krets av ”elitkvinnor” drev sin egen agenda, vilket exempelvis Eva Ekstrand pekar på skett vid andra tillfällen inom kvinnoförbundet.⁸⁵ Under 1993 års kongress blossar en debatt om ytterligare en remissomgång upp när feminism ska föras in i aktionsprogrammet, förbundsstyrelsens representanter avvisar detta kategoriskt, även om det finns ombud som helt vill stryka begreppet.

Först när klass som överordnad maktrelation ifrågasätts blir det alltså ideologisk debatt på allvar.⁸⁶ Programmet 1993 är på det viset också ett steg bort från en tidigare marxistiskt influerad analys, mot att jämställa klass och kön. Detta gör att också att en latent ideologi hamnar i konflikt med olika grupperns uppfattningar vilket också ger ett behov av tydliga programformuleringar.⁸⁷

MELLAN KLASS OCH KÖN: ATT POSITIONERA SIG STRATEGISKT

Det socialdemokratiska kvinnoförbundet blev aldrig ”de arga unga kvinnornas” organisation då de kvinnor som kämpade mot såväl klass- och könsförtryck som två delar av kapitalismen i huvudsak aktiverade sig i andra grupperingar. Kvinnoförbundet tog dock del av feminismens andra våg och från slutet av 1960-talet kom denna rörelse att påverka deras politiska ställningstaganden. Mer radikal feminism drev fram en radikalisering

och på så vis en större möjlighet att agera pådrivare.⁸⁸ Detta möjliggjorde jämlikheten som profilfråga och en placering mellan en mer radikal kvinnorörelse och partiet samtidigt som de både kunde bedriva aktiv könspolitik och låta ett marxistiskt influerat klassperspektiv vara överordnat. Genom detta kunde kvinnoförbundet vara lojala och samtidigt strategiskt positionera sig mot båda parter; mellan klass och kön. Detta ledde till ett ökat inflytande i det parti där de initialt endast hade ett delinflytande. Positioneringen genomfördes genom att avköna och nedtona krav för att komma förbi fackföreningsrörelsens öppna motstånd.⁸⁹

En motsatt strategi anas 1993 då kvinnoförbundet, istället för att acceptera facklig ägande av vissa frågor, menade att jämlika löner krävde ”politiskt stöd” för att kunna genomföras, ett trevande försök att flytta frågan från en neutral arena till en där den potentiellt skulle kunna leda till konflikt. Vid denna tidpunkt var kvinnor också en större del av såväl parti som fackföreningsrörelse och med detta inflytande innebar det allt mer en positionering, där det politiska blev både klass och kön, medan facklig kamp fortsatt betonade klass.⁹⁰

När socialdemokratin misslyckades att få stöd för sin egen politik och vinna val under 1970- och 1980-talen öppnades en möjlighet till ideologisk förändring. Samtidigt ökade kvinnoförbundets strävan efter verkligt politiskt inflytande vilket öppnade vägen för deras frågor och en gränsdragning mot en mer radikal kvinnorörelse möjliggjordes och markerades ända in på 1990-talet.⁹¹ Definition av förbundet som feministiskt skapade en annorlunda ideologisk positionering. Enligt programmet från 1993 skulle nu den kvinnopolitiska strategin överordnas den sakpolitiska och med det kom också möjligheten att hitta bundsförvanter i form av ”progressiva kvinnor utanför partierna”, oavsett om de ingick i enfrågegrupper, fackliga organisationer eller ”andra politiska kvinnoförbund”.⁹²

Det är i ljuset av denna positionering som de socialdemokratiska kvinnorna möter hotet från ett presumtivt kvinnoparti. De menade att ett renodlat kvinnoparti skulle vara präglad av ”de klassförhållanden som råder i samhället” och således också bortse från klassmotsättningar som skulle komma att reproduceras inom en sådan organisation och istället gynna ”de bäst ställda kvinnorna”. Ett helt neutralt kvinnoparti skulle därför, för de socialdemokratiska kvinnorna, vara detsamma som ett borgerligt parti och skulle skada ”den politiska vänstern” genom att stjåla röster och på så vis bana väg för fortsatt borgerligt styre. En mer feministisk linje inom ramen för socialdemokratin kunde istället skapa trovärdighet i jämställdhetsfrågor och undvika bildandet av ett kvinnoparti.⁹³

Argumenten mot ett kvinnoparti rörde sig alltså i första hand om att säkra en socialdemokratisk valseger. Den överordnade kvinnopolitiska strategin gällde på så vis bara när den var i samklang med det socialdemokratiska partiet eller socialdemokratiska kvinnornas klassintressen. Skrivningarna om samverkan med grupper utanför socialdemokratien var på så vis en positionering mot en manligt dominerad socialdemokrati och vad som uppfattades som, ett borgerligt dominerat kvinnoparti; En positionering mellan klass och kön.

SAMMANFATTNING

Undersökningen av det socialdemokratiska kvinnoförbundets aktionsprogram och debatter kring detta visar att begreppen klass och kön varit sparsamt använda. Klass har varit det överordnade, men en förskjutning skedde under perioden till att mot slutet av denna lyfta fram kön som en jämbördig analyskategori. Utvecklingen är i praktiken densamma på såväl ett latent som manifest plan, något som pekar på stor ideologisk homogenitet.

När politiken krockade med manlig dominans inom arbetarrörelsen tvingades kvinnoförbundet omforma politik och ideologi. Potentiella könskonflikter som kunde rubba maktrelationer genomdrevs inte och maktförändrande reformerna mötte hårt motstånd.

Socioekonomiska faktorer med förändringar av kvinnors klasspositioner gav fler kvinnor i fackföreningar och politik vilket ökade möjligheten till såväl representation som inflytande och de förändrade strukturerna ledde till ett förändrat handlande. Detta kommer till uttryck både genom ambivalens i handlande och krav, men också framgång i representationsfrågan. En utveckling mot fler kvinnor i lönearbete och behovet av fortsatt ekonomisk tillväxt gynnade kvinnor, men det är med det inte sagt att de själva nödvändigtvis var drivande i denna utveckling.

När den latent könsideologin utvecklats till att stå i konflikt med övrig arbetarrörelsens klassbetonade ideologi, i kombination med ideologisk vilshenhet i partiet, nödvändiggjordes formulerandet av detta begrepp i början av 1990-talet. Detta också i ljuset av stora ekonomiska och politiska förändringar och av yttre ideologisk påverkan.

De socialdemokratiska kvinnorna positionerade sig också ständigt vid sidan av en mer radikal kvinnorörelse och parti. Avköning av känsliga frågor ingick som en del av denna positionering och så befriades jämställdhetspolitik från krav på omfördelning av makt eller förflyttades till andra

arenor. Samarbetet med andra rörelser accepterades bara så länge det inte störde samarbetet med partiet. Symptomatiskt för utvecklingen var nedtoningen av kön som maktrelation och omformandet av politiken. Genom att driva de kvinnofrågor som inte omfördelar makt eller ifrågasatte den överordnade kampen mellan arbete och kapital kunde så det socialdemokratiska kvinnoförbundet positionera sig mellan parti och kvinnorörelse, mellan klass och kön.

NOTER

- 1 *Kongressprotokoll, 13:e kongressen 3-6 sept 1972, arbete, familj, framtid*. Sveriges socialdemokratiska kvinnoförbund, Stockholm: 1972, s. 3.
- 2 Bruér, Mikael, *Mellan Klass och kön: En analys av det socialdemokratiska kvinnoförbundets åtgärdsprogram 1972 – 1993*, Linnéuniversitetet, Växjö: 2012, s. 3-4.
- 3 *Kongressprotokoll, 13:e kongressen...*, 1972, s. 11-16.
- 4 Karlsson, Gunnel, och Mattsson, Lisa. *Manssamhället till behag : 17 år som kvinnoförbundets ordförande*. Sveriges socialdemokratiska kvinnoförbund, Stockholm: 1990, s. 266-267.
- 5 *Kongressprotokoll, 13:e kongressen...*, 1972, s. 9-15
- 6 Begreppet "jämskillhet" användes inte under kongressen 1972 utan dyker upp i programtext först 1975.
- 7 *Kongressprotokoll, 13:e kongressen...*, 1972, s. 267-270.
- 8 För utförlig genomgång av metoden rekommenderas: Liedman, Sven-Eric, *Surdeg: en personlig bok om idéer och ideologier*, Författarförlaget, Stockholm: 1980 och Bergström, Göran & Boréus, Kristina, "Idé- och ideologianalys" i Bergström, Göran & Boréus, Kristina (red.), *Textens mening och makt: metodbok i samhällsvetenskaplig text- och diskursanalys*, Studentlitteratur, Lund: 2005, s.
- 9 Detta gäller alla tre versioner från 1974, 1996 och 2007, även om ordval och betoning skiljer dem åt: Carlsson, Ingvar & Lindgren, Anne-Marie, *Vad är socialdemokrati?*, Stockholm: 1974, s. 4-5, 10, 12-16 Carlsson, Ingvar & Lindgren, Anne-Marie, *Vad är socialdemokrati?: En bok om socialdemokrati*, Sveriges socialdemokratiska arbetareparti, Stockholm: 1996, s. 6-11, 32-33, 40-42 samt Carlsson, Ingvar & Lindgren, Anne-Marie, *Vad är socialdemokrati?: En bok om idéer och utmaningar*, Arbetarrörelsens Tankesmedja och Idé och Tendens, Stockholm: 2007, s. 33-34, 38-42, 45-48.
- 10 Carlsson & Lindgren, 1974, s. 10.
- 11 Wright, Erik Olin, *Class Counts - comparative studies in class analysis*, Cambridge University Press, Cambridge: 1997, s. 10-18 och Wright, Erik Olin, "Varieties of Marxist Conceptions of Class Structure", *Politics & Society*, nr 3, 1980, s 329.
- 12 Wright, 1980, s. 327-333.
- 13 Wright, 1997, s. 58-59.
- 14 Tornhill, Sofie & Tolvhed, Helena, "Samhällsordningens subjekt och horisonter

- om vänster och feminism som kritik och politik", *Fronesis*, nr 25-26, Tidskriftsföreningen Fronesis, Malmö: 2008, s. 12 och Hartmann, Heidi, "Det olyckliga äktenskapet mellan marxism och feminism" i Carlsson Wetterberg, Christina & Jansdotter, Anna (red.), *Genushistoria - En historiografisk exposé*, Studentlitteratur, Lund: 2004, s. 19-20, 32-33.
- 15 Holgersson, Ulrika, *Klass: feministiska och kulturanalytiska perspektiv*, Studentlitteratur, Lund: 2011, s. 24
 - 16 Hartmann, Heidi, "Det olyckliga äktenskapet mellan marxism och feminism" i Carlsson Wetterberg, Christina & Jansdotter, Anna (red.), *Genushistoria - En historiografisk exposé*, Studentlitteratur, Lund: 2004, s. 25-26, 17.
 - 17 Hartmann, 2004, s. 17-20, 25-26, 32-33
 - 18 Hartmann, 2004, s. 47.
 - 19 Tornhill & Tolvhed, 2008, s. 12.
 - 20 Holgersson, 2011, s. 86-93.
 - 21 Gimenez, Martha. "Teori eller mantra?: en kritisk granskning av intersektionalitetsspektivet", *Socialistisk debatt*, 2005:1, s. 55-57
 - 22 Carlsson, Christina, *Kvinnosyn och kvinnopolitik: en studie av svensk socialdemokrati 1880-1910*, Arkiv, Diss. Univ., Lund, Lund:1986, s. 13 och Hartmann, 2004, s. 31.
 - 23 Therborn, Göran, 46-51, 56-57, "Klass, kön och reproduktion", *Sociologisk Forskning*, Vol. 18, No. 2, Patriarkat och kvinnoforskning (1981), s. 46-57 <http://www.jstor.org/stable/20850557?seq=2>
 - 24 Sveriges socialdemokratiska kvinnoförbund, *Vår historia*, använd 4 juli 2012 15.11, <http://www.socialdemokraterna.se/Webben-for-alla/S-kvinnor/S-kvinnor/om-s-kvinnor/Var-historia/>
 - 25 Flood, Hulda, *Den socialdemokratiska kvinnorörelsen i Sverige*, Tidens Förlag, Stockholm: 1960, s. 9-13, s. 39-40.
 - 26 Carlsson, 1986, s. 195-196.
 - 27 Karlsson 1990, s. 26
 - 28 Karlsson, Gunnel, *Från broderskap till systerskap: det socialdemokratiska kvinnoförbundets kamp för inflytande och makt i SAP*, Arkiv, Diss. Univ., Lund, Lund: 1996, s. 73-75.
 - 29 Karlsson, 1990, s. 27.
 - 30 Karlsson, Gunnel "Skall kvinnorna följa karlarna?" i Sjöstedt, Lise (red.). *Kvinnornas historia - Den osynliga historien*, Forskningsrådsnämnden, Stockholm: 1993, s. 123.
 - 31 Karlsson, 1996, s. 34-40, 327-329.
 - 32 Karlsson, 1990, s. 23-24.
 - 33 Karlsson, 1996, s. 125-126.
 - 34 Kokk, Enn, "1975 års Partiprogram" i Misgeld, Klaus (red.), *Socialdemokratiens program 1897 till 1990*, Arbetarrörelsens arkiv och bibl., Stockholm, 2001, http://www.arbark.se/pdf_wrd/partiprogram_pdf.pdf, s. 71.
 - 35 Karlsson, 1996, s. 32-33.
 - 36 Karlsson, 1990, s. 93.
 - 37 Karlsson, 1993, s. 128-129.
 - 38 Karlsson, 1993, s. 128-129

- 39 Karlsson, 1996, s. 47-50, 220-225.
- 40 Karlsson, 1996, s. 123-124, 263-265.
- 41 Karlsson, 1990, s. 186-187.
- 42 Karlsson, 1996, s. 267-270, 323-325.
- 43 Sveriges socialdemokratiska kvinnoförbund, *Feministiskt handlingsprogram för 1990-talet*, S-kvinnor, Stockholm: 1993, s. 3, s. 19.
- 44 Karlsson, 1996, s. 332, 337.
- 45 Karlsson, 1996, s. 27-28, 32.
- 46 Ahrne, Göran, Ekerwald, Hedvig & Leiulfsrud, Håkon, *Klassamhällets förändring*, fjärde upplagan, Arkiv förlag, Lund: 1995 s. 26-27, 31.
- 47 Bersbo, Zara, "Rätt för kvinnan att blifva människa - fullt och helt": *svenska kvinnors ekonomiska medborgarskap 1921-1971*, Linnaeus University Press, Diss. Växjö: Linnéuniversitetet, Växjö: 2011, s. 177-183 och Hartmann, 2004, s. 37-39.
- 48 Ahrne m.fl., 1995, s. 52.
- 49 Ahrne m.fl., 1995, s. 37-42.
- 50 Nordin, Rune, *Den svenska arbetarrörelsen – idé, organisation och historia i sammanhang*, Femte upplagan, Tidens förlag, Stockholm: 1987, s. 152.
- 51 Israel, Joachim, och Hans-Erik Hermansson. *Det nya klassamhället*. Ordfronts förlag, Stockholm: 1996, s. 46.
- 52 Göransson, Anita, "Från hushåll och släkt till marknad och stat" i Furuhausen, Birgitta (red.), *Äventyret Sverige: en ekonomisk och social historia*, Utbildningsradion, Stockholm: 1993, s. 159-160.
- 53 För utförlig förklaring av begreppen förmedlad och direkt klassposition se Wright, Erik Olin. *Class Counts*. Cambridge University Press, Cambridge: 1997.
- 54 Olsson, Lars, & Lars Ekdahl. *Klass i rörelse - Arbetarrörelsen i svensk samhällsomvandling*. Stockholm: Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek, 2002, s. 146.
- 55 Hirdman, Yvonne. *Vi bygger landet - Den svenska arbetarrörelsens historia från Per Göttrik till Olof Palme*. Tidens förlag, Stockholm: 1990, s. 312.
- 56 Hirdman, Yvonne, *Med kluven tunga: LO och genusordningen*, Atlas, Stockholm: 1998, s. 159-163.
- 57 Hirdman, 1998, s. 285-286, s. 403.
- 58 Israel, 1996, s. 41-45.
- 59 Acker, Joan, "Könskompromissen i den svenska välfärdsstaten", *Tiden*, nr 8, 1990, s. 463-464.
- 60 Olsson & Ekdahl, 2002, s. 151-158 och Karlsson, 1996, s. 336.
- 61 *Familjen i framtiden: en socialistisk familjepolitik*, Sveriges socialdemokratiska kvinnoförbund, Stockholm: 1972, s. 5-9, 11-12, 17 och *Feministiskt handlingsprogram* ..., 1993, s. 3-5, 13-15, 18-19.
- 62 Hartmann, 2004, s. 19-20, 32-33.
- 63 Aktionsprogram 1981 – 84 - 16:e kongressen 1-5 augusti 1981, Sveriges socialdemokratiska kvinnoförbund, Stockholm: 1981, s. 5-9, 21.
- 64 Aktionsprogram 1981-84..., 1981, s. 20.
- 65 Karlsson, 1990, s.24, 46-48.

- 66 *Feministiskt handlingsprogram...*, 1993, s. 13-19.
- 67 Karlsson, 1990, s. 26.
- 68 *Familjen i framtiden...*, 1972, s. 5.
- 69 *Politiskt aktionsprogram 1976-1978*, Sveriges socialdemokratiska kvinnoförbund, Stockholm: 1975, s. 1-2.
- 70 Karlsson, 1996, s. 266-267.
- 71 Bersbo, 2011, s. 182-183.
- 72 Hirdman, 1990, s. 312.
- 73 *Politiskt aktionsprogram 1976-1978...*, 1975, s. 5 och *Feministiskt handlingsprogram...*, 1993, s. 13.
- 74 Karlsson, 1996, s. 124-130, Wright, 1997, s. 58-59 och Hirdman, 1998, s. 411.
- 75 Göransson, 1993, s. 152.
- 76 Karlsson, 1996, s. 21, 25.
- 77 Karlsson, 1996, s. 220-225.
- 78 Karlsson, 1996, s. 323-325.
- 79 Karlsson, 1993, s. 128-129.
- 80 *Feministiskt handlingsprogram...*, 1993, s. 10.
- 81 *Motioner och Utlåtanden - Socialdemokratiska kvinnoförbundets 19:e kongress 18 - 22 augusti 1990*, Sveriges socialdemokratiska kvinnoförbund, Stockholm: 1990, s. 273-274.
- 82 *Familjen i framtiden* s. 5-10
- 83 *Feministiskt handlingsprogram...*, 1993, s. 3.
- 84 Se exempelvis: Mannheim, Karl, *Essays on the sociology of knowledge*, Repr., Routledge, London: 1997, s. 291 – 303 och Pilcher, Jane, "Mannheim's Sociology of Generations: An Undervalued Legacy", *British Journal of Sociology* 45. s. 481-495 http://www.academia.edu/294268/Mannheims_Sociology_of_Generations_An_Undervalued_Legacy 2014-01-25, 19.06
- 85 Ekstrand, Eva, Kaj Anderssons *Morgonbris: Kvinnopress, trettiotal och längtan efter fri tid*, Umeå Universitet, Umeå: 2002. s. 171-175, 208-211.
- 86 *Protokoll – Socialdemokratiska kvinnoförbundets 20:e kongress 6-8 augusti 1993*, Sveriges socialdemokratiska kvinnoförbund, Stockholm: 1993, s. s. 219, 223, 289-293, 307.
- 87 Liedman, Sven-Eric. *Surdeg*, Författarförlaget, Stockholm: 1980, s. 71.
- 88 Hirdman, 1990, s. 311-312 och Karlsson, 1996, s. 167-168, 263-265, 332.
- 89 Karlsson, 1996, s. 332.
- 90 *Feministiskt handlingsprogram...*, 1993, s. 13-15.
- 91 *Protokoll - Socialdemokratiska kvinnoförbundets 19:e kongress 18 – 22 augusti 1990*, Sveriges socialdemokratiska kvinnoförbund, Stockholm: 1990, s. 4-5.
- 92 *Feministiskt handlingsprogram...*, 1993, s. 3, 10-12.
- 93 *Feministiskt handlingsprogram...*, 1993, s. 18-19.

Transnationell arbetarsolidaritet i Östersjöregionen?

Mats Lindqvist

HAMBURG 10 NOVEMBER 2010

Jag befinner mig i ett sammanträdesrum på hotell Hafen i Hamburg. Deltagarna går runt och hälsar, ler och småpratar. Stämningen är vänlig, för att inte säga hjärtlig. Jag letar efter tendenser till gruppsspecifika skillnader eftersom jag vet att det är representanter för tre olika parter som möts; politiker, arbetsgivare och arbetarombud, men inga sådana framträder. Alla verkar höra ihop sett till klädsel, beteende och språkbruk. Det är BSLN:s styrgrupp som har samlats för ett av sina möten under året och jag har beviljats närvara som vetenskaplig observatör. Samtliga deltagare har gett sitt godkännande efter förfrågan från projektledaren.

BSLN är en förkortning för Baltic Sea Labour Network och är ett så kallat flagship Project verksamt inom ramen för EU Strategy for the Baltic Sea Region. Syftet med strategin, som fastställdes 2009, är att verka för att intensifiera samarbeten mellan länderna i Östersjöregionen, med målsättningen att värna miljön, binda samman regionen och öka välbefindandet.¹ BSLN:s huvuduppgift i detta sammanhang är att utveckla en "political agenda for sustainable labour markets in the Baltic Sea Region".² Projektet marknadsförs som unikt genom att det påstås vara första gången som arbetsgivare, arbetare och politiker samlas i ett transnationellt arbete för en hållbar arbetsmarknad i regionen. Som sådant ska Östersjöregionen framstå som ett föredöme för övriga Europa. Målet med det treåriga projektet är att skapa en kunskapsbank för arbetsmarknadsrelaterade frågor samt etablera en varaktig plattform för fortsatta transnationella diskussioner mellan arbetsmarknadens tre parter i regionen. Detta mål kan inte nås utan en fungerande *social dialog* i strukturer formade för kontinuerliga trepartsmöten. Det är den arten av dialog som jag strax kommer att bevittna.

BAKGRUND

Orsaken till att jag befinner mig i Hamburg denna dag 2010 är en intervjuundersökning med industriarbetare som jag genomförde några år tidigare på Flextronics tillverkningsanläggning i Karlskrona, en kuststad i sydöstra Sverige.³ Flextronics är en typisk exponent för den nyliberala globaliseringen av kapitalismen; en avterritorialiserad och ständigt gränsöverskridande Telecom-koncern som opererar som underleverantör till bolag som Ericsson, Siemens, Motorola, Nokia et cetera. Lojaliteten är knuten till "kunderna" och deras önskemål, inte till de länder, arbetare eller orter som (för tillfället) fungerar som arbetskraft och plats för tillverkning. Flytt av produktion, nedläggningar och nyetableringar är ständigt återkommande teman när det gäller Flextronics. Otrygghet, ångslan och maktlöshet var den allmänna bilden av situationen som växte fram i kontakten med de anställda. Arbetarna gick med ständig rädsla att förlora jobbet till följd av minskad orderingång eller utlokalisering av produktion till låglöneländer. När det gäller det sistnämnda var det argument som arbetsgivaren framförde att kunden ville ha ett billigare pris. Detta höll all diskussion kring löneförhöjningar utanför dagordningen. Den politiska och fackliga maktposition som arbetarrörelsen erövrat under Fordismens epok föreföll betydligt försvagad. Den lokala fackklubben var eftergiven och defensiv gentemot företagsledningen. Förhandlingarna med arbetsgivaren handlade främst om att minska skadeverkningarna av varsel och visstidsanställningar i så stor utsträckning som möjligt. I kampen om att dra till sig eller slå vakt om koncernens arbetstillfällen ställdes orter, regioner och länder emot varandra. Order flöt in till koncernledningen, men var beställningen skulle placeras var alltid ovisst. Flextronics industripark i Gdansk bedömdes som det främsta hotet mot jobben på grund av låglöneinriktningen, men även den svenska anläggningen i Visby figurerade som konkurrent. Detta sätt att spela ut fackföreningar mot varandra är en taktik som särskilt transnationella företag har möjlighet att tillämpa och som i USA går under namnet "whipsawing".⁴ Karlskronaarbetarnas sätt att svara på taktiken var att framhålla den "svenska kvaliteten" i arbetet som skäl till varför ordern inte bör skickas till polska Gdansk. Intern tävlan var alltså mer framträdande än samarbete mellan de lokala fackklubbarna i Östersjöregionen.

Den före ordföranden för metallarbetaravdelningen i Visby gav en god sammanfattning av situationen när hon bittert påpekade att det verkar omöjligt att få fackklubbar från olika Flextronicsanläggningar att samarbeta. Som hon uttryckte det:

Folk sitter och ser efter sina egna fabriker, tyvärr. Och nu är allt nästan dödfött, nu finns det bara ett fåtal fabriker kvar och alla sitter och kämpar för sin egen överlevnad. Det är som om solidaritet ... inte är så viktigt längre, även om det i själva verket aldrig har varit viktigare (Kirsten).

Uppgivenheten och rädslan dominerar och den tycks ha fått synbara politiska konsekvenser inte minst i Karlskrona där högerextremistiska yttringar och organisationer blivit framträdande under 1990- och 2000-talets början. Det uttalat nazistiska partiet Nationalsocialistisk front bildades 1994, med ledning och flertalet medlemmar knutna till Karlskrona.⁵ I ett senare skede har staden blivit ett centralt fäste för det nynationalistiska partiet Sverigedemokraterna (SD) som blev tredje största parti i kommunalvalet 2006, en position som stärktes med ytterligare 3 mandat efter valet 2014.⁶ När SD även vann tredjepositionen i Sveriges riksdag efter valet 2014 kan Sverige länkas till samma högerextremistiska våg som svept över flertalet länder i Europa de senaste decennierna.⁷

Även om jag inte mötte uttalat högerextrema åsikter i samtalen med Flextronicsarbetarna var det möjligt att skönja ett visst missnöje gentemot «de andra som tar våra jobb», ett ogillande som bör ses som en reaktion på den nyliberala globaliseringspolitikens doktrin om öppna marknader. Men den nynationalistiska linjen var inte den enda motståndsytringen. Jag mötte också tendenser av klassisk vänsterorienterad art. Den förre fackordföranden i Visby sa följande i en kommentar om vad som måste göras:

Det är ju därför det är så viktigt att vi får ett internationellt fackligt arbete. Det måste vi ju ha ... annars kör de över oss. Då gör de precis som de vill (Kirsten).

Kommentaren pekar mot syftet med denna artikel. Internationell samverkan av skilda slag är ingen nyhet inom fackföreningsrörelsen och därför tolkar jag denna vädjan som ett rop efter en annan strategi som förmår erbjuda effektivt motstånd mot den nutida globala kapitalismens specifika utmaningar. "Vi" i citatet hänvisar till en nationsöverskridande gemenskap, en typ av samhörighet som jag vill kalla *transnationell*, eftersom den för att bli verkningsfull förutsätter ett lösgörande från rigida nationella identiteter. Enkelt uttryckt; nation måste lämna plats för klass.⁸ Eller för att formulera det på annat sätt: Endast en rumslig uppgradering av solidariteten kan förhindra ett "race-to-the-bottom".⁹

Finns det förutsättningar för utvecklingen av ett sådant transnationellt samarbete mellan arbetare och deras organisationer? Den frågan brydde redan Marx och Engels när de författade det Kommunistiska manifestet och har sedan dess ställts av en rad forskare inom fältet "global unions",

ett forskningsområde som expanderat explosionsartat parallellt med den nyliberala globaliseringens framryckning.¹⁰ I denna studie riktas sökarmot ljuset mot möjligheter och begränsningar inom ett begränsat geopolitiskt område; the Baltic Sea Region. Angreppssättet är etnografiskt vilket innebär att studien inriktas på hur globala strukturer och processer tar mark i historiskt och kulturellt särskilda vardagsverkligheter.

Till sådana specifika förutsättningar som interagerar med de globala processerna hör minnet av det kalla kriget, den tidigare konfrontationen mellan öst och väst i form av kapitalism mot socialism, symboliskt/territoriellt markerad som en drabbning i "mitten av Östersjön", kapitalismens seger och västmakternas hegemoni sedan Sovjetunionens sammanbrott 1991, västmakternas ekonomiska överläge i relation till öststaterna vilket ger underlag för existensen av hög- respektive låglöneländer inom regionen, samt konstruktionen av en Baltic Sea Region efter murens fall, senare förstärkt av den EU-initierade strategin för makroregionen och Polens, Litauens, Lettlands och Estlands anslutning till EU 2004.

Mot bakgrund av denna tjugoåriga händelseutveckling i Östersjöregionen förefaller möjligheterna vara relativt gynnsamma för att luckra upp de nationella barriärerna till gagn för en gränsöverskridande arbetarsolidaritet med fackföreningar som möjlig plattform.¹¹ Historiskt sett är situationen för en sådan utveckling mer gynnsam idag eftersom den nyliberala globaliseringens effekter kan mer direkt upplevas på "golvet", inom till exempel en transnationell koncern som Flextronics, där det är tämligen enkelt att förstå att "mitt" jobb upphör därför att företaget ser det som mer lönsamt att förlägga det till Polen.¹²

Ett sammanhang där den gemensamma arbetaridentiteten över nationsgränser manifesteras och förutsätts är vid styrgruppsmöten inom BSLN, en mötesform över nationsgränserna som skulle kunna ses som ett steg i rätt riktning i relation till de förhoppningar fackordföranden i Visby gav uttryck åt.¹³ Vid sådana tillfällen representerar delegaterna inte sina nationella organisationer utan arbetarparten/klassen som helhet i Östersjöregionen. Formellt sett är det irrelevant vilken nationell hemvist (inom regionen) ledamoten har. Även om mötet äger rum på elitnivå och att det därför är högst osäkert vilken förankring den eventuella transnationella samhörighetskänslan har på lägre nivåer,¹⁴ är det likväl intressant att närmare studera arbetarpartens roll och agerande under mötet med topprepresentanter för politik och näringsliv inom regionen. Det skulle kunna vara ett forum för löntagarorienterade åsikter om behovet av att motverka tendenser till "race-to-the-bottom" inom Östersjöområdet,

det vill säga dämpa medlemsstaternas inbördes tävlan om investeringar och arbetstillfällen till förmån för en Östersjöregional vi-känsla. För att anknyta till Richard Hymans terminologi¹⁵ studeras i vilken utsträckning det transnationella trepartsmötet visar förefintligheten av en ”intern social dialog”, det vill säga ett pågående samtal eller samarbete mellan arbetarrepresentanterna baserat på en insikt om delade intressen över nationsgränserna.¹⁶

DELTAGARNA

Mötet leds av projektledaren för BSLN som är tysk och stationerad i Hamburg. I övrigt medverkar fyra representanter för nationella arbetarorganisationer, två från Finland, en från Estland, en från Tyskland, samt en person (från Finland) som företräder BASTUN (Baltic Sea Trade Union Network) en underorganisation inom NFS (Council of Nordic Trade Unions). Arbetsgivarföreningarna representeras av fem delegater, en från Lettland och fyra från Tyskland. Politikerna är tre till antalet, en (från Sverige) representant för CBSS (Council of the Baltic States), en (likaledes svensk men placerad i Köpenhamn delegat för BSPC (Baltic Sea Parliamentary Conference), samt en toppolitiker från tyska parlamentet, likaledes ständig ledamot i kommittén för BSPC.

Som framgår är det politikerna som genom anslutningar till transnationella parlament och institutioner i högre grad än de övriga naturligt företräder regionens intressen. Även om idén är att ingen av representanterna ska agera utifrån nationella intressen är det värt att notera att hälften av församlingen utgörs av tyskar. Polen och Litauen saknas helt, Lettland och Estland bidrar med endast vardera en representant. Även om Lettlands arbetsgivarrepresentant saknas vid detta tillfälle är väststaternas dominans i församlingen uppseendeväckande. Detta är intressant eftersom de fyra nyssnämnda öststaterna anges som fokusländer för projektet när det gäller att stödja utvecklingen av social dialog på nationell nivå.¹⁷ Det ska tilläggas att samtliga uppräknade inte tillhör styrgruppen. Sex av dem som deltar i överläggningarna tillhör den så kallade Facilitator Team, som har det operativa ansvaret för projektets transnationella aktiviteter. Gruppen författar också förslag på det uttalande, som ska diskuteras och revideras under styrgruppsmöten, ett dokument som i slutversion undertecknas av styrgruppens normalt sju medlemmar. Två av dem representerar öststaterna; Lettland och Estland, en delegat från arbetsgivarerna, en från arbetstagarna.

PROJEKTLEDAREN INFORMERAR

Projektledaren inleder mötet med en presentation av deltagarna, några nya namn har tillkommit i form av en suppleant och gäster (de två gästerna tillhör båda den tyska arbetsgivarparten). En förhållandevis stor del av tiden ägnas därefter åt att informera om de mer trivsamma tilldragelser som vidtar efter mötet. En promenad genom den gamla Elbe-tunneln, ett besök på varvet och sedan färja till middagsrestaurangen. Politiker, arbetsgivarombud och arbetarrepresentanter från Östersjöregionen, företrädande nära 100 miljoner invånare, vandrar och äter tillsammans under angenäma former.¹⁸ En manifestation för transnationalism och social samhörighet, för förmågan att i namn av hela regionens ekonomiska intressen överskrida både nations- och klassgränser. Det är uppenbart att det symboliska värdet av det gränsöverskridande *mötet* är minst lika betydelsefullt som de frågor som avhandlas under sammanträdet. Richard Hyman talar om EU-tilldragelser av den här sociala arten som en slags "omfamning" som sluter EU-eliten samman och ökar distansen till vanliga EU-medborgare. Alla parter talar samma konsensusproducerande "Eurospeak" vilket motverkar både politiska alternativ och mobiliseringsmöjligheter.¹⁹

Därefter följer en redogörelse för BSLN:s lokalförankrade projekt och aktiviteter inom regionen. Det handlar dels om kunskapsinhämtande, dels projekt för att implementera något som saknas för att målsättningen om att utveckla "sustainable labour markets" i Östersjöområdet ska kunna uppfyllas. Projektledaren ger följande bild av insatsernas fördelning i territoriet:

There is a clear picture that in the focus countries the topic is to know ... social dialogue on the Baltic states, and the other countries, the western side of the Baltic Sea, the focus is on the working conditions of migrant workers.

Likhet och *skillnad* är ett centralt ordpar som ständigt återkommer i föredragningar och debatter. Det är oupphörliga pendelslag mellan att tala i den regionala samhörighetens namn och i den nationella särprägelns. Vanligen är skillnaden framför allt knuten till nationell olikhet, på ett sätt som i följande exempel taget från dagens framförhandlade yttrande: *Models of social dialogue differ from country to country and are therefore not directly transferable from one country to another.*²⁰ Men i föregående citat gör projektledaren en annan sortering av skillnaden, en indelning som återfaller på kalla-kriget-diskursens konventionella klyvnad av Östersjön. Samtidigt som väst och öst återinstalleras som motsatser har en

maktförskjutning skett som avviker från kalla-krigets klassificeringsgrund. Efter Sovjetunionens sammanbrott är det inte längre kapitalism som mäts mot en jämnstark socialism, eller en situation där båda parter såg sig gå före den andra i modernitetens utveckling.²¹ Väst har avgått med segern vilket medfört en hierarkisering av relationen. Den har fått en nykolonial prägel genom att kapitalistiskt utvecklade länder nu ställs mot vad som uppfattas som eftersatta i demokratisk och marknadsekonomisk know-how. Idéerna kring *social dialog* och *socialt partnerskap* som öststaterna i regionen uppges vara i behov av att omsätta i praktiken har sedan lång tid varit institutionaliserade former för samarbete mellan fackföreningar, arbetsgivarorganisationer och regeringar i Västeuropa.²² Hierarkin avspeglas också genom att väst *tar emot* arbetssökande migranter från öst, samtidigt som väst exporterar *sakkunskap* över Östersjön i form av till exempel modellen för *social dialog*. Så framstår väst som den hjälpande parten, medan öst intar rollen som den behövande. Det är den latent konsekvensen av BSLN:s utnämnannde av Polen, Litauen, Lettland och Estland som "focus countries". Hierarkiseringen legitimeras indirekt av arbetarparten liksom av de övriga två parterna i den transnationella styrkommittén när BSLN:s projektverksamhet understöds och uttalanden signeras. Den framskymtar också när projektledaren meddelar att nätverkets arbete i väst inriktas mot "working conditions of migrant workers". Eftersom nätverkets uppgift är problemorienterad är det lätt att sluta sig till att arbetsvillkoren för migranterna från öst är undermåliga. De utmärks av låga löner (i relation till den västerländska arbetskraften) och skralt socialt skyddsnät, vilket nätverkets egen initierade forskning med exempel från Sverige visar.²³ Statistik från 2005 i en annan studie visar att arbetskostnaderna i Sverige var sju gånger högre än i Estland och elva gånger högre än i Lettland vilket, enligt författarna av rapporten, betyder att "the Baltic labour force is in an inferior position in quantitative (wage) terms, but also in qualitative respect" ... på grund av ... "The continuous fear of losing one's job and livelihood ..."²⁴ Hierarkin mellan arbetare i regionen skapas på samma sätt här som en östvästlig skillnad mellan en utvecklad och outvecklad social dialog. Skillnaden följer också etniska gränslinjer genom att framskridna västerlänningar ställs mot oerfarna öststatsmännskor inom regionen.

Vad är social dialog?

Nästa punkt på styrgruppsmötets dagordning är en föreläsning med rubriken "Definition of social dialogue". Föredragshållare är den tyska

fackföreningsrepresentanten och ett av de tyska arbetsgivarombuden. På dagordningen är den förstnämnda angiven före den senare, trots att initialerna på både för- och efternamnen signalerar att ordningen borde vara omvänd. Det kan vara en slump hur namnen har ordnats inbördes men oavsett om så är fallet eller inte förväntar sig läsaren att arbetarombudet är huvudtalaren på sessionen. Inte minst av den anledningen är det förvånande att företrädaren för det transnationella arbetarkollektivet inte säger ett ord under hela föredragningen. Båda står vid podiet men det är endast arbetsgivarparten som talar och därmed ges definitionsrätten. Med David Osts beteckning skulle man kunna kalla detta tillfälle av sociala dialog med två parter för ”illusorisk korporativism”, en symbolisk inkludering som ger arbetarparten marginellt inflytande över hur social dialog ska definieras inom BSR-samarbetet.²⁵

Samtliga deltagare är införstådda med slutmålet för dagens möte; ett uttalande undertecknat av de tre parterna. Inför den diskussion som ska leda fram till slutversionen föreligger ett utkast till uttalande, författat av projektledaren i diskussion med medlemmar i ”Facilitator Team”. Om förarbetet når styrgruppens medlemmar först vid sittande bord eller om de har haft tillgång till det tidigare är oklart, men jag får ett bestämt intryck av att åtminstone den person som strax ska tala om hur social dialog ska definieras har tagit del av innehållet. Den känslan baseras på vad som senare kommer att strykas eller korrigeras i dokumentet.

Det går att urskilja tre centrala budskap i föredragningen, som hänger intimt samman. Föreläsaren börjar med att understryka komplexiteten i begreppet *social dialog*. En orsak till problemet att fixera betydelsen är att:

We have very different national traditions in this field so what I would like to do now is somehow explain the structure and definition, what it is and what it is not.

Den hänsyn som måste tas till nationella skillnader i samband med sociala dialoger på europeisk eller makroregional nivå understryks återkommande i framförandet, en tendens som utmynnar i konklusionen i slutet av anförandet:

And of course we must be very careful to not interfere with national laws and agreements and practices which cause trouble afterwards. We must respect diversity of national industrial relation systems!

Denna omtanke beträffande de nationella differenserna får direkt återverkningar på målsättningen med de transnationella sociala dialogerna:

Of course, beside all the national differences, we are facing similar challenges and the idea is to exchange here successful solutions also and then bringing all the solutions together and maybe then have some recommendations and guidelines and afterwards draw conclusions which would could be given back to the national social partners.

Likheten mellan länderna återinförs genom att hela regionen konfronteras med samma utmaningar, omedelbart följt av en betoning av skillnaderna genom att det antas att lösningarna på prövningarna skiljer sig från land till land. Det transnationella samarbetet syftar alltså till att samla in nationellt specifika metoder och uppslag för att hantera ekonomiska kriser etcetera, utvärdera dem och sedan återföra dem till medlemsländerna i form av rekommendationer och riktlinjer. Det handlar om kunskapsförmedling till gagn för enskilda stater som råkar gränsa till varandra. På så sätt är Östersjöregionen sekundär i förhållande till de nationalstater som omgärdar havet. Eftersom så är fallet kan inte det transnationella organet åberopa någon myndighet när det gäller resultatet av de överstatliga överläggningarna. Det är lagverk och traditioner på nationell nivå som avgör huruvida rekommendationerna ska implementeras eller inte.

De nationella skillnaderna anförs också när det gäller det tredje budskapet:

... it is very important to understand that social dialogue is not collective bargaining. Collective bargaining is what is done on national level by national social partners, which means you really get into negotiations on key conditions of the labour contract and wages and all kinds of remunerations on occupational pensions and so on. If you are going to talk about money it is never in a social dialogue.

Kollektiva löneförhandlingar blir återigen en företeelse som förvisas från den transnationella agendan till förmån för nationalstaternas. Men alla stater i regionen har inte traditioner med anknytning till löneförhandlingar av den arten, vilket inte omnämns i föredragningen. I väst är det normalitet, i öst är det ett tämligen främmande fenomen till följd av bland annat den sovjetiska historiens särdrag.²⁶ Slutsatsen är att BSLN ska verka för att implementera sociala dialogmodellen i projektets "fokusländer", men inte av den västerländska typ där kollektiva löneförhandlingar vanligen är en central beståndsdel. En mer välvillig tolkning är dock att det anses vara ländernas eget ansvar om man väljer att efterapa Västeuropas modell i alla detaljer. Arbetstagarrepresentanten kommenterar inte frågan under föreläsningen. Däremot förtydligar han i en efterföljande kommentar att man måste skilja mellan tvåparts- och treparts sociala dialog. Det är endast den

förstnämnda, den som äger rum mellan arbetsgivare och arbetstagare, som berör kollektiva avtal. Med det argumentet utdefinierar han kollektivavtal som en angelägenhet för styrgruppen, eftersom det är en trepartsförsamling. Däremot säger han inget om BSLN ska aktivt propagera för att få till stånd kollektiva löneförhandlingsstrukturer via sina projekt i östländerna. Det viktiga i detta sammanhang är inte om arbetstagarombudet från Tyskland har fel eller rätt. Det centrala är att han som representant för regionens arbetare (!) med detta entydiga konstaterande utesluter möjligheten att inom detta transnationella trepartsorgan diskutera och ta ställning till, vad som i utkastet beskrivs som, regionens allvarliga problem med "social dumping" och "race-to-the-bottom".

Den sista meningen i citatet, där det kategoriskt förnekas att pengar hör hemma i en social dialog, är värd att notera. Vi får anta att föreläsaren menar i trepartssammanhang, i linje med vad arbetstagarombudet tydliggjorde i efterhand. Konsekvensen av uttalandet är att "pengar" inte är någon politisk angelägenhet eftersom frågan ligger på tvåpartsnivå. Det är en angelägenhet för arbetsmarknadens två huvudparter. En vidare följd är att lönefrågor (vilket jag antar "pengar" är en omskrivning av) inte heller anses ha någon plats på det transnationella trepartsplanet, vilket ger vinkar till åhörarna om att inte omnämna kollektiva löneavtal i deklarationen. Genom att "pengar" görs till en intern nationell angelägenhet blir det inte heller möjligt att diskutera, än mindre ha något inflytande över frågan på Östersjöregionala trepartsnivå. Det innebär att de ansevärda löneskillnaderna mellan västra och östra delen av regionen helt faller utanför BSLN:s och styrgruppens ansvarsområde. Detta gör det angeläget att ställa frågan vilken innebörd som det transnationella nätverket lägger i tesen om att verka för "sustainable labour markets" i regionen? I ett tidigare statement från Gdansk undertecknat 7 april 2010 skrivs att: ... *it is important to avoid negative consequences such as brain drain or social dumping*²⁷ en målsättning som blir svår att uppfylla om frågor som berör "pengar" är uteslutna i de transnationella trepartsöverläggningarna, samt inom de projekt som BSLN initierar i de olika medlemsländerna.

Deklarationen

Sammanträdet i Hamburg har föregåtts av två tidigare styrgruppsmöten, det första i Riga oktober 2009 och det andra i Gdansk april 2010.²⁸ Det är intressant att notera att i deklarationerna från de två första sammankomsterna förekommer inte ordparet "social dialog" i huvudrubrikerna.

Riga-dokumentet rubriceras "Working together for sustainable labour markets". Skrivelserna präglas starkt av den ekonomiska krisen och vi kan i uttalandet från Riga finna grunden för valet av Polen och de baltiska staterna till fokusländer: *We would like to draw special attention to the Baltic States where the hit of the economic meltdown has been hardest*, samt varför ökad social dialog lyfts fram som lösning: *We would like to stress that, especially in the time of crisis; the social dialogue is needed most for the achievement of sustainable and competitive labour markets in the region*. Det finns också vänsterpolitiskt laddade formuleringar i dokumenten, som framgått i utdraget från Gdansk ovan. I en annan passus från samma skrivelse fastställs följande: *Economy based on unfair competition or poor working conditions is not acceptable in the Baltic Sea Region*. "Not acceptable" är en ganska skarp formulering och det är svårt att inte dra slutsatsen att platsen för mötet hade visst inflytande på dokumentets uttryckssätt och innehåll. Solidarnosc var representerat med en delegat, men att döma av de möjligheter som gavs i Hamburg att bjuda in gäster, kanske var det fler från de polska fackorganisationerna som deltog med yttranderätt under förhandlingarna.

BASTUN:s språkrör inleder med att introducera utkastet till det gemensamma uttalandet. Rubriken är "Working Together for Stronger Social Dialogue in the Baltic Sea Region". Den framtida frågan om att instifta en permanent institution efter projektets slut 2011 kallad: Baltic Sea Forum for Social Dialogue fyller större delen av presentationen. Det är lätt att övertolka en sådan kanske slumpartad tendens, men jag får intrycket av att det ärendet ibland överskuggar projektets innehållsmässiga frågor.

Efter presentationen övertar projektledaren rollen som koordinator. Den första kommentaren berör följande två meningar i förslaget:

Social dialogue and collective bargaining also strengthen the mutual feeling of trust and the social capital in our societies, which is in the benefit of everyone. ... Low organization density leads to low representativity of collective agreements and of civil society as a whole.

Den tyska arbetsgivarrepresentanten, rubricerad i deltagarlistan som "gäst", säger:

I wouldn't say anything about collective bargaining especially in this paper, you have two different social dialogue, one side collective bargaining, ... meaning the different countries ... which is why I think you should concentrate on social dialogue instead.

Invändningen är logisk med hänvisning till den diskurs som hans kollega på arbetsgivarsidan tidigare gjort sig till språkrör för om vikten av att göra åtskillnad mellan social dialog i betydelsen tvåparts respektive treparts, nationell respektive transnationell angelägenhet. Den enda som i övrigt yttrar sig i frågan bland ordinarie ledamöter i styrgruppen är den tyska motparten på arbetstagsarsidan som säger: *I agree with you, but also maybe we can put the sentence like this ... we have to force organization on the employers and the employee side, this maybe we can do, but...* Den alternativa formuleringen blir inte tydliggjord men det förefaller som om denne vill behålla den del av meningen som talar om behovet av organisering för att stärka den sociala dialogens legitimitet. Arbetsgivarombudet syns dock fortfarande fast i argumentationen om att "kollektiva avtal" ska bort och försöker sätta punkt för meningsutbytet genom att, med hänvisning till den gällande tesen om att som transnationell trepartsförsamling inte blanda sig i de enskilda ländernas inre angelägenheter, säga: *This I think is especially German, I'm not sure ...* Varpå motparten invänder, men förblir vag genom att mumla; ... *maybe, maybe, yes... but... maybe.*

I slutversionen har meningarna ändrats på följande sätt:

Social dialogue strengthens the mutual feeling of trust and the social capital in our societies, which is beneficial for all. ... However, high organizational density leads to high social dialogue representations and in civil society as a whole.

Den tyska arbetstagarrepresentanten återkommer senare med synpunkten på förslaget som helhet att det måste hållas kortare eftersom mycket av det som skrivs redan har framförts i tidigare uttalanden från BSLN. Istället måste vi "... *focus the statement to our message and the message is that we want to create a structure for social dialogue in the ... Baltic Sea region.* Det är förvånande att den åsikten framförs från arbetarparten med tanke på vad som efterhand blir struket i namn av behovet av fokusering. Konsekvensen blir en betydande inskränkning av de konkreta ställningstaganden angående specifika arbetsmarknadsrelaterade problem som finns angivna i utkastet till deklarationen. Det är strykningar som otvetydigt drabbar arbetarpartens (ideala) intressen mer än de två övriga.

Ett exempel på ett preciserat ställningstagande som inte blir hörsammat framförs av det estniska arbetstagarombudet som vill ha ett tillägg i anslutning till meningarna: *Models of social dialogue differ in the Baltic Sea Region and are not directly transferable from one country to another. Social partners need to have enough strength to be listened to.* Denne menar att det i Estland saknas förståelse för att den sociala trepartsdialogen gagnar hela samhället.

Detta gäller speciellt regeringen som, möjligen “... *is afraid of losing part of the power when discussing the labor market. ... This is a really big problem for us today*”. Någon i församlingen inflikar att problemet är detsamma i de två övriga baltiska staterna: “...*the decisions are made by governments and they do not talk with other social partners*”. Om problem ska kunna lösas, måste de tydligt anges i BSLN:s målsättning, tycks förslagsgivaren mena. Det är en konkret vädjan om extra assistans från BSLN, vilken sammanfaller med tanken om att vissa stater i regionen är ”fokusländer”, i behov av särskild support i implementeringen av den sociala dialogmodellen.

En av de svenska politikerrepresentanterna kommenterar indirekt frågan genom att anknyta till en annan mening i skrivelsen som lyder: *It is of crucial importance for social dialogue to increase the organization density and to organize employers and employees in the Baltic Sea Region, especially in the Baltic States and Poland*. Denne menar att det är politiskt känsligt att öppet peka ut Estland, Lettland, Litauen och Polen som särskilt eftersatta, eftersom: *If a political sensitive reach the foreign ministry and anyone reads this they will feel they are unfairly portrayed here*. Delegaten varnar också för att ordalydelser av den arten kan äventyra ambitionerna för framtiden om att göra det regionala samarbetet permanent. Förslaget är att ta bort bisatsen och istället avsluta meningen med; *in the entire Baltic Sea Region*.

Den rekommenderade förändringen är genomgripande eftersom det på BSLN:s hemsida, under rubriken *Politisk agenda*, uttryckligen anges att: *The project especially emphasizes social dialogue at the national level, especially in focus countries (Estonia, Latvia, Lithuania and Poland)*.²⁹ Därför är det inte förvånande att det framförs protester mot att ta bort bisatsen. BASTUN:s representant menar till exempel att det är “...undeniable that the organization rate of both employer and employee is lower than Germany or other countries, it is not ... Varefter någon griper in och föreslår “*Could it be the new EU states, then it wouldn't directly mentioning countries ...?*”

Den diplomatiska linjen segrar när förespråkaren tillägger att risken finns att de nya medlemsländernas regeringar inte vill stödja projektet finansiellt om bisatsen kvarstår. Detta understryks också av den andra svenska politiska delegaten som på samma grunder rekommenderar omedelbar strykning. I de skrivningar som denne har ansvar för inom det östersjöregionala samarbetet används alltid frasen “*all of the countries in the Baltic Sea Region*”. Förslaget får extra tyngd när ett av de finska arbetstagarombuden instämmer och menar att det är viktigt “... *to try reach wide consensus*”. Men den senares ställningstagande är känsligt eftersom det strider mot den ytterligare precisering av östproblematiken som den

estniska kollegan på arbetstagsarsidan ville se. Att den finske kollegan är medveten om dilemma att avvika från den klasslinje som tidigare anslagits visas i slutkommentaren: *I hope it is not bad for X (mention his name), that we take this out.* Den estniska delegaten avstår från kommentar.

De båda svenska politikerrepresentanternas argumentation baseras på vad jag har kallat en likhetsdiskurs, som alltså inte vidareför och omdefinierar kalla krigets klyvnad av regionen i ett (underutvecklat) öst och ett (utvecklat) väst. Alla länder runt Östersjön är lika betjänta av samarbete, de har alla behov av varandra fastän av olika slag. På det sättet är perspektivet mer regionalt orienterat. Inom Östersjöregionen är invånarna principiellt alla lika på samma sätt som inom nationen. Men jämlikhetstanken rubbar inte föreställningen att nationalstaternas intressen går före regionens. Lika-så är strykningen av bisatsen framförallt ett strategiskt val, föranlett av att vissa länder inte ska känna sig utpekade för sina brister. Att alla har något att lära hindrar dock inte att vissa kan anses ha större kunskapsluckor än andra.

En annan konsekvens av att bisatsen elimineras är att den vaga kopplingen mellan brister och plats kan betyda att de förbises, eftersom ingen regering eller part behöver känna sig utpekad när problemen framstår som jämt fördelade över regionen. Kanske är det den risken som den estniska arbetardelegaten har i åtanke när denne föreslår en ytterligare precisering av de problem som föreligger i Estland.

Eftersom det i deklarationerna återkommande fastslås att en väl fungerande social dialog gagnar *samtliga* tre parter är det frapperande att arbetsgivarparten inte anför någon synpunkt i den hett debatterade frågan. Det borde ses som ogynnsamt även för den parten att dess röst inte blir hörd på den politiska nivån. En möjlig förklaring kan vara att de arbetsmarknadsbeslut som fattats av öststatsregeringarna, utan de övriga parternas inblandning, trots allt har varit fördelaktiga för arbetsgivarnas intressen. Detta ligger i linje med vad sociologen Charles Woolfson konstaterar att de baltiska staterna efter frigörelsen varit särskilt framgångsrika i att genom en snabb och genomgripande implementering av nyliberala ekonomiska reformer skapa ett mycket affärsvänligt klimat.³⁰ En neutral position i den omstruktureringen kan även vara en fördel för affärssidan.

Eftersom frågan om ordparet ”kollektiva avtal/förhandlingar” ska ingå i originaltexten eller ej inte blev avgjord när den tidigare berördes återkommer samma person som först aktualiserade ämnet, den tyska arbetsgivarvärd, med följande inlägg:

The third sentence of this paragraph, promoting social dialogue. The low organizations density of collective agreements, it's ok, it's right, but the question, but the question is what in Baltic States to strengthen the collective bargaining? And I think it is the meaning of this and I don't know if it is the aim of every state here. You can read it "ok, it's ok" no organization have no strong collective bargaining but in my opinion this sentence leads to the message "we want to strengthen it". I don't know if we want that. That every country want that.

Den tyska (vänster)politikern replikerar snabbt, skämtsamt men samtidigt med skärpa; *we want it!* Betoningen på *we* i genmålet är ett annat *we* än det som förekommer i den förras yttrande; *I don't know if we want it*. Det sistnämnda anspelar på styrgruppen som helhet, det förstnämnda på en falang inom styrgruppen; vänsterpolitiker och arbetstagarparten, vilket för första gången under mötet tydligt visar att gruppen består av olika parter med delvis divergerande intressen.

En annan av de tyska arbetsgivardelegaterna skriver åter in diskussionen i konsensusdiskursen när denne konfirmerar kollegans uppfattning med svaret: "*I think we should concentrate on the social dialogue*". Projektledaren destabiliserar på nytt gruppen genom att explicit vända sig till fackföreningsrepresentanterna med frågan: "*What does the trade union side think? Do you agree we could live without this sentence? But...*" Endast det estniska fackföreningsombudet yttrar sig i partens namn, men svaret är fragmentariskt och svårt att tyda. Det berör inte heller huvudfrågan "kollektiva avtal" eller inte.

Diskussionen kring "kollektiva avtal" fortsätter i anslutning till paragraf sex som lyder:

In the Nordic countries and Germany social dialogue and collective bargaining form a corner stone of sustainable economic and social policy. The labour markets are regulated by the social partners in a flexible way. Collective agreements force the economy to reach a certain level of efficiency and makes workers more positive to changes. We call for institutionalized social dialogue at local and national level in every country of the Baltic Sea Region.

Debatten blir oordnad där delegaterna anför korta anmärkningar på ordval, samt ofta pratar i munnen på varandra vilket gör det svårt att identifiera vem som säger vad. Projektledaren och BASTUN:s representant föreslår justeringar parallellt med synpunkterna, men utan att kunna motverka det allmänna missnöjet med paragrafen som helhet, något som utmynnar i att någon ställer frågan: "*... and I am thinking, why do we need this. What are*

the ends of this ...” “*So your proposal is to skip the whole paragraph?*” undrar BASTUN:s representant. Eftersom ingen tydligt argumenterar emot anmodan stryks stycket.

De paragrafer som fokuserar behovet att institutionalisera projektet i ett kommande Baltic Sea Forum for Social Dialogue väcker ingen annan diskussion än spridda uttryck för gillande. En av de svenska politikerna förordar som «a matter of marketing» att en av paragraferna flyttas till inledningen av dokumentet.

I det näst sista avsnittet finns dock ett par meningar som ger anledning till invändningar:

Unfair competition is harmful not only for employees but both to enterprises that obey the rules and to our societies in a wider sense due to losses in tax revenue. To prevent unfair competition and social dumping we need wide cooperation between employers, employees and government officials and resources to monitor and to enforce the collective agreements and law.

Ett av de tyska arbetsgivarombuden anser att ordalydelsen kan tolkas som att nätverket vill skapa samma förhållanden i samtliga Östersjöländer, på ett sätt som ger intryck av att vilja kontrollera konkurrensen mellan länder och företag. “*It might be dangerous because it might create some restrictions for possible partners ...*” En kollega griper snabbt in och menar att detta är goda skäl för att radera avsnittet. BASTUN:s ombud förklarar att formuleringen inte syftar på att motverka konkurrens mellan stater utan på att framhålla den orättvisa konkurrens som den svarta ekonomin utövar. Ingen yrkar dock på att avsnittet skrivs om så att syftet framträder tydligare, vilket får som konsekvens att avsnittet avförs från slutdokumentet. I den utrensningen försvinner samtidigt begreppet ”social dumping” helt, ur skrivelsen.

AVSLUTANDE DISKUSSION

Jag ska avsluta med några reflektioner i relation till huvudfrågeställningen om förutsättningarna för att en transnationell arbetarsolidaritet ska kunna utvecklas i Östersjöregionen till följd av tilltagande gränsöverskridande rörelser, aktiviteter och nätverk inom arbetsmarknadsområdet. Styrgruppen för BSLN är ett forum där fackföreningsrepresentanter från olika länder möts för ”dialog” med företrädare för arbetsgivarorganisationer och regeringar i regionen. Tillfället skulle hypotetiskt kunna vara gynnsamt för

att utveckla och manifesteras en gemensam arbetarfront på transnationella grunder. Vilka tendenser framträder under trepartsmötet i Hamburg 2010?

En grundförutsättning är möjligheten att identifiera samfälliga intressen. Vilken roll tillåts klass spela i relation till andra identifikationer? Ett kort svar är; i mycket liten grad. Arbetare, arbetsgivare och politiker möts inte på klassantagonistiska premisser. Graham Taylor and Andy Mathers skiljer mellan två typer av nykorporativism eller socialt partnerskap på arbetsmarknadsområdet som visar på en betydelsefull historisk förändring.³¹ Den "äldre", som existerade före 1990, var baserad på en "institutionalisering av konflikt". Två klasser (arbete och kapital) med i grunden oförenliga intressen förmådde med statens som garant skapa arbetsfred genom kompromisser. Den "nya" formen bygger på en "institutionalisering av partnerskap" inom ramen för europeisk integration. Fackföreningarna erbjöds plats som en av tre sociala partners, på villkor att de accepterar den nyliberala agendan.³²

Beteckningen "partner" pekar alltså på den förskjutning som skett från att betrakta kontrahenten som motståndare till medspelare och kompanjon, vilket också innebär att makt och hegemoni elimineras som relevanta aspekter i relationen.³³ Konsensusideologin, det vill säga den styrande tanken om att parterna diskuterar med varandra på lika villkor och med samma målsättningar, sätter också ramarna för relationerna inom respektive partnergrupp. Motivationen för samtal över gränserna byggs konsekvent på andra grunder än klass- eller gruppsspecifika intressen.

Hänsynen till nationella skillnader är som framgått central under trepartsdiskussionen i Hamburg. Ständigt påpekas att traditioner och regler för kommunikationen inom arbetsmarknadsområdet skiljer sig från land till land, vilket innebär att den sociala dialogen i dess ideala form aldrig är direkt överförbar. Upprepade hänvisningar till den nationella suveräniteten motverkar den regionala samhörigheten generellt eftersom det antas vara omöjligt att skapa en gemensam princip för den sociala dialogens utformning och innehåll som täcker hela Östersjöregionen. En sidoeffekt av detta tal är att det även inskräpper existensen av (oöverstigliga) nationella olikheter mellan arbetare. Här framträder en intressant paradox. Parallellt med Europeiseringens eliminering av nationella regleringar som utgör hinder för den fria rörligheten av kapital och arbetskraft möter vi här ett tal som åberopar hänsynstagande till inkommensurabla nationella skillnader på arbetsmarknadsområdet.³⁴ Det synes vara skillnad i öppenhet inför gränsöverskridande manövrer i relation till vilka parter det gagnar.

Samtidigt framträder en annan regional indelningsgrund under styrgruppsmötet som ytterligare försvårar möjligheten att tänka och agera i termer av klassgemenskap. Den bygger på Öst-Väst dikotomin, där väststaterna i regionen, till följd av öststatskommunismens nederlag, utsagt rankas högre än öststaterna. Östs förutsatta eftersläpning i ekonomiskt, politiskt och kulturellt avseende gör Väst till biståndsgivare och kunskapsförmedlare, till exempel gällande systemet med social dialog. Denna regionala hierarkisering skapar skillnad mellan stater, liksom mellan arbetare i olika delar av regionen. Här finns en komplex dialektik mellan kolonialt präglade diskurser och politiskekonomiska realiteter. I västarbetarnas perspektiv blir de andra ett hot mot "vår" välfärd genom att erbjuda lägre löner via arbetskraftsinvandring och genom att indirekt stimulera till förflyttning av västföretags produktion till regionens östra delar. I Öst uppfattas de andra hindra "oss" från jobb i Väst genom att orättfärdigt kalla "vår" möjlighet till högre välstånd för social dumpning. Tvärtemot transnationell solidaritet genereras alltså via de nyliberala ackumulationsstrategiernas implementering i regionen nationell konkurrens, eller för att bruka Katarzyna Gajewskas precisa formulering: "Workers from high and low standard countries have been placed into interest conflicts and competitive relations due to outsourcing, global sourcing, contracting and subcontracting".³⁵

Det ska tilläggas att till följd av de två svenska politiska representanternas framgångsrika kritik har alla spår av skiljaktigheter mellan ett välbeställt Väst och ett eftersatt Öst avlägsnats i det undertecknade avtalet från Hamburgmötet.

Som genomgången av förhandlingarna visat drivs en systematisk argumentation från arbetsgivarhåll om att "kollektiva avtal" ska förpassas från yttrandet eftersom det anses att den sociala dialog som den transnationella trepartsförsamlingen ska rekommendera alla medlemsstater att ansluta sig till inte kan innehålla en propaganda för implementeringen av "kollektiva avtal". Den uppfattningen legitimeras av den föregående föreläsningen om vad "den sociala dialogen är", där det sägs att frågan om "kollektiva avtal" är en nationell angelägenhet. Inga protester mot strykning hörs från fackföreningsombuden. En orsak till den defensiva hållningen kan vara fackens allmänt försvagade ställning avhängigt sjunkande medlemssiffror och försämrad förhandlingsstyrka i de nyliberala reformernas spår.³⁶ Ett annat skäl kan vara att det inom vissa delar av fackföreningsrörelsen utvecklats en viss acceptans av nyliberala kärnantaganden, till exempel vikten av låg inflation, privatiseringar och återhållsamma lönekrav för att stimulera ekonomisk tillväxt.³⁷

Ur arbetsgivarsynpunkt är det inte svårt att förstå intresset att stryka ”kollektiva avtal” från nätverkets målsättningar eftersom inomnationella kollektiva avtalsmodeller av västerländsk art tillämpade över hela regionen kan skapa gynnsamma förutsättningar för att i nästa steg etablera gemensamma kollektivavtal på transnationell nivå.³⁸ Det skulle kunna motverka ”unfair” konkurrens mellan arbetare om jobben och därmed också sätta stopp för ”social dumping” inom regionen. Det skulle svara mot följande strävan som undertecknades av samtliga partners i yttrandet från styrgruppsmötet i Gdansk 7 april 2010:

The basis for fair and inclusive labour markets in the Baltic Sea region is very simple: to make sure that norms, responsibilities, conditions, rules and labour relations in each respective country are the same for foreign and domestic business and employees.

Uppenbarligen har mycket hänt under de sex månader som skiljer mellan mötet i Gdansk och Hamburg. Sett i relation till projekttiden som helhet har det också skett en tydlig förändring i styrgruppens ställningstaganden från det första mötet i Riga 2009 till det sista i St. Petersburg 2011. Satsningen på de så kallade fokusländerna i Öst har sedan Hamburgmötet försvunnit ur yttrandena för att sedan inte återkomma. Det innebär att vid slutet av BSLN:s projekttid talas det om Östersjöregionen som om det inte existerar några skillnader mellan det västra och östra området. Det betyder att den kolonialt präglade uppdelningen mellan ett altruistiskt givande Väst och ett Öst som tacksamt tar emot är borta, vilket kan ses som ett progressivt steg mot en djupare regional samhörighetskänsla.

Det finns dock en problematisk sida av ”fokusländernas” försvinnande i dekreten. Det ger intrycket av att staterna runt Östersjön på alla väsentliga punkter är lika. Eftersom denna statusförändring har ägt rum parallellt med BSLN:s treåriga verksamhetstid, ligger det nära till hands att se utjämningen mellan Öst och Väst som (åtminstone delvis) en följd av projektets resultatrika arbete. Skillnaderna som förelåg i projektets inledningsskede och som var till men för regionens sociala sammanhållning och ekonomiska konkurrenskraft har till stor del eliminerats. I det sista uttalandet från St. Petersburg sägs att BSLN:s institutionella arvtagare: The Forum for Social Dialogue in the Baltic Sea Region, will “... *be an important platform for social dialogue on jointly identified problems and challenges*” och vidare att “*The agenda of the first Annual Round Table of the Forum that takes place during the final conference, should concentrate on tripartite cooperation to create growth, social welfare and competitiveness*”.³⁹ Vilken typ av problem och utmaningar som regionen står inför specificeras inte i dokumentet.

BSLN:s styrgruppsmöte i Hamburg visar att maktresurserna mellan de sociala parterna är ojämnt fördelade. Två olika dominansförhållanden utkristalliserar under förhandlingarna: Arbetsgivare och politiker har övertaget gentemot arbetarparten vilket visas i inläggsfrekvens och möjlighet att styra innehåll och formuleringar i slutversionen av uttalandet. Vidare går det att urskilja en Väst hegemoni som framgår av att östrepresentanterna deltar i liten grad i överläggningarna, samt att de få förslag som framförs inte vinner gehör bland västdelegaterna i styrgruppen. Istället är det så att frågor som kretsar kring ojämlikhet och motsättningar mellan parter och länder i regionen regelmässigt rensas ut under textbearbetningen. Som framgått handlar det om problemområden som särskilt drabbar arbetarparten eftersom utgallringen medför ett undvikande av risker för "unfair" konkurrens om jobben, social dumpning och intensifierad "race-to-the-bottom". Återigen finns det anledning att påminna om att ledordet inom partnerskapsdiskursen är *konsensus* vilket, i linje med Taylors och Mathers diskussion kring den nya korporativismens särdrag, per definition utestänger klasskillnader och antagonism.⁴⁰

För att återvända till huvudsyftet om det under denna transnationella sammankomst går att spåra tendenser till en transnationell "intern social dialog" mellan arbetarombuden blir svaret nekande. Inget indikerar förefintligheten av en gränsöverskridande arbetarfront gentemot arbetsgivare och (höger)politiker. Företrädaren för BASTUN försvarar i vissa frågor arbetarnas intressen på transnationell grund, men vinner inget märkbart stöd från de fackliga delegaterna.

Vad kan göras för att bryta mönstret och peka ut en möjlig väg för en transnationell arbetarsolidaritet? EU:s östutvidgning har som många forskare påpekat lett till en markant ökning av löneskillnaderna inom unionen.⁴¹ De ökade klyftorna driver, som Beverly Silver framhåller, arbetare till att hellre dra gränser på nationell basis och samarbeta med nationella regimer än att formera en klassgemenskap över gränserna.⁴² Det troliga scenariot i nuläget är en tilltagande konflikt mellan social nationell protektionism i Väst och social dumpning i Öst.⁴³ Även om delegaternas nationella förankring av princip underkommuniceras under styrgruppsmötet är de likväl närvarande implicit. Det nationella aktualiseras också, som vi har sett, återkommande genom att vissa frågor hänförs till det nationella ansvarsområdet.

Den nationella identiteten är inte blott en kategorisering bland andra för att dra gränser mellan människor. Om vi ska förstå svårigheten i att bygga transnationella gemenskaper måste vi förstå den nationella iden-

titetens särprägel. Viktiga element i nationsbyggen är föreställningar om gemensamt ursprung och blodsband, vilket skapar *imaginära* band av familjekaraktär mellan människor som är helt obekanta för varandra.⁴⁴ Nationen är därför kopplad till känslostarka symboler och vardagsförankrade praktiker som språk, klädsel, musik, mat et cetera. Billy Ehn med flera skriver träffande: ”Den nationella identiteten har /.../ en enastående förmåga att överskugga andra tillhörigheter, sådana som är regionala eller etniska, eller baserade på kön, klass, generation, religion etc.”⁴⁵ Om klass ska uppgraderas som identitet bör den kunna mäta sig med den nationella på samma område som den senare får sin styrka. Den instrumentella grunden för solidariteten (som egentligen vilar på egenlyttan) måste lämna (mer) plats för den emotionella. Karl Marx tydliggjorde denna distinktion som en utveckling i två steg från *klass i sig*, där arbetarklassen utgörs av en samling individer, till *klass för sig*, där relationen mellan individerna vilar på en medvetenhet om och känsla av att höra tillsammans. Den sistnämnda dimensionen ansåg Marx vara en förutsättning för att arbetarklassen skulle kunna agera som en samhällsförändrande kraft i historien. Den emotionella komponenten är alltså nyckeln till att rubba den nationalistiska diskursens dominans. Historien har visat att det var möjligt att skapa *ett* folk (nation) av en mängd olikartade individer och grupper, spridda över ett vidsträckt geografiskt område. Uppgiften nu är att formulera en mot-diskurs som på grundval en emotionellt laddad klassolidaritet gör arbetare på olika sidor om Östersjön till bröder och systrar för varandra.

NOTER

- 1 Baltic Sea Region Strategy Eu.baltic.net/Baltic_Sea_Region_Strategy.7428.html. (2012-09-11).
- 2 Baltic Sea Labour Network www.bslabour.net, (2012-09-12).
- 3 Lindqvist, Beatriz & Lindqvist, Mats. *När kunden är kung. Effekter av en transnationell ekonomi*. Umeå: Boréa, 2008. Lindqvist, Mats. ”Fast and Flexible: Companies Cross Borders in the Baltic Sea Region”. I *Bordering the Baltic. Scandinavian Boundary-Drawing Processes 1900-2000*, Hurd, Madeleine (red.), 151-173. Berlin: Lit Verlag, 2010. Undersökningen inrymmer även intervjuer med Flextronicsarbetare i Visby, en anläggning som var nedlagd när undersökningen utfördes.
- 4 Hauptmeier, Marco, *Whipsawing: Organizing Labor Competition in Multinational Auto Companies*. <http://ilera2012.wharton.upenn.edu/RefereedPapers/HauptmeierMarco%20IanGreer%20ILERA.pdf>. (Hämtad 2012-10-05). Pulignano, Valeria. ”Going National or European? Local Trade Union Politics within Transnational Business Contexts in Europe”. I *Global Unions. Challenging Transnational Capital through Cross-Border Campaigns*, Bronfenbrenner, Kate (red.), 137-154. New York:

- Cornell University Press, 2007.
- 5 Rundqvist, Mikael. *Demokratins muskler. Kommunpolitikens och lokala myndighetspersoners åtgärder mot nationalsocialismen i Karlskrona*. Stockholm: CEIFO, 1999:1.
- 6 Karlskrona kommun. 2014. <http://www.karlskrona.se/sv/Om-kommunen/Politik/Mandatfordelning/>. (Hämtad 2015-02-09).
- 7 Kalb, Don. "Conversations with a Polish Populist: Tracing Hidden Histories Globalization, Class and Dispossession in Postsocialism (and beyond)." *American Ethnologist*, 36(2), pp. 207-223, 2009. Kalb, Don. "Introduction: Headlines of Nation, Subtexts of Class: Working-Class Populism and the Return of the Repressed in Neoliberal Europe". I Kalb, Don & Halmai, Don (red) *Headlines of Nation, Subtexts of Class*. New York & Oxford: Berghahn Books, 2011. Loxbo, Karl. "The Impact of the Radical Right: Lessons from the Local Level in Sweden 2002-2006". *Scandinavian Political Studies*, Vol. 33 No.3. 295-315, 2010.
- 8 Denna ambition strider emot den förhärskande tesen om att den postfordistiska globaliserade världen intensifierar konkurrensen och tävlan mellan stater och nationer (Lindberg, Ingemar och Neergaard, Anders (red) *Bortom horisonten. Fackets vägval i globaliseringens tid*. Stockholm: Premiss förlag, 2013). Det är uppenbart att den situationen även, på de nivåer där människor drabbas värst, alstrar idéer med motsatt riktning. Richard Hyman skriver med hänvisning till Beck (Beck, Ulrich. *The Brave New World of Work*. Cambridge: Polity, 2000) "... 'the risk regime also involves a hidden community-building power': a common awareness of external threat 'can create active solidarity among strangers'" (Hyman, Richard 2011. "Trade unions, global competition and options for solidarity". I Bieler, Andreas & Lindberg, Ingemar (red.) *Global Restructuring, Labour and the Challenges for Transnational Solidarity*. London & New York: Routledge, 2011:29). Det är symtomatiskt att idéer av denna art framkommer i Flextronics eftersom anställda i en transnationell koncern, enligt Andreas Bieler, tydligare erfar att den nationella positionen inte är tillräcklig i försöken att kontrollera kapitalets rörelser. De "drivs" därför mot transnationella kampformer (2005).
- 9 Bergene, Ann Cecilie "Trade Unions Walking the Tightrope in Defending Workers interests". *Labour Studies Journal* 32, 2007:142.
- 10 Harrod, Jeffrey & O'Brien, Robert (red.) *Global Unions? Theory and strategies of organized labour in the global political economy*. London: Routledge, 2002. Erne, Roland. *European Unions. Labor's Quest for a Transnational Democracy*. Ithaca & London: Cornell University Press, 2008. Gajewska, Katarzyna. *Transnational Labour Solidarity. Mechanisms of commitment to cooperation within the European trade union movement*. London & New York: Routledge, 2009. Bieler och Lindberg (red.) 2011. Meardi, Guglielmo "Union Immobility? Trade Unions and the Freedoms of Movement in the Enlarged EU". *British Journal of Industrial Relations* 50:1 March, 2012: 99-120.
- 11 Hyman, Richard. "Shifting Dynamics in International Trade Unionism: Agitation, Organization, Bureaucracy and Diplomacy". *Labor History*. 46. 2005: 137-154. Jacopovic, Dan. "The Construction of a trans-European labour movement". *Capital and Class*. 35 no 63, 2011.
- 12 Hyman 2005a:138.
- 13 Enligt BASTUNs förra ordförande var BASTUN och EFS (Europeiska fackliga samorganisationen) drivande i den lobbyverksamhet inom EU och BSCP som låg bakom BSLN-projektets inrättande 2008. I projektets slutrapport från januari

- 2012 skriver den estniska arbetarrepresentanten följande om skälen till regionens fackföreningsrörelsens intresse av att delta i BSLN: "The active interest from trade unions was /.../ that the Baltic Sea stand for sustainable economic growth and balanced social development that would diminish social dumping and guarantee decent work for all workers and a fair share from the value they create". (Baltic Sea Labour Network http://www.bslabour.net/images/stories/publications/final_publication.pdf ". Hämtad 2014-02-25) Uttalandet säger en del om bakgrunden till de nationella fackföreningsrepresentanternas deltagande i BSLN och vilka förhoppningar de hade beträffande projektets utgång. När det gäller arbetardelegaternas mer inofficiella uppfattningar om utfallet av projektet återstår forskning.
- 14 Det problem som Katarzyna Gajewska adresserar som "the vertical 'divide'", tillsammans med en "horizontal 'divide'" (historiska, kulturella och ekonomiska skillnader mellan nationer), försvårar möjligheten att utveckla en transnationell solidaritet (2009:11).
 - 15 Hyman Richard. "European integration and industrial relations: A case of variable geometry?" I Peter Waterman och Jane Wills (red), *Place, space and the new labour internationalisms*, London: Sage, 2001:164-179.
 - 16 Denna ska ses i motsats till den "externa sociala dialogen", introducerad av Delors kommissionen 1980, och som Hyman med hänvisning till Gobin (Gobin, Corinne *L'Europe syndicale: entre de 'sir et re 'alite'*. Brussels: Labor, 1997) beskriver som en mekanism "for teaching union leaders gradually to accept in part the employers neoliberal positions" (Hyman, Richard "Trade unions and the politics of the European social model". *Economic and Industrial Democracy*. 26(1) 2005a: 9-40.)
 - 17 Baltic Sea Labour Network <http://www.bslabour.net/> (Hämtad: 2012-09-25).
 - 18 Baltic Sea Region Strategy http://ec.europa.eu/regional_policy/cooperate/baltic/index_en.cfm, (Hämtad 2012-09-26).
 - 19 Hyman, Richard "Shifting dynamics in international trade unionism: Agitation, organization, byreacracy, diplomacy. *Labor History* 46 2005b:137-154.
 - 20 Baltic Sea Labour Network <http://www.bslabour.net>, (Hämtad: 2012-09-26).
 - 21 Brandtstädter, Susanne "Transitional Spaces: Postsocialism as a Cultural Process: Introduction". *Critique of Anthropology*, 2007:131-144.
 - 22 Hassel, Anke "Policies and Politics in Social Pacts in Europe". I: *European Journal of Industrial Relations*. 15, 2009:7-26.
 - 23 Jonsson, Claes-Michael; Pettersson, Thord; Löfgren, Håkan och Arvidsson, Kristoffer *When Labour Costs Squeeze the Price – an analysis of public sector investments in infrastructure*. The Swedish Trade Union Confederation <http://www.bslabour.net/> 2011 (Hämtad 2012-03-06)
 - 24 Sippola, Markku *Social Dialogue in Nordic Manufacturing Companies in the Baltic States: A Work Organization Approach*. University of Jyväskylä: Social and Public Policy Department of Social Sciences, 2006.
 - 25 Ost, David "Illusory Corporativism in Eastern Europe: Neoliberal Tripartism and Postcommunist Class Identities". *Politics Society*. 28, 2000:503-530.
 - 26 Hassel, Anke 2009.
 - 27 Baltic Sea Labour Network <http://www.bslabour.net>, (Hämtad: 2012-10-02).
 - 28 Baltic Sea Labour Network <http://www.bslabour.net>, (Hämtad: 2013-09-13).
 - 29 Baltic Sea Labour Network <http://www.bslabour.net/>, (Hämtad: 2013-09-16).

- 30 Woolfson, Charles "Hard times' in Lithuania: Crisis and 'discourses of discontent' in post-communist society". *Ethnography*. 11 2010: 487-514.
- 31 Neo-korporativistiska modeller skiljer sig från korporativism, både av artonhundratalet förindustriella typ och av den fascistiska auktoritära typen, i den omfattande konstitutionella autonomi berörda grupperna och i den frivilliga karaktären av institutionell integration av de sociala kategorierna i konflikt. De utvecklades främst i efterkrigstiden, i samband med ökade statliga ingripanden i ekonomin och med ett växande engagemang hos den centrala fackliga och arbetsgivarorganisationer inom ekonomisk planering och inkomstpolitik. Eurofound <http://www.eurofound.europa.eu/emire/ITALY/NEOCORPORATISM-IT.htm>, (Hämtad: 2013-09-16).
- 32 Taylor, Graham och Mathers, Andy "The politics of European integration: A European labour movement in the making?" *Capital & Class*. 26, 2002: 39-60.
- 33 Mouffe, Chantal *On the Political*. London & New York: Routledge, 2005.
- 34 Hyman 2005b: 16.
- 35 Gajewska, Kararzyna "Common Market – Common Labour Interests?" I Magnusson, Lars och Stråht, Bo (red), *European Solidarities. Tensions and Contentions of a Concept*, P.I.E. Peter Lang, 2007, se även Gajewska 2009: 8-12, samt Bieler och Lindberg 2011:14.
- 36 Kjellberg, Anders "Kan fackets försvagning hejdas – facklig styrka och organisering i en globaliserad värld". I Lindberg och Neergaard. 2013: 39-85.
- 37 Bieler, Andreas "Co-option or resistance? Trade unions and neoliberal restructuring in Europe". *Capital & Class* 31, 2007: 111.
- 38 Här är det viktigt att understryka att arbetsgivares inställning till kollektivavtal varierar mellan olika länder och kanske framförallt i en Väst- och Östjämförelse. Med hänvisning till Tatjana Thelen skriver Richard Hyman (Hyman, Richard "Varieties of capitalism, national industrial relations systems and transnational challenges". I Hatzing, Anne-Wil och Van Ruysseveldt, Joris (red) *International Human Resource Management*. London: Sage Publications Ltd, 2004) "As Thelen notes, employers in liberal market economies may regard collective bargaining institutions as externally imposed constraints which they are anxious to escape if circumstances permit; whereas in coordinated market economies the 'national-level bargaining institutions have been shored up not just by strong unions, but by employers who realize the extent to which the plant-level cooperation that they seek with labor is *underwritten and sustained* by the collective management of labor markets above the plant level' (Thelen, Kathleen "Varieties of Labor Politics in Developed Democracies" I Peter A. Hall & David, Soskice (red), *Varieties of Capitalism: The Institutional Foundations of Comparative Advantage*, Oxford: Oxford University Press, 2001: 71-103.) Kritiken inom styrgruppen kan alltså sammanhånga med att det är emot en spridning till Öst arbetsgivarrepresentanterna vänder sig, eftersom en bibehållen "social dumping" kan medverka till fortsatt återhållsamma lönekrav i hela regionen. Företagen har dessutom inget intresse av att lönen försvinner som konkurrensmedel i en ekonomi där produktion flyter fritt över nationsgränserna (Kjellberg 2013:71). Märk väl; även uttrycket "social dumping" avlägsnas från dokumentet på begäran av arbetsgivarparten. Officiellt kan det legitimeras genom hänvisningar till behovet av att öka Europas konkurrenskraft i en globaliserad värld (Herman, Cristoph and Hofbauer, Ines "The European social model: Between competitive modernisation and neoliberal resistance". *Capital & Class* 31, 2007: 126).
- 39 Baltic Sea Labour Network <http://www.bslabour.net>, (Hämtad 2013-09-24).

- 40 Taylor och Mathers 2002.
- 41 Lafoucrière, Celine & Magnusson "Social dialogue. The Last Guardian of European Solidarity?" I Magnusson, Lars och Stråth, Bo (red) *European Solidarities. Tensions and Contentions of a Concept*. P.I.E Peter Lang. 2007.
- 42 Silver, Beverly J. *Forces of Labour. Worker's Movements and Globalization since 1870*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- 43 Magnusson och Stråth 2007.
- 44 Anderson, Benedict *Imagined Communities: reflections on the origin and spread of nationalism*. London: Verso, 1983.
- 45 Ehn, Billy, Frykman, Jonas & Löfgren, Orvar *Försvenskningen av Sverige. Det nationellas förvandlingar*. Stockholm: Natur och Kultur, 1993.

Mennesker, miljø og multi-nasjonale selskaper

Lokal, nasjonal og transnasjonal solidaritet i den globale aluminiumsindustrien

Frank Meyer

Aluminiumproduksjon bygger på storstilt nedhogging og ødeleggelse av regnskogen i tropene. Den bidrar dramatisk til forurensing av vann, luft og jord. Urfolk, minoritetsgrupper, arbeidere og deres familier, som bor ved produksjonsstedene, opplever de negative virkningene av produksjonen. I tillegg gjør det håndfull multinasjonale selskapene, som behersker den globale aluminiumsproduksjonen, ufattelige profitter, som for en stor del bygger på utbytting av arbeidere rundt omkring på kloden.¹

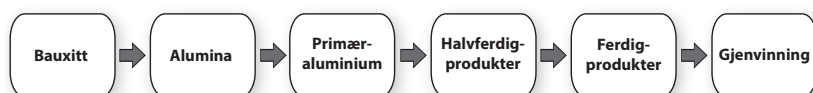
Konkret skjer produksjonen, forurensingen og utbyttingen i en rekke lokalsamfunn rundt omkring i verden. I det følgende vil jeg presentere tre av disse som er knyttet sammen til et skjebnefellesskap i den globale produksjonsskjeden for aluminium. Det dreier seg om lokalsamfunnene Porto Trombetás og Barcarena (begge i Brasil) og Årdal (Norge). Hva er de miljø- og samfunnsmessige følgene av aluminiumsproduksjon for disse tre lokalsamfunnene? I hvilken grad har det oppstått motstand mot de negative virkningene av produksjonen, det vil si ødeleggelser, forurensing og utbytting? I hvilken grad har arbeidere og andre krefter stått bak motstanden, i hvilken grad det vi mer overordnet kan kalle for (nye) sosiale bevegelser? Hva var deres spesifikke interesser? Hva har motstanderne oppnådd? Og til slutt, i hvilken grad har motstanden vært lokal, nasjonal og transnasjonal?²

DEN GLOBALE PRODUKSJONSKJEDEN FOR ALUMINIUM

Sjøl om oppmerksomheten i det følgende skal være rettet mot de lokale samfunnene og deres problemer, er det først nødvendig å forstå den overordnede, globale sammenhengen som lenker lokalsamfunnene sammen i et

globalt skjebnefellesskap. Det må derfor kort forklares hvordan aluminium lages trinn for trinn, og på hvilket trinn de ulike lokalsamfunnene utfyller sin spesifikke økonomiske funksjon.

Aluminium og aluminiumslegeringer fins i en rekke produkter som mange mennesker bruker i det daglige. Aluminium blir særlig brukt i forbindelse med transport og samferdsel (i biler, tog, fly, skip); i bygging (vinduer, dører, profiler), innredning og dekorasjon. Aluminiumplater vales og formes til skall for elektroniske produkter og folie til innpakning. Aluminium brukes også i kabler og i tallrike redskaper i husholdningen og på kjøkkenet.³ Framstilling av aluminium kan deles i seks ulike trinn, hvorav bauxittutvinning er det første og gjenvinning det siste (figur 1).

Figur 1: Produksjon av aluminium trinn for trinn

Kilde: Magazine RAE-Eletrônica, Vol. 1, no. 1, jan-jul 2002. Instituto Observatorio Social og DGB-Bildungswerk, Study of the Aluminium Production Chain in Northern Brazil, São Paulo, 2008.

I det følgende vil jeg konsentrere meg om de tre mest grunnleggende trinnene i aluminiumskjeden og forankre dem i tre konkrete lokalsamfunn: (1) bauxittutvinning i gruen til Mineração do Rio Norte (MRN) i Porto Trombetás (Brasil); (2) raffinering av bauxitt til aluminiumoksid (som også kalles alumina) i raffineriet Alunorte i Barcarena (Brasil); og (3) smelting av alumina til primæraluminium i smelteverket i Årdal (Norge).

Med denne avkortede produksjonskjeden som utgangspunkt, vil det være vanskelig å snakke om analysen av en global varekjede, slik som annen samfunnsvitenskapelig forskning har gjort.⁴ Kanskje det ville være mer treffende å snakke om en serie med lokale fallstudier i et global produksjonsnettverk.⁵ Uansett vil analysen bære preg av å være i startfasen snarere enn i avsluttet. Det vil si at alle opplysninger som gis her bør tas med forbehold.

Kart 1: Utvalgte steder for aluminiumsproduksjon

Tabell 1: Utvalgte lokalsamfunn, type produkt og eierskap over tid

Sted	Porto Trombetás (Mineração do Rio Norte)	Barcarena (Alunorte)	Årdal (ÅSV/Hydro)
Produkt	bauxitt	alumina	primær-aluminium
Eierskap ved grunnleggelse	CVRD 41%; Alcan 19%; %; Companhia Brasileira de Alumínio 10%; Mineração Rio Xingu 5%; Reynolds 5%; Norsk Hydro 5%; ÅSV 5%; Instituto Nacional de Industria 5%; Rio Tinto 5%.	CVRD 60,8%	Den norske stat (100 %, 1948)
Eierskap 2014	Vale 40%; Biliton 14%; Alcan 12%; Companhia Brasileira de Alumínio 10%; Alcoa 8,58 %; Reynolds 5%; Abalco 4,62%; Hydro 5% (forkjøpsrett på 40 prosent av aksjene)	Hydro 91%	Hydro 100%

Den globale aluminiumindustrien er i høy grad preget av karteller, det vil si at omtrent 10 multinasjonale konserner eier aksjer i hverandres selskaper, kontrollerer det globale markedet og samarbeider om produksjonen for å unngå konkurranse og minske risiko. I 2007 sto de fire største aluminiumsselskapene for mer enn 50 prosent, og de ti største selskapene for mer omtrent 70 prosent av den globale aluminiumsproduksjonen. Det man kan se ved de tre industristedene som skal trekkes fram i det følgende, er at de i ulik, men samlet sett økende grad har blitt integrert i Norsk Hydros

konsern.⁶ Med dette overordnede, globale panorama foran oss, kan vi nå ta en titt på forholdene i de enkelte lokalsamfunnene.

MRN, PORTO TROMBETÁS: UTENFOR KONSERNET

Etter et mislykket forsøk på 1960-tallet, dannet to brasilianske og syv utenlandske selskaper aksjeselskapet *Mineração Rio do Norte* (MRN) sommeren 1974. Målet var å utvikle bauxittfeltet ved Porto Trombetás som et samarbeidsprosjekt, med 51 prosent deltakelse av innenlandske aksjonærer. MRN har drevet gruven i Porto Trombetás sammenhengende fram til i dag. Gruven er verdens tredje største bauxittgruve og står med 18 millioner tonn bauxitt for en betydelig del av den globale bauxittutvinningen. Dessuten er bauxitten fra Trombetás-gruven særlig ren, sammenliknet med bauxitt fra andre gruver. Når det gjelder produksjonskjeden, leverte gruven til å begynne med bauxitt til ulike internasjonale raffinerier, hovedsakelig i USA.⁷ Da raffineriet Alunorte ved Belém i samme delstat som gruven ble satt i drift, ble bauxitten fra Trombetás først og fremst fraktet dit.

Inntil i dag har gruven ikke blitt fullstendig integrert i Hydros aluminiumsvirksomhet. Riktignok var Hydro blant de utenlandske aksjonærene som grunnla MRN. Men det norske selskapet holdt bare 5 prosent av aksjene i gruven i perioden 1974-1979. Etter 1979 dannet Hydro et brasiliansk datterselskap som overtok aksjene i MRN. Hovedeieren av MRN var og er det brasilianske storkonsernet Vale (tidligere Companhia Vale do Rio Doce, CVRD). I 2011 kjøpte Hydro det meste av Vales aluminiumsrelaterte produksjon for 30 milliarder kroner. Som en del av denne handelen fikk Hydro forkjøpsrett på Vales 40 prosent av aksjene i Porto Trombetás. Men gruven ble, som nevnt, (foreløpig) ikke en del av Hydro-konsernet.⁸

Helt siden gruvedriften ble startet i 1979, har det vært store miljø- og samfunnsmessige virkninger av driften. Det er tre miljømessige belastninger som kan nevnes spesielt. For å etablere gravesamfunnet, der det ikke var noe moderne samfunn fra før, med havn, industrielle anlegg og boliger til flere tusen mennesker, og senere for å utvinne bauxitt i dagdrift, var det nødvendig å hogge ned regnskogen og fjerne en jordskorpe på omtrent tolv meter. Som bekjent, er det så å si umulig å gjenskape regnskog når den en gang har blitt fjernet. Besøkende snakker derfor om "rød jord så langt øyet kan se" der det skulle ha vært regnskog. Et gjenplantingsprosjekt ved Trombetás ble startet opp samme år som gruven gikk i drift, og det regnes for å være ett av de mest vellykkede innen gruvebransjen. Fotografier fra de

tidligere uttaksområdene viser skog som har kommet tilbake; likevel kan det settes spørsmålstegn ved skogens kvalitet. Den nye skogen viser vanligvis ikke det samme mangfold av arter som den opprinnelige regnskogen.

Det andre miljøproblemet består i at malmen ble vasket med rent vann for å skille ut avfallsstoffer. Disse var ikke giftig, men det var enorme mengder med avfall. Disse ble pumpet ut i et lokalt vann, Lago Batata (Potetvannet). I løpet av de første fem årene av produksjonen dreide det seg om så mye som 10 millioner tonn slam. Slammet fylte etterhvert opp innsjøen, overflaten krympet med 15 prosent og fisk og vannplanter forsvant. Når det var flom, skyldtes slammet videre til ferskvann som innsjøen Agua Fria og sjøl den majestetiske Rio Trombetás og forurenset drikkevannskildene og fordrev fisken.

Det tredje miljøproblemet kom med de gigantiske lasteskipene; for å stabilisere de tomme skipene under seilasen over Atlanterhavet og hindre kantring, pumpet kapteinene saltvann i stabiliseringstankene når de la til for å losse lasten sin. Tilbake i Porto Trombetás slapp de ut saltvannet for å kunne laste bauxitt, og ødela i stor omkrets ferskvannet, med planter og fisk, i sjølve havna og nedover elveløpet.⁹ Til slutt var det sjølsagt også mindre problemer med støy fra anlegget, bruk av skytevåpen, som skremte bort dyr i regnskogen, støv som la seg på planter, og overfiske av gruvearbeiderne.¹⁰

Den globale industriens inngrep i naturen er viktig å huske for en type motstand som vi skal komme tilbake til om litt. Men den industrielle utviklingen hadde sjølsagt også implikasjoner på menneskene – arbeidere og andre mennesker som enten levde i området fra før eller som ble hentet inn i området. Hvordan ble menneskene påvirket av industrien og hvordan reagerte de på utbygtingen? Konkret oppsto det tre ulike former for lokal, regional og transnasjonal motstand.

Den første formen for motstand besto i et uorganisert, spontant opprør blant anleggsarbeiderne i 1978. For å bygge opp gruvesamfunnet i jungelen, trengtes det en arbeidsstyrke på flere tusen mann. I etableringsfasen var det rundt seks tusen arbeidere i byen. Arbeiderne jobbet og levde under tøffe kår. Det var 4.000 til 5.000 arbeidere som sov i rom med seks til åtte andre over lang tid. Brakkene var inngjerdet med piggtråd. Maten var dårlig, og matkøene lange. Arbeidsmiljøet var dårlig, og utskifting av mannskap høy. Fritida var svært begrenset, og det var få muligheter til avslapping og fritidsaktivitet på og rundt anlegget. Når det var tid en sjelden gang, dro arbeiderne til en nærliggende, tradisjonell landsby, som til tross for sine små forhold ga muligheter til å møte andre mennesker og ta en pause fra gruvesamfunnet. Livet i gruvesamfunnet ble stramt regulert og overvåket. Som ellers under militærdiktaturet i Brasil, var fagforeninger for vanlige arbeidere

ikke tillatt, men organisasjoner for teknikere og ingeniører ble tolerert. Arbeidsdagen varte mellom 10 og 15 timer, sju dager i uka. Arbeiderne måtte levere tilbake arbeidskontraktene sine og fikk deretter ofte mindre betalt enn hva som var avtalt på forhånd. Mange ble tvunget til å utføre arbeid som de var overkvalifisert til. Høsten 1978 brøt det ut et spontant opprør da en folkemengde på 2.000 arbeidere begynte å kaste stein mot vaktene som hadde nektet en syk arbeider å gå forbi matkøen. Brakker ble satt i brann. MRNs private vaktelskap grep inn, og opprøret ble slått ned. Det var 30 arbeidere som ble kastet i vaktelskapets lokale fengsel. Opprøret munnet ut i ingen ting. Da oppbyggingen endte på slutten av 1970-tallet, ble de fleste av de opprinnelige anleggsarbeiderne sparket.¹¹

En vesentlig variabel i hendelsesforløpet var at Brasil på denne tida ble styrt av et autoritært militærregime som ønsket og forserte den industrielle utviklingen i området. Utviklingen av gruven i Porto Trombetás var en del av det statlige programmet «Polamazonia», som tok sikte på å utvikle Amazonas ved å styrke urbanisering, forbedre mulighetene til skiping på elver, og støtte leting etter bauxitt og andre mineraler.¹² I oktober 1974 vedtok den statlige, brasilianske myndighet for utvikling av Amazon, SUDAM, å innvilge ti års skattefritak for inntekter fra gruvevirksomhet. I tillegg garanterte den brasilianske regjeringen å delta i finansieringen av prosjektet.¹³ Slik sett var arbeidernes kamp ikke bare rettet mot kapitalen, men også mot den autoritære statsmakten.

Den andre og tredje gangen det kom til motstand mot produksjons- og arbeidsforholdene var motstanden bedre organisert og hadde bedre resultater enn det første, fortvilte opprøret. En kjernegruppe av kvalifisert fagpersonale, for det meste hentet fra andre steder av Brasil, erstattet de ukvalifiserte anleggsarbeiderne på denne tida. Porto Trombetás' folketall vokste fram til i dag til omtrent 7.000 innbyggere. Innbyggerne er for en god del fagarbeidere - omtrent 1.300 - og deres familier.

Da Brasil vendte tilbake til et demokratisk styresett midt på 1980-tallet, ble faglig organisering mulig. Arbeiderne i Porto Trombetás sluttet seg da til fagforbundet for bergverksindustrien i Pará og Amapá. Avstanden fra forbundets hovedkvarter i Amapá bidro imidlertid til at arbeiderne følte seg lite sett. I 1989 dannet de sin egen, uavhengig fagforening (STIE-MNFO).¹⁴ Generelt hadde arbeiderne i byen det bedre enn folk flest i regionen. De fikk fast jobb, kunne ta med familiene sine og nyte godt av de patriarkalske velferdsordningene i gruvebyen. Lønningene for gruvearbeiderne var høyere enn lønningene utenfor gruvesamfunnet, særlig i offentlig sektor og blant arbeidere i prekære arbeidsforhold. Dette sørget for at utskiftningen blant arbeiderne i gruven var lav. For gruveeierne var

de høyere lønningene en fillesak fordi arbeidskostnadene utgjorde bare en svært liten del av de totale kostnadene i gruvedriften. Samtidig var lønningene betydelig lavere enn ved tilsvarende anlegg i utviklede land. Det enorme tallet på arbeidsledige og folk i utsatte arbeidsforhold holdt lønningene på et relativt lavt nivå. I tillegg til lønnskampen slet fagforeningene med gruveeiernes splitt-og-hersk-teknikk innad i arbeiderkollektivet, med kontroll- og overvåkingstiltak knyttet til produksjonen og deres økende vilje til å kjøpe tjenester fra eksterne leverandører, istedenfor å ha fast tilsatte. Underleverandørene konkurrerte seg i mellom og presset derfor lønningene.¹⁵ Arbeiderne i Porto Trombetás kjempet på denne måten nokså lokalt isolert mot kapitalen.

I de siste åra har fagforeningen Stiemnfo gått fra å være en ren lokal fagforening til en mer aktiv kamporganisasjon, med tilknytning til en nasjonal paraplyorganisasjon.¹⁶ Fagforeningen, som i dag forkortet heter STIEMNFOPA, har også utvidet medlemsgrunnlaget sitt regionalt i den vestlige delen av Pará og på tvers av konserner.¹⁷ Fagforeningen representerer i dag ikke bare MRN-tilsatte, men også de som formelt er tilsatt av andre selskaper i gruen (som Alcoa). Den organiserer også andre arbeidere som jobber i gruveindustrien – unntatt i jerngruver – i hele den vestlige delen av Pará. Og den er tilsluttet den landsomfattende paraplyorganisasjonen *Central Única dos Trabalhadores* (CUT), som i sin tid ble startet av den senere presidenten Luiz Inácio «Lula» da Silva.¹⁸

Den tredje formen for motstand kom fra en helt annen gruppe enn arbeiderne og var av en helt annen art. Det dreier seg om motstand fra en minoritetsgruppe som evnet å koble seg til et transnasjonalt nettverk for minoritetsrettigheter og miljøvernaktivister. Jungelområdet der Porto Trombetás ble opprettet, var ikke folketomt, men opprinnelig bebodd av etterkommerne etter rømte eller frigitte afrikanske slaver. Disse bodde i små, isolerte samfunn (*quilombos*), og de levde hovedsakelig av det de kunne samle av frukt i regnskogen og fange til vanns og til lands. *Quilombo*-samfunnene i nærheten av Porto Trombetás, deriblant Boa Vista, ble sterkt påvirket av gruen og byen. De tradisjonelle bo-, jakt- og fiskeområdene ble privatisert og dels ødelagt, dels forurenset. Sykdommer spredte seg, som tidligere ikke fantes eller var mindre utbredt. Det var så å si umulig for folk fra minoriteten å få jobb i gruvebyen. Siden gruvebyens skole, sykehus og andre institusjoner bare var åpne for gruvens tilsatte og familie, var de ikke tilgjengelig for den etniske gruppen. Hele *quilombo*-kulturen var i nedgang. Alkoholisme og prostitusjon – til og med barneprostitusjon – begynte å spre seg. Krisen ble forverret av at myndighetene opprettet

et vernet område (1979) og en nasjonalpark (1989) der de tradisjonelle jakt-, fiske- og innhøstingsområdene lå. Opprettelsen var ment som en kompensasjon for forurensingen som gruvesamfunnet hadde ført med seg. Ulempen for *quilombo*-samfunnet i Boa Vista var at de ikke lenger var lov å jakte, samle frukt eller ved i disse områdene. Alt i alt sto samfunnets tradisjonelle økonomi og kultur for fall.

Da militærdiktaturet endte i 1985 og med den nye grunnloven av 1988 fikk lokale bevegelser et større handlingsrom. Bevegelsen for afro-brasilianernes rettigheter, som også ble støttet av en rekke akademikere, lyktes med å få grunnlovsfestet kulturelle og territorielle minoritetsrettigheter. Boa Vista, *quilombo*-samfunnet som lå nærmest gruven, var det første som fikk særlige rettigheter slik de ble definert i Brasils nye grunnlov av 1988. Som en følge av overgangen til et demokratisk styresett oppsto en rekke lokale grasrot-bevegelser rundt omkring der afro-brasilianere bodde. I 1989 dannet innbyggerne i 21 *quilombo*-samfunn en regional organisasjon i kommunen Oriximina – som alene har større areale enn Danmark (AR-QMO).¹⁹ Denne organisasjonen lyktes med å få kontakt med, og støtte fra regionale, nasjonale og internasjonale miljø- og minoritetsorganisasjoner. Til sammen maktet de å gå til rettssak for å stanse multinasjonale gruveselskapers overtakelse av land. Til tross for slike suksesser fins det vedvarende problemer. *Quilombo*-boerne får fortsatt ikke bruke skog og vann på tradisjonelt vis, og skogen i nærheten er utsatt for lovlig og ulovlig hogst fra nybyggere.²⁰

ALUNORTE, BARCARENA: GRYENDE INTEGRASJON I KONSERNET OG TRANSNASJONAL ORGANISERING

Utover motstanden mot utbytting på lokalt, regionalt og nasjonalt plan, som arbeiderne i gruvesamfunnet Porto Trombetás har organisert, og den transnasjonale, men mer kortvarige motstanden mot privatisering av felles goder som minoritetsgruppen fra *quilombo*-samfunnet Boa Vista utenfor gruvebyen har maktet å få til, kan man i raffineriet Alunorte i Barcarena se en gryende transnasjonal organisering av arbeiderne langs med Hydro-konsernets produksjonslinje.²¹ I tillegg har forurensing ført til motstand fra lokalbefolkningen.

Raffineriet Alunorte, som ligger i Barcarena, utenfor Belém, som igjen er hovedstaden i Brasils delstat Pará, ble etablert i 1978 som et samarbeid mellom japansk og brasiliansk kapital.²² De japanske interessentene trakk

seg imidlertid fra prosjektet, og produksjonen kom først i gang i 1995. På dette tidspunktet var Vale majoritetseier, og Hydro holdt en stor aksjepost på omtrent en tredel av aksjene. Eierskapet forandret seg deretter over tid. Hydro investerte 750 millioner kroner i verket. Etter oppkjøpet eier Hydro i dag 91 prosent av aksjene. Raffineriet har med andre ord blitt mer og mer integrert i Hydros produksjonsskjede. I dag forsyner Alunorte Hydros smelteverk overalt i verden med alumina. Raffineriet holder høy standard og er verdens mest moderne aluminaraffineri.²³

Hvordan er det da med de miljø- og samfunnsmessige virkningene av produksjonen i Barcarena? Driften av raffineriet i Baracena har ført til ulike miljømessige og sosiale problemer. Det første miljøproblemet ved raffineriet er lagring av det kaustiske avfallsstoffet rødslam. Slammet kan ikke gjenvinnes eller uskadeliggjøres på enkelt vis, og må derfor bare lagres i enorme hauger.²⁴ Fra haugene spres til tider rødt giftig støv utover områdene i nærheten, der beboerne får hud- og åndrettsproblemer. I oktober 2005 slapp Alunorte ut mange liter ren kaustisk soda. Lokalbefolkningen varslet om reke- og fiskedød.²⁵ I 2009 ble igjen giftige stoffer fra raffineriet skyldt ut i ferskvannet, da enorme nedbørsmengder falt i området. Fisk, reker og vegetasjon døde i området, og badende fikk hudskader. Fiskere klaget over at fiskebestanden minket så dramatisk at de sultet. Miljømyndighetene fulgte opp saken, og Alunorte fikk en bot på omtrent 40 millioner kroner for dårlig håndtering av miljøavfallet fra raffineriet.²⁶

Det andre miljøproblemet var gasser og støv raffineriet slapp ut i lufta. I 2003 førte utslipp fra raffineriet til hud- og åndedrettsproblemer blant lokalbefolkningen. Og senest den 1. april 2014 stanset miljødirektoratet i delstaten Para - SEMA - all lasting av alumina ved Alunorte. Ifølge SEMA hadde Hydro ikke tilfredsstillende planer for å minke støvet i lufta i havneområdet.²⁷

I tillegg til miljøproblemer har den industrielle utviklingen også ført til nye samfunnsmessige problemer. Akkurat som i gruvebyen Porto Trombetás fins det en egen bosetting for de tilsatte i raffineriet, Vila de Cabanas, der helse- og velferdsstandardene ligger på et betydelig høyere nivå enn utenfor bosettingen. Industrien har trukket migranter til byen, uten at det fins arbeidsplasser til dem. Det er særlig i forbindelse med anleggsarbeid at tilstrømmingen av folk var stor. Da oppbyggingsfasen var over, slo arbeiderne seg ned i nærheten av fabrikkene, uten at det var noe mer å gjøre for dem. ”Like utenfor fabrikkportene møter fattigdommen deg. Langs de mange elvebreddene bor folk i skur. Favelaene er mange. Og de vokser raskt.”²⁸

Likedan som i Porto Trombetás, oppsto det ikke positive økonomiske ringvirkninger av den industrielle utviklingen i Barcarena. Arbeiderne på raffineriet i dag er i hovedsak tilflyttere med kvalifikasjoner som ikke fins blant de lokale eller de tidligere anleggsarbeidere. På denne måten har industrialiseringen ført til urbanisering, men ikke til kulturell, samfunns- eller helsemessig utvikling. Tvert imot, det har blitt observert arbeidsledighet, særlig blant kvinner, kriminalitet, narkotikamisbruk og prostitusjon.²⁹ Lokalbefolkningen rundt raffineriet har opplevd at sjølberging har blitt vanskeligere.³⁰

Hvordan har arbeiderne og lokalbefolkningen reagert på disse problemene? Det er ukjent hvordan det var med arbeidsforholdene og organisering av arbeiderne i tida da raffineriet ble etablert. Fagforeningen ved Alunorte var radikal fram til 2008 og var en del av paraplyorganisasjonen CUT. Da ble det valgt et nytt styre som programfestet samarbeid med bedriften. Fagforeningen valgte å melde seg ut av CUT og etablere seg som lokal forening på bedriftsnivå. Etterhvert viste det seg at heller ikke den nye samarbeidsveren førte til noe særlig bedre dialog med bedriften. I dag er fagforeningen tilsluttet paraplyorganisasjonen *União Geral do Trabalhadores* (UGT).

I dag har Alunorte omtrent 1 600 faste og 800 midlertidig tilsatte. Likedan som i Porto Trombetás organiserte arbeiderne seg i en lokal fagforening på raffineriet. Bedriftsledelsen motarbeidet fagforeningens virksomhet både før og etter at Hydro overtok et flertall av aksjene. Det har så langt ikke kommet til noen form for sosial dialog mellom kapital og arbeid, slik som mange brasilianske raffineriarbeidere håpet på og Hydros norske konsernledelse annonserte etter overtakelsen.³¹ Slik anmeldte bedriftsledelsen hovedtillitsvalgt fordi han hadde varslet myndighetene om et utslipp av rødslam i elvene. Bedriften krevde rundt 1,2 millioner kroner i erstatning for å ha ødelagt bedriftens ry. Bedriftsledelsen nektet også å samarbeide med den brasilianske miljømyndigheten (IBAMA).

Når det gjelder motstand mot produksjonens negative virkninger, kan det pekes på to ulike fenomener. Disse er annerledes enn motstands- og solidaritetsformene som kunne observeres i Porto Trombetás. For det første kom det i november 2003 til en felles protest av kjemiarbeidernes fagforening og en borgerbevegelse. Bakgrunnen for protesten var det ovennevnte utslippet av giftige gasser fra raffineriet som førte til hud- og åndedrettsproblemer blant lokalbefolkningen.

Allerede før Hydros overtakelse av aksjemajoriteten, og raffineriets innlemmelse i Hydro-konsernet, ble tillitsvalgte i Hydro-konsernet i andre

land oppmerksom på arbeidernes forhold i Alunorte. Det var særlig tyske tillitsvalget i Hydro-konsernet som begynte å engasjere seg i situasjonen ved Alunorte. For eksempel besøkte en tysk fagforeningsdelegasjon raffineriet i 2006. De tyske fagforeningsrepresentantene var rystet over det de så og hørte innenfor portene. De fleste av dem var fra Hydro-eide bedrifter i Tyskland. Den tyske landsorganisasjonens opplysningsforbund (DGB Bildungswerk) tok initiativ til og medfinansierte en banebrytende undersøkelse om forholdene i alle bedrifter i den brasilianske aluminium-skjeden i Nord-Brasil. Studien ble utført av Instituto Observatório Social (IOS), som er fagbevegelsens forskningsinstitutt i Brasil. Blant de undersøkte bedriftene var også raffineriet Alunorte. Rapporten fra IOS stadfestet at bedriftsledelsen trakasserte og motarbeidet de tillitsvalgte. Blant de fire bedriftene som ble undersøkt av IOS, var det Alunorte som kom dårligst ut. Og mens de andre bedriftene samarbeidet med IOS, trenerte ledelsen ved Alunorte svarene, blant annet om etnisk diskriminering. De tyske fagforeningene inviterte også en av de tidligere lokale tillitsvalgte fra Alunorte til en konferanse i Tyskland.

På denne måten kan man si at Alunortes integrering i Hydro-konsernet har ført til mer bevissthet blant fagforeningene om hverandre, noe som er en grunnleggende forutsetning for samordnede aksjoner og faglig solidaritet. IOS-studien som tyske og brasilianske fagforeninger ga i oppdrag hadde da også som formål å bidra til dannelsen av nasjonale og internasjonale arbeidernetter i aluminiumsindustrien. Det har ennå ikke kommet til kontakt mellom norske fagforeninger og lokale tillitsvalgte fra Alunorte.³²

HYDRO ALUMINIUM ÅRDAL, ÅRDAL: FULL INTEGRASJON I KONSERNET

Utviklingen av smelteverket i Årdal kan deles i to faser. Den første var utbyggingen av vannkraft fra og med 1907. Hydro var involvert i denne prosessen fra 1911 til 1941, men det ble ikke oppnådd store resultater. I 1941 måtte selskapet selge sine aksjer til NORDAG som var et tysk foretak under okkupasjonsstyret. I NORDAGs tid skjøt den industrielle utviklingen fart, til dels ved hjelp av krigsfanger fra Øst-Europa og sivile arbeidere fra de okkuperte land. Den andre fasen begynte etter 1945 da vannkraftverket sto ferdig, og deler av smelteverket var på plass. Etter frigjøringen i 1945 vedtok stortinget å bygge ferdig aluminiumssmelteren. Forretningsformen ble statseid bedrift, og produksjonen kom i gang i

1948. I 1966 overtok det canadiske aluminiumskonsernet Alcan halvparten av aksjene til bedriften, mot at staten fikk en større aksjepost i Alcan. I 1975-79 kjøpte staten tilbake alle aksjene igjen, slik at bedriften fra da av var heleid igjen. I 1986 fusjonert med Norsk Hydros aluminiumsdivisjon, og selskapet Hydro Aluminium ble dannet som et datterselskap av Norsk Hydro.³³

Den industrielle produksjon hadde også betydelige miljøkonsekvenser i Norge. Det første problemet var den fullstendige omformingen av det pittoreske landskapet i Årdal. Rundt 1900, før utbyggingen av vannkraft begynte, fantes det bare et lite tettsted med en eneste gate, en liten havn, en kirke og spredte bondegårder. Særlig under krigen skjøt omformingen fart, og Årdal var snart ikke til å kjenne igjen. Den opprinnelig maleriske, bonderomantiske settingen, med sognekirka, gårdene og frittgående dyr rundt fjorden og i dalen var en saga blott i 1945.

Det andre og største miljøproblemet i Årdal var fluorforurensingen. I de drøyt 20 åra mellom oppstarten av smeltingen med åpne ovner til disse ble lagt ned eller utstyrt med filtre på 1970-tallet, hang giftig, fluorholdig røyk tett over bygda. Livet foregikk under fluortåka. De første som fikk kjenne virkningene av giften var dyra. Fluorholdig nedbør påvirket vegetasjonen, og dyra som beitet fikk påvist 50 ganger mer fluor i urinen enn hva som var vanlig. Over noe tid førte fluorinntaket til skjelettsykdommer hos kyr og sauer. En del av den vernede skogen, som skulle bli en del av Jotunheimen nasjonalpark, døde. Også menneskene i lokalsamfunnet kjente forandringer. Barna ble svarte av å leke i snøen, og de hjemmевærende mødrene vasket døgnet rundt. Astma ble en folkesykdom blant årdølingene. Spesielt arbeiderne fikk lungesykdommer og mange flere enn hva som var normalt utviklet lungekreft.

I den første konflikten med kapitalen, kom motstanden fra et interessefelleskap mellom lokalbefolkningen og staten. Konflikten dreidde seg om utbyggingen av den lokale vannkraften. Da utbyggingen av vannkraften skjedde i Årdal rundt 1. verdenskrig, beholdt innbyggerne kontroll med energiressursen. Industrialiseringen skjedde ved midlertidig leie, ikke varig salg eller ran. Som i så mange tilfeller kom initiativet til industrialisering utenfra, og initiativtakerne lovde innbyggerne gull og grønne skoger framover. I Årdal var det en tysk-norsk gruppe søkte om konsesjon for å bygge ut vassdraget i 1907. Gruppens representanter hevdet at prosjektet ville gi "den lille og fattige Aardals kommune" fordeler i form av skatteinntekter, bedre kommunikasjon og markeder for jordbruksprodukter.³⁴ Lokalbefolkningen – det vil si heradsstyret og 323 innbyggere – undertegnet

en "Udtalelse fra indvaanere i Aardal" der de støtte utbyggingsplanene.³⁵ En avgjørende faktor for å få lokalsamfunnet med på laget var imidlertid at det beholdt eierskapet til vannressursene som var kilden til de enorme mengder med kraft for smelteprosessen. Dette var igjen bare mulig fordi lokalbefolkningen hadde statsmakten på sin side, og ikke, slik det var i Brasil, mot seg. Det var et flertall på Stortinget som vedtok konsesjonslovene som nettopp var av midlertidig og ikke av varig art. Lov om fordeling av konsesjoner i Norge garanterte fra begynnelsen at den industrielle utviklingen i Årdal skjedde ved midlertidig leie, ikke salg av naturressurser til internasjonale selskap. Det er enighet blant norske historikere at Konsesjonslovene som regulerte eierskap av vannkraft, i vesentlig grad bidro til å beskytte norsk økonomis uavhengighet av utenlandsk kapital.³⁶ Stortinget godkjente forholdene som ble avtalt for utleie av vannkraften for å bygge en kraftstasjon i august 1908 og tildelte lisensen ved kongelig resolusjon til aksjeselskap Tyinfald en måned senere. I motsetning til Porto Trombetás, beholdt lokale innbyggere kontroll over naturressursene.

I motsetning til de to brasilianske produksjonsstedene, fikk mange lokale bønder jobb da utbyggingen i Årdal skjedde. Til enhver tid ble mange bønder fra bygda og omlandet rekruttert til fabrikkene. Dette skjedde ofte slik at arbeidet på verket først var attåttnæring i tillegg til arbeidet på gården; så ble arbeidet på verket, kanskje noe motvillig, etter hvert hovedkilden til inntekt for dem som hadde begynt. Bare i tider med forsert utbygging av anlegget (særlig under 2. verdenskrig) ble migrant- og tvangsarbeidere hentet til bygda i stor skala. På denne måten var det betydelig overlapping mellom bøndernes og arbeidernes interesser på denne tida. Men så var det også bare omforming av det naturlige landskapet som var i gang, og ikke forurensende industriell drift. Den kom først i gang etter 2. verdenskrig og ble da også hovedårsaken til den andre og største konflikten i Årdal.

Den andre nøkkelf konflikten gjaldt kampen mot fluorutslippene. Det var en allianse mellom arbeiderkvinnene og bøndene som kjempet kampen mot kapitalen – og det vil for en stor del av tida si staten, siden staten eide verket. De første som tok opp kampen mot utslippene var Arbeiderpartiets kvinneforening i Øvre Årdal. Foreningen tok opp fluorforurensingen i et brev til Årdal Arbeiderparti i 1963: "Det er en alminnelig oppfatning blant husmødrene at røyk- og sotplagen ser ut til å bli verre og verre." Det kom protester fra innbyggerne i Årdalstangen, som klaget over støv fra losseanlegget, røyk fra verket og at slagg og annen avfall ble dumpet i fjorden. Men arbeiderne og deres familier var forståelig nok tvetydige på hva som burde gjøres. Forurensingen var en ting; men det var smelteverket som ga

arbeid til dem, og sjølsagt ville de ikke gå inn for å legge ned bedriften som betalte deres lønninger.

Mer entydig var bondebefolkningen som utelukkende opplevde negative virkninger av den industrielle utviklingen, i form av forurensing av skogs- og beiteområder og sykdommer på dyra. Helt avgjørende var imidlertid at statlige miljømyndigheter tok opp kampen mot forurensingen. Særlig viktig var det statlige Røyskaderådet som presset bedriftsledelsen til å redusere fluorutslippene med 50 prosent i løpet av en tiårsperiode. Rådets etterfølger, Statens forurensningstilsyn, truet bedriftens ledelse med å bøtelegge bedriften med en svimlende mulkt, og dette reagerte bedriften på med å stenge de eldste delene av anlegget. Etter 20 år med liv under røyken, ble luften i Årdal renere igjen.³⁷

LOKAL, NASJONAL OG TRANSNASJONAL SOLIDARITET I ALUMINIUMSINDUSTRIEN

Det som den ovenstående skissen viser, til tross for at detaljer må tas med forbehold, er at den globale, industrielle produksjonen av aluminium har ført til en rekke samfunns- og miljømessige problemer for menneskene som bor ved stedene der produksjonen foregår. Summarisk kan det raskt nevnes privatisering av minoriteters territorier; omforming, ødeleggelse og forurensing av det naturlige miljøet (jord, vann, luft); og utbytting av arbeidskraften.

Like tydelig er det at det har oppstått en rekke former for motstand. Den kom fra så ulike grupper som minoriteter; uorganiserte, ufaglærte arbeidere; arbeiderkoner og andre innbyggere i lokalsamfunn; og ikke minst arbeiderne i bedriftene. Gruppene har forfulgt sine spesielle særinteresser, som sjølsagt også kan ha stått i motsetning til hverandre. Dette gjelder først og fremst motsetning mellom privatisering av minoriteters territorielle rettigheter og arbeiderne (og arbeiderfamiliene) interesse i å holde produksjonen i gang eller til og med utvide den. Dette var tilfelle i Porto Trombetás hvor det enn så lenge ikke har oppstått solidaritet mellom innbyggerne i *quilombo*-samfunnet Boa Vista og arbeiderne i gruven i Porto Trombetás. Når det gjelder produksjonens ulike miljømessige konsekvenser, tyder de empiriske funnene ovenfor på at sjansene for å oppnå forandringer har vært best, når arbeiderne, deres familier og øvrige moderne grupper lokalt, ble direkte berørt av dem – slik som ved de giftige utslippene av gasser i Årdal og Barcarena.

De globale bauxittresursene er ikke jevnt fordelt på kloden. Materialet fins i rike forekomster bare sju områder i verden. Disse er Vest- og Sentral-Afrika (særlig Guinea), Sør-Amerika (Brasil, Venezuela, Surinam), Karibia (Jamaica), Oseania og Sør-Asia (Australia og India), Kina, middelhavsregionen (Hellas og Tyrkia) og Russland (Ural). Bauxitten har også ulik kvalitet, og de rikeste forekomsten med en kvalitet på mer enn 50 prosent aluminium er delt opp mellom hovedaktørene. Konserner som ikke eier egne bauxittforekomster må kjøpe råstoffet på markedet, der prisene til tider er svært høye. Det er derfor kartellisering er svært utbredt.⁴²

Den mest radikale motstanden mot industriens miljømessige virkninger kom fra quilombo-samfunn. Etter alt å dømme var det også disse gruppene som mest ettertrykkelig har lyktes i å opprette transnasjonale bånd, til aktører på den nasjonale og internasjonale arenaen. Samtidig virker resultatene meget begrenset – phyrrusseirer om en så vil. Som nevnt, kom det ikke til noen strategisk allianse med arbeiderne i bauxittgruven. I alt for stor grad var fagforeningene interessert i å holde driften i gang uten å ta noen form for hensyn til miljøet. Det fins ingen "deep and commonly shared comprehension of the lived experience of insecurity and exploitation", slik Karl Polanyi håpet.³⁸ Det er muligheter for at fagforeninger solidariserer seg med minoritetsgrupper som lever av sjølberging; men det er så langt ikke kartlagt hva som skal til for at dette skjer.³⁹

Arbeiderne har nå som før en betydelig forhandlingsmakt i kraft av sin stilling i produksjonen.⁴⁰ Det er ikke slik at de multinasjonale selskapene i aluminiumindustrien flytter når lønningene blir for høye. Dette er hypotesen Jefferson Cowie utviklet i sin studie av underholdningsgiganten RCAs produksjonsmønstre. I motsetning til arbeidsintensiv industri, kan multinasjonale selskaper i energi- og kapitalintensiv produksjon ikke flytte på en lettvinnt måte, når lønningen blir høye. Lønnskostnadene står bare for en marginal del av de samlede produksjonskostnadene, og er på denne måten ikke avgjørende for lokaliseringen.⁴¹ Råstoffenes globale lokalisering (se kart 2), energipriser og framtidsforventninger er derimot mer viktige.

Kart 2: Plassering av de globale bauxittreservene⁴³

I de tre utvalgte lokalsamfunnene, som representerer de ulike trinnene i den globale produksjonsskjeden for aluminium, har det oppstått fagforeninger. En enhetlig organisering innenfor konsernet er langt fra oppnådd. I Brasil er de lokale fagforeningene tilsluttet ulike landsorganisasjoner eller hovedsammenslutninger. Fagforeningen i Porto Trombetás er tilsluttet CUT, mens fagforeningen ved Alunorte er tilsluttet UGT.⁴⁴

Studien ovenfor viser til slutt også at det så langt ikke har oppstått noen transatlantisk arbeiderklasse i aluminiumindustrien. Likevel er det tegn til at Hydros oppkjøp av produksjonssteder og integrasjon i konsernets globale virksomhet kan forbedre sjansene til å heve arbeidernes lokale arbeids- og levetilstand. Særlig initiativene til tyske Hydro-tillitsvalgte kan berømmes i denne sammenhengen. Forbedringene har gått på å få på plass det man kan kalle anstendige arbeidskontrakter og at arbeidsgiverne tolerer fagforeningsvirksomhet innad i bedriften. Når det gjelder samarbeid og solidaritet mellom arbeiderne på den ene siden, og minoritetsgrupper og minoritetsrelaterte miljøgrupper på den andre, er det for mye sprik mellom de ulike interessene til at det kan oppstå noen strategisk allianse mot kapitalens ødeleggende virksomhet.

NOTER

- 1 Takk til Roar Nerdal for kritisk lesing av manuset og Inger Eriksen for tegning av kart 1. For en mer detaljert beskrivelse av lokalsamfunnene og produksjons-sammenhengen se: Meyer, Frank. *Company Towns in a Transnational Comodity Chain: Social and Environmental Dimensions of Aluminium Production in Porto Trombetás, Brazil, and Årdal, Norway*. I *Company Towns. Labor, Space, and Power Relations Across Time and Continents*, Marcelo Borges and Susana B. Torres (red.), 181-206. New York: Palgrave, 2012.
- 2 Cf. Webster, Edward. Lambert, Rob. Bezuidenhout Andries. *Grounding Globalization: Labour in the Age of Insecurity*. Oxford: Blackwell, 2008. Burawoy, Michael. From Polanyi to Pollyanna: The False Optimism of Global Labor Studies. *Global Labour Journal*, 1 no. 2 (2010) no. 2, 301-313, særlig 304.
- 3 Kofstad, Per K. Aluminium. *Store norske leksikon*, <https://snl.no/aluminium> (besøkt 23.1.2015).
- 4 For en oversikt over de ulike forskningsgrenene og –skolene se Fischer, Karin. Reiner, Christian. Staritz Cornelia. Einleitung: Globale Güterketten, weltweite Arbeitsteilung und ungleiche Entwicklung. I *Globale Güterketten. Weltweite Arbeitsteilung und ungleiche Entwicklung*, Karin Fischer. Christian Reiner og Cornelia Staritz (red.), 7-24. Wien: Promedia, Wien, 2010.
- 5 Jf. Webster et al. 2008: 17 ff.
- 6 <http://www.aluminiumleader.com/en/serious/industry/>. (Besøkt 22.1. 2015). Et skjeldent åpent innblikk i profittene gir Erne, Roland. *European Unions. Labor's Quest for a Transnational Democracy*. Ithaca: Cornell University Press, 2008: 157 ff.
- 7 Institutio Observatorio Social (IOS) og DGB-Bildungswerk. *Study of the Aluminium Production Chain in Northern Brazil*. São Paulo: Institutio Observatorio Social, 2008: 14.
- 8 de Siqueira, Ozair Pereira. *Mineração Rio do Norte Tells its Story from the Beginning*, Porto Trombetás 2002: 24, 67, 38–9, 181. <http://www.hydro.com/en/About-Hydro/Hydro-worldwide/Brazil/Trombetas/> (besøkt 6.1.2014). Nerdal, Roar, Hydro-eier etterforskes for spionasje, *Ukesavisen ledelse*, 8.11.2013. Nerdal, Roar, Hjørnesteinsbygging i Brasil, *Ukesavisen ledelse*, 22.11.2013. Som kompensasjon ved salget av aluminiumsdivisjonen sin fikk Vale 22 prosent av aksjene i Hydro. Vale solgte nesten alle sine aksjer i Hydro i november 2013.
- 9 Det er mulig at dette problemet har avtatt noe siden bauxitten sidenn 1995 først og fremst ble transportert på ferskvannet.
- 10 Siqueira 2002: 72, 96. Akerø m.fl. 1979: 42. I tillegg hadde innvandrere, hovedsakelig fra nordøst i landet, bosatt seg i drabantbyen. Flanagan, William og Whiteman, Gail. Ethics Codes and MNCs as Minority Shareholders: The Case of a Bauxite Mine in Brazil. I *Ethics Codes, Corporations, and the Challenges of Globalization*. Cragg, Wesley (red). Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2005: 218. Pinto 1997. Girndt, Cornelia, Bergbau i Brasilien: Die Bauxitmine von Porto Trombetás, *Quetzal. Politik und Kultur i Lateinamerika*, juni 2008.
- 11 Akerø, Dan Børge. Borge, Per Erik. Hveem, Helge og Poleszynski, Dag. *Norge i Brasil. Militerdiktatur, folkemord og norsk aluminium*. Oslo: Aschehoug, 1979: 21-22: 38-50
- 12 Polamazonia = *Programa de Pólos Agropecuários e Agrominerais da Amazônia*, et program som tok sikte på å utvikle 15 sentre for skogs- og jordbruk, inkludert

- kjøttproduksjon, og gruvedrift i Amazonas.
- 13 López, Alexander. *Environmental Change, Social Conflicts and Security in the Brazilian Amazon: Exploring the Links*. Oslo: Oslo University, 2000. Bunker 1985. Bunker og Ciccantell 2005: 33-77; Akerø et al. 1979: 160. Siqueira 2002: 25 og 40. Slater 2002:162.
 - 14 *Sindicato dos Trabalhadores nas Indústrias Extrativas de Minerais não Ferrosos de Oriximiná – Pará*. Pinto 1997. Akerø 1979: 38-50. Girndt 2008. For bakgrunnsinformasjon, se forbundets hjemmeside <http://www.stiemnfo.org.br/br/>. (Besøkt 23.2.2015).
 - 15 IOS og DGB 2008: 28-32.
 - 16 En tidligere fagforeningsleder gjennom 22 år ble sparket via en rettsprosess.
 - 17 *Sindicato dos Trabalhadores nas Indústrias Extrativas de Minerais não Ferrosos do Oeste do Pará*.
 - 18 <http://www.cut.org.br/> (besøkt 23.2.2015).
 - 19 <http://www.quilombo.org.br/#!arqmo/c1kw4>. (Besøkt 23.2.2015).
 - 20 Araujo Ferraz, Thaiz de. *The Impacts and Implications of Industrial Development on Riverine Communities on the Banks of Trombetas River in Pará – Brazil*, Oslo: Oslo University College, 2011. Diegues, Antonio Carlos. Social Movements and the Remaking of the Commons in the Brazilian Amazon. I *Privatizing Nature. Political Struggles for the Global Commons*. Goldman, Michael (red.). London: Pluto Press, 1998: 54-75, særlig 56, 70 f. Slater, Candace. *Entangled Edens. Visions of the Amazon, Brazil*. Berkeley, CA: University of California Press, 2002: 163.
 - 21 IOS og DGB 2008: 6.
 - 22 Det fullstendige navnet er: Alumina do Norte do Brasil S.A., Hydro Alunorte.
 - 23 Nerdal 2010.
 - 24 Raffineriets ledelse påstår at det lages murstein av rødslammet. Nerdal 2010.
 - 25 Det er Vale som er juridisk ansvarlig for boten, men det er Hydro som i praksis fører saken videre. I skrivende stund er det fortsatt ikke noen endelig avgjørelse i denne saken, og det forventes at den vil trekke ut i mange år. Også personer i ledelsen ved Alunorte ble personlig stilt til ansvar.
 - 26 Switkes, Glenn. *Foiling the Aluminium Industry. A Toolkit fo Communities, Activists, Consumers and Workers*. 2005: 9-10. <http://www.internationalrivers.org/resources/foiling-the-aluminum-industry-4075> (Besøkt 23.2.2015). ; cf. Graf-Götz, Friedrich. Gibt es noch eine Hoffnung für Amazonien? Teil II. *Die Zukunft*. 12 (2009). Fotnote 1 (<http://diezukunft.at/?p=960>). Nerdal 2010. LOs internasjonale avdeling 2011: 6. <http://www.hydro.com/no/Our-future/Environment/Resource-management/> (Besøkt 12.05.2014). <http://e24.no/energi/brasil-stanser-hydros-skiplasting-ved-alunorte/22847498> , (Besøkt 30.5.2014).
 - 27 Switkes 2005: 10; <http://e24.no/energi/brasil-stanser-hydros-skiplasting-ved-alunorte/22847498> (Besøkt 30.5.2014). SEMA = Secretaria de Estado de Meio Ambiente e Sustentabilidade (<http://www.sema.pa.gov.br/>). (Besøkt 23.2.2015).
 - 28 Nerdal 2010.
 - 29 Det har også vært eksempler på barneprostitusjon utenfor fabrikkportene og på havna. Ei ungjente på 15 år drev med å prostituere seg og nasking fra butikker for å overleve. Hun ble arrestert for nasking, og dommeren sendte henne i varetekt til ei celle der det satt flere voksne mannfolk.
 - 30 IOS og DGB 2008.

- 31 LOs internasjonale avdeling 2011 (red.), Hydro i Brasil, LO, Oslo (https://www.lo.no/Documents/Internasjonalt/Latin%20amerika/AB_BRASIL_NORSK_WEB_enkel.pdf. Besøkt 28.1.2015).
- 32 IOS 2008: 6. Nerdal, Roar. Hydros jungleventyr. *Verdensmagasinet X*, 18.2.2010. Nerdal skriver videre: "LO i Norge har vært kjent med at det har eksistert kritikkverdige forhold ved Alunorte siden 2002. Men har vært veldig forsiktig med å ta opp saken i offentlighet. Da den første rapporten ble kjent, reiste en av de ansattes representanter i styret i Hydro til Rio. Han snakket med daværende sjef for Hydro i Brasil, og de hadde en koselig middag på kvelden. Rio ligger 2453 kilometer fra Belem."
- 33 Sættem, Odd. Årdal og Sunndal Verk. *Store Norske Leksikon* (https://snl.no/%C3%85rdal_og_Sunndal_Verk (Besøkt 21. januar 2015)).
- 34 Rinde, Harald. Den lange ventetida. I Amdam, Rolv Petter. Gjestland, Dag. Hømp-land Andreas (red.). Årdal: verket og bygda 1947-1997, Oslo: Samlaget, 1997: 63.
- 35 Ibid.
- 36 *St. meld.*, nr. 67 (1974-1975). *Norsk industris utvikling i fremtid*. Oslo, 1975: 106.
- 37 Byrkjeland, Martin. Kampen mot fluoren. I Amdam 1997: 110-131, spesielt 118.
- 38 Burawoy 2010: 301-313.
- 39 Chomsky, Aviva og Striffler, Steve. Empire, Labor, and Environment: Coal Mining and Anticapitalist Environmentalism in the Americas. *International Labor and Working-Class History*. 85 (2014): 194-200, spesielt 197.
- 40 Webster et al. 2008: 10-13.
- 41 Jf. Cowie, Jefferson. *Capital Moves. RCA's 70-Year Quest for Cheap Labor*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1999.
- 42 <http://www.aluminiumleader.com/en/serious/industry/> (Besøkt 22. januar 2015).
- 43 <http://www.aluminiumleader.com/en/serious/industry/> (Besøkt 23.2.2015).
- 44 For å utvide perspektivet, kan man se til aluminiumsmelteverket Albras der den lokale fagforeningen er tilsluttet hovedsammenslutningen *Força Sindical* (FS). Hydro eier i dag 51 prosent av aksjene i smelteverket.

Biografiske og transnationale trends i kommunismeforskningen – i et dansk og internationalt perspektiv

Jesper Jørgensen og Chris Holmsted Larsen

En af de seneste konferencer om kommunismens historie – tidsskriftet *Twentieth Century Communism's* konference "Towards a Transnational Communist History" i december 2012 i Manchester – havde det transnationale som emne. Det er ikke tilfældigt. Dette forholdsvis nye begreb passer nemlig umiddelbart rigtig godt til at beskrive og analysere den kommunistiske verdensbevægelses historie i det 20. århundrede. I oplægget til konferencen blev det sågar hævdet, at forskningen i kommunismens historie har haft en prominent rolle i udviklingen af transnational arbejderhistorie.

Den videnskabelige behandling af kommunismens historie har fra begyndelsen qua den kommunistiske bevægelses udtalte, internationale karakter, haft den internationale kontekst som en klar referenceramme, især forbindelsen mellem Sovjetunionens Kommunistiske Parti og de nationale kommunistpartier – mellem center og periferi¹ – endda til en sådan grad at nationale kontekster og årsagsforklaringer gradvist er blevet forvist til et sekundært niveau. Parallelt hermed har der fra 1990'erne været et stigende behov for at undersøge kommunisternes historiske forhold til begreber som "det nationale" og "det internationale"² samt for at undersøge de transnationale relationer på tværs af center-periferi-forbindelsen. Det være sig i form af komparative studier af forskellige nationale kommunistpartiers historie eller i form af biografiske/kollektivbiografiske analyser af kommunister/netværk af kommunister, der typisk krydsede mange nationale grænser – og ikke kun grænsen til Sovjetunionen – fx eksilerede tyske eller spanske kommunister, jf. seneste nummer af tidsskriftet *Twentieth Century Communism* om "Exiles and Diasporas" (Issue 7, 2014).

Denne udvikling har også sat sig spor i den danske kommunismeforskning. Senest med det dansk-russiske projekt om *Komintern og de danske kommunister*, som begge forfattere har været ledende deltagere i, og som blev præsenteret på Arbetarhistorikermötet i Landskrona i april 2013. Artiklen her vil kontekstualisere projektet gennem en afdækning af kommunismebiografiens historiografi og kommunismeforskningens skoler i et dansk og internationalt perspektiv, herunder den britiske kommunismebiografiske skole og diskussionen om kommunismens forbrydelser.

KOMMUNISMEBIOGRAFIENS HISTORIOGRAFI

Stalin indså allerede i starten af 1920'erne, at den biografiske genre kunne anvendes som et instrument til at fremme hans magtambitioner og legitimeringen af kontrollen med SUKP og det sovjetiske samfund. Den første biografi kom således i 1924.

I 1938 blev der sat trumf på med en grandios Stalin-biografi, der formelt var skrevet af SUKP's centralkomite, men reelt nøje redigeret af Stalin selv. Biografien blev en hjørnesten i legitimeringen af Stalins totale magt. Diktatoren, som ubetinget leder af den kommunistiske verdensbevægelse og supermagten Sovjetunionen, havde nået magtens allerhøjeste tinder. Han blev i den hagiografiske tradition portrætteret som samtidens og verdenskommunismens ubetingede geni. Stalin var Lenins ligemand og arvtager, som marxismens teoretiske førstemand og som indbegrebet af den russiske og globale statsmand. Denne biografiske projektion var så stor en succes, at de vestlige medier og kommentatorer, forblændet af 1930'ernes forcerede industrielle og uddannelsesmæssige udvikling i Sovjetunionen, ukritisk overtog og formidlede Stalins selvskabte hagiografi til de vestlige offentligheder. Den selvskabte biografiske illusion havde så stor en styrke, at den først begyndte at fortage sig med Vestmagternes behov for nye fjendebilleder efter Anden Verdenskrig og især efter Stalins død i 1953. Hvad enten forhadet eller forgudet, så anså få dog længere Stalin som middelmådig, men derimod som det 20. århundredes måske mest bemærkelsesværdige politiker og diktator.

Dermed havde Stalin med stor succes vist biografiens potens i skabelsen af en personkult, der var forudsætningen for den ubetingede magt over det kommunistiske parti og den kommunistiske verdensbevægelse.³ Paradoksalt nok var Stalins venner og fjender ved hans død i 1953, som historikeren Iain Lauchlan har bemærket, i realiteten sært enige om diktatorens eftermægle:

... to the majority he was either a communist messiah or gravedigger of the revolution. These two opposite viewpoints were, oddly enough, not entirely incompatible – hagiographies and demonologies shared one common feature: regardless of whether he was thought as a great prophet or an evil trickster, they both viewed Stalin as the lynchpin of the ruling system of thought and statecraft in the Soviet Union.⁴

Stalins fjender, og i særlig grad de personer og fraktioner, der tabte kampen om SUKP og den verdenskommunistiske bevægelse til Stalin, var også bevidste om biografiens magt. Trotskij og hans tilhængere brugte den biografiske metode til at bore i Stalins personlighed og hans lidet heroiske bedrifter før og efter magtovertagelsen og derved portrætterte ham som en grå og grusom bureaukrat, der kvalte revolutionen. Forfattere som Isaac Deutscher, Boris Souvarine og Trotskij formåede at slå skår i glansbilledet af Stalin.⁵

I dag er der ikke længere konsensus om den centralistiske forklaringsmodel, der udfordres af en opfattelse af at stalinismens forbrydelser var meget mere end en enkelt mands værk og ansvar.⁶ I nyere biografier er der kommet nye sider af Stalin til; fortællinger om den afvigende dreng, der voksede op med en fortrukken og voldelig far og en overbeskyttende og religiøs mor; den unge Stalin, der søgte ind på præsteseminariet, men i stedet endte med en kriminel løbebane i den georgiske underverden; den paranoide og blodtørstige Stalin, der i centrum for en lille inderkreds rutinemæssigt myrdede medlemmer af sin egen familie og partikammerater og egenhændigt herskede over millioner af sovjetborgere og kommunisters liv og død.⁷

Kommunismebiografien som genre har generelt undergået en forandring, hvor den fra at have været et autobiografisk redskab i opbyggelsen af den kommunistiske personkult i stalinismens glansperiode i 1930'erne, til den i dag er blevet et centralt redskab i den kritiske og komparative kommunismeforskning. Kommunismebiografien er potentielt en effektiv metode til at trænge ind i det 20. århundredes kommunistiske bevægelers maskinrum; til at analysere og blottlægge det kommunistiske menneskes motiver og i en bredere forstand til at forstå totalitarismens attraktion og understøtte forklaringsmodeller for kommunismens forbrydelser, der står tilbage som et af det 20. århundredes tragedier. Biografien lader historikeren komme tæt på det biografiske subjekts liv, samtidigt med at metoden fordrer en kritisk distance og respekt for de rammer og strukturer, der former individets liv

Følgelig forsvandt kommunismebiografien heller ikke med kommunismens kollaps i 1991. Tværtimod oplevede genren en bemærkelsesværdig renæssance, der var en konsekvens af flere sammenfaldende faktorer. Det 20. århundrede var, som Eric Hobsbawm erindrede os om, ekstremernes århundrede, og ved indgangen til det 21. århundrede opstod der i de tilbageværende liberale demokratier behov for retrospektive forklaringer på, hvorfor det forgangne århundrede havde forvandlet sig til et blodigt morads af totalitarisme, ekstremisme, folkemord og ideologisk forblændelse? Hvordan kunne socialismen og kommunismen, i udgangspunktet egalitære, ateistiske og rettighedsorienterede ideologier og filosofier ende med Stalin, Mao og Pol Pot – den menneskelige histories mest blodige folkemordere? Og hvordan kunne velmenende vestlige kommunister og socialister udvikle sig til lydstykker og apologeter for disse regimer? Hvis svaret ikke kunne findes i den kommunistiske ideologi, der jo trods alt ikke som fascismen havde folkemordet ideologisk indlejret, så kunne svarene måske findes i de tidligere kommunistiske landes arkiver, der hidtil havde været hermetisk lukkede, men som efter sammenbruddet blev lukket op for borgere og forskere. Det var pludseligt blevet muligt at få adgang til Kominterns og SUKP's arkiver, herunder omfangsrigt og hidtil ukendt materiale om Lenin og Stalin.

Denne nye kommunismebiografiske bølge, der vandt momentum i 1990'erne, var imidlertid ikke kun udtryk for "arkivrevolutionen" og den fornyede, offentlige interesse for kommunismen og dens forbrydelser, men kan i lige så høj grad anskues som en de facto erkendelse af, at der bag kollektivismens ansigtsløse mur gemte sig en kommunisme bestående af levende mennesker og livshistorier. Mens de sidste rester af den kommunistiske hagiografi og personkult blev begravet med resterne af Berlinmuren, så fik det antistalinistiske narrativ, der oprindeligt udsprang af Trotskijs antistalinistiske, men immervæk kommunistiske bevægelse, og som siden delvist smeltede sammen med den kolde krigs antikommunistiske behov, en tilsvarende renæssance. Nye store og storsælgende biografiske værker om Marx, Lenin, Stalin, Mao m.fl. udkom på stribe i tiden omkring årtusindskiftet, og ikke ulige den tilsyneladende umættelige trang til at fortære nazistiske koryfæers særheder og afvigelser, var appetitten på den kommunistiske bevægelses ledere stor, hvilket resulterede i en række biografier, der typisk også blev oversat til dansk.⁸

Den fornyede interesse for livet bag murerne i Kreml fostrede også en række danske udgivelser, der i mere eller mindre grad bidrog med ny viden om kommunismen og dens arkitekter. I 2005 udgav lektor Erik

Kulavig fra Syddansk Universitet *Det røde tyranni. Stalin, magten og folket 1879-1953* og samme år udsendte professor Bent Jensen ligeledes fra Syddansk Universitet *Stalin – en biografi*. Lige efter kom lektor Niels Erik Rosenfeldt fra Københavns Universitet med *Stalin. Diktaturets anatomi* (2006) og *Lenin – en revolutionær fundamentalist* (2008), og endelig i 2012 fulgte professor Kurt Jakobsen fra Copenhagen Business School, der som kommunist i 1981 havde forfattet *Stalin og revolutionen*, trop med *Lenin – biografi*, der til gengæld er et værk, som ikke kan beskyldes for apologi. Det er også typisk for disse danske værker, at de repræsenterer den traditionelle politiske biografi, og at de ikke alle får udnyttet ”arkivrevolutionens” nye muligheder til fulde.

Selvom der er tegn på en vis biografisk fornyelse og reorientering af det biografiske objekt fra ’den store mand’ til lavere rangerende grupper og personer, bl.a. baseret på køn, klasse, generation, kultur og etnicitet, så er den traditionelle politiske biografi fortsat den dominerende genre også internationalt set. En forklaring på denne manglende fornyelse kan være, meget banalt, at læserne efterspørger traditionelle biografier og ikke multifacetterede akademiske analyser baseret på køn og kultur. En af disse succesfulde forfattere er professor Robert Service fra University of Oxford, der efter årtusindskiftet har udgivet nye, omfattende og anmelderroste biografier om Lenin, Stalin, og Trotskij.⁹ Service har desuden påtaget sig den prisværdige opgave at sammenskrive kommunismens globale historie i *Comrades. A World History of Communism* (2007) og senest i *Spies and Commissars. Bolshevik Russia and the West* (2011). Teoretisk og metodisk har Services forfatterskab ikke fornyet genren, men det er immervæk vægtige bidrag, da han har formået at sammenskrive ny og gammel forskning på en måde, der afspejler de nye erkendelser som adgangen til arkiverne i Østeuropa og Rusland har muliggjort. Grundlæggende falder Service biografiske fokus inden for den traditionelle politiske biografis rammer, hvor den gode historie fortsat et langt stykke hen af vejen findes i det psykoanalytisk inspirerede narrativ, dvs. nytolkninger af formative begivenheder barndommen, ungdommen eller familien.

I den sammenhæng kan det indvendes, at biografien på sæt og vis har taget overhånd som forklaringsmodel for kommunismens udvikling og – i særdeleshed – systemiske dysfunktionalitet. Som tidligere nævnt, så har biografens sejrsgang også været et opgør med den strukturalistiske historie og anskuelsen af mennesket som en grundlæggende rationel politisk aktør. Lenin, Stalin og Maos personlige karakteregenskaber og patologiske afvigelser rummer dermed ikke kun kimen til en historisk nuancering af

kommunismen, men også kimen til at personlighederne kommer til at skygge for de politiske, økonomiske, ideologiske og sociale strukturer, der fortsat udgør fundamentet og rammerne for en dybere forståelse af det kommunistiske århundrede. At den traditionelle politisk-patologiske kommunismebiografi muligvis er nået til den ydre grænse af dens brugbarhed som historisk forklaringsmodel, det understreges af spæde tegn på ny tendens, hvor det politisk-rationelle nedtoner det irrationelle-patologiske perspektiv.

I 2014 udgav professor Stephen Kotkin fra Princeton University det første voluminøse bind af en ny Stalin-biografi *Stalin. Paradoxes of Power 1878-1928*, hvor Stalin med få normative svinkeærinder beskrives som en rationelt dreven og politisk enestående aktør.¹⁰ I den rutinerede kommunismeforsker Anne Applebaums indledning til hendes anmeldelse af bogen lyder det således – ikke uden nyhedsværdi: *"Russian archives reveal that he [Stalin] was no madman, but a very smart and implacably rational ideologue."* Dette vil måske ikke overraske alle, men Applebaums pointe er interessant.¹¹ Åbningen af arkiverne har netop vist, at de politisk motiverede narrativer et langt stykke hen af vejen var fatamorganaer. Stalin var i sin essens ikke en afvigelse fra den kommunistiske revolution, men derimod et helt igennem forventeligt produkt af den russisk-bolsjeviske kommunismevariant og en naturlig arvtager til det ideologiske eksperiment som Lenin iscenesatte og efterlod.

Paradoksalt nok burde biografien og den kollektivistiske kommunisme slet ikke kunne sameksistere. Biografiens succes er, kunne det indvendes, et produkt af den vestlige liberale tradition for at hylde individet. Den sovjetiske hagiografi, var, som begrebet antyder, dybest set mere beslægtet med kirkens helgen- og martyrfortællinger. Alligevel er der en nøje sammenhæng imellem mulighederne for i dag at udforske den kommunistiske bevægelse og den særlige biografiske tradition, der spillede en afgørende rolle i den kommunistiske bevægelse, hvad enten det drejede sig om det sovjetiske samfund eller et parti som Danmarks Kommunistiske Parti. De kommunistiske partier oparbejdede en tradition for og var afhængige af en konstant oparbejdelse af selvbiografier, der muliggjorde en konstant evaluering af og kontrol med det enkelte partimedlem.¹²

Så hvor det sovjetiske system er blevet beskrevet som antibiografisk, betydende at dets kollektive natur var i modstrid med den liberal og vestlige individ-biografiske tradition, så var partiet i realiteten besat af ideen om at kunne regulere den enkelte borger og det enkelte partimedlems liv fra vugge til grav via biografiske oplysninger.¹³ Bolsjevikkerne anskuede

fx dagbogen i et noget ambivalent lys, for på den ene side betragtedes det som udtryk for en "bourgeois" og kontrarevolutionær mentalitet, men på den anden side var selvkritik netop betinget af en selvbiografisk praksis. I de vestlige kommunistpartier var dagbøgerne heller ikke noget man talte om offentligt, og alligevel førte enkelte ledende kommunister dagbøger, fx DKP's cheffideolog Ib Nørlund.¹⁴

Den publicerede biografi var forbeholdt den allerøverste partiledelse. Selvom der givetvis også var narcissistiske motiver på spil, så var denne biografis væsentligste rolle at fremstille et idealbillede af det kommunistiske menneske – en form for brugsvejledning til det rigtige kommunistiske liv, hvor den ambitiøse anonyme kommunist i en dialektisk relation med kollektivet kunne realisere sig selv og blive til noget. Hvor (selv)biografien for den almindelige kommunist var et partivilkår, der i yderste konsekvens kunne betyde forskellen på et liv og død i det gennempolitiserede sovjetiske samfund, så var biografien for både ledende sovjetiske og danske kommunister også vejen til et individualiseret eftermægle samt et parameter for politisk magt og muligheden for at indskrive sig selv i menneskehedens kamp i den sidste store verdenshistoriske transformation.

Historien ville det som bekendt anderledes, men denne epokes omfattende biografiske kilder giver nutidens historikere gode vilkår for at afmystificere, hvad der i dag kan virke som en ansigtsløs kommunisme. Den biografiske metode og de biografiske kilder gør det muligt, at give både den kommunistiske bøddel og det kommunistiske offer en stemme, og at skrive en kommunismehistorie, hvor livshistorierne interagerer med de strukturelle historiske rammer. I en overordnet forstand kan biografien blive nøglen til forståelsen af de forskellige veje til moderniteten, som det 20. århundredes kamp imellem ideologierne kan anskues som.

DEN TOTALITARISTISKE OG KOMPARATIVE SKOLE

Kommunismeforskningen kan groft sagt inddeles i to teoretiske og modsatrettede skoler – den totalitaristiske og den komparative. Under disse to hovedretning findes der en række mindre retninger og tendenser, fx den kommunismebiografiske som udspringer af den komparative skole. Disse skoler er ikke entydigt forbeholdt kommunismeforskningen, men indgår i en synergi med andre forskningsområder og teorier – ikke mindst koldkrigsforskningen.

En af de kommunismeforskere, der indgående har beskæftiget sig med ledende enkeltpersoners rolle i kommunistiske partier, og de tilknyttede teorier og skoledannelser, er professor Torgrim Titlestad fra Universitetet i Stavanger, som i 1997 forsvarede sin doktordisputats om den ledende norske kommunist Peder Furubotn (1890-1975). Ifølge Titlestad fik totalitarisme-teorien sit gennembrud på amerikanske universiteter og forskningsinstitutioner i sidste halvdel af 1940'erne. Et centralt træk ved teorien var, at Sovjetunionen og kommunismen opfattedes som en totalitær monolit, der var uden af stand til at reformere sig. Totalitarisme-skolens fortalere opfattede tiden før, under og efter Stalin som en totalitær kontinuitet, og derfor adskiltes begreber som kommunisme eller stalinisme heller ikke ad, men sammenfattedes under den totalitaristiske paraply.¹⁵ Skolen var dermed i det væsentlige et produkt af dels Stalins regime-epoke og dels af den kolde krigs bipolære og sort-hvide logik – og kom derfor også til at dominere det vestlige kommunismesyn og forskningen i Sovjetunionens og kommunismens historie.

Den komparative skole opstod i kølvandet på Stalins død, Nikita Khrusjtjovs reformproces og SUKP's 20. partikongres, der udfordrede den totalitaristiske skoles hovedtese om den totalitaristiske kommunisme, der ikke kunne reformeres. De efterfølgende års opbrud i den kommunistiske verdensbevægelse, hvor begreber som mono- og polycentrisme opstod, og nye og konkurrerende kommunistiske centre opstod, skabte grobund for den komparative skole. Særligt den sino-sovjetiske strid, Titos jugoslaviske egenrådighed og fremvæksten af en særlig vesteuropæisk kommunisme, euro-kommunismen var i modstrid med de totalitaristiske grundantagelser. Den komparative skole stillede berettiget spørgsmålstegn ved den totalitære skoles kontinuitets-tese og det deterministiske syn på kommunismens udvikling som benævnte historiske udviklinger modsagde. Det var, som Titlestad betonede:

... tydeleg for dei at totalitarisme-skulen i alt for stor grad hadde bygd på SUKP's sjølvdefinisjon av partiideologien, og i liten grad hadde stilt spørsmålsteikn ved den sovjetoffisielle framstillinga av statssystemet.¹⁶

Modsat den totalitaristiske skole, der singulært baserede deres forskning på den allerøverste politiske magtelite i Kreml, så anlagde den komparative skole en indirekte og tostrengt forskningsstrategi, hvor man først studerede forholdene i den sovjetiske partiledelse for derefter, komparativt, at analysere de nationale kommunistiske partiers politik og særegenheder. Det komparative perspektiv er fortsat en levedygtig metode, ikke mindst som følge af den renæssance som den komparative metode i det nye årtusind

har fået som følge af den globale og transnationale histories gennembrud. Dermed er det komparative fokus heller ikke længere udelukkende forbeholdt SUKP vis-a-vis de nationale partier, men bruges også til komparation imellem eksempelvis de vesteuropæiske kommunistpartier.¹⁷ Det primære fokus er rettet mod forklaringer på forskelle og ligheder inden for den kommunistiske verden, hvilket oprindeligt blev formuleret på følgende måde af en af den komparative skoles fædre, den amerikanske sovjetolog Robert C. Tucker:

It does so in search of understanding not simply the ways in which different Communisms are alike or differ, but of the underlying sources and dynamics of differentiation or non-differentiation within the Communist sociocultural universe.¹⁸

DEN BRITISKE KOMMUNISMEBIOGRAFISKE SKOLE

Den biografiske metode, det at tillægge individets handlinger betydning, selv stalinister og i totalitære partier som de kommunistiske, er ikke umiddelbart foreneligt med den totalitaristiske skoles reduktive metode og simplificerede kommunismesyn. Det er i hvert fald den britiske kommunismebiografiske skoles påstand. Som professor Kevin Morgan fra University of Manchester fremhæver, må kommunismeforskningen tilstræbe en metodisk og teoretiske tilgang til kommunismens historie, hvor:

Extremes of control or autonomy are disproved, having already lacked credibility, but between these extremes there is scope for endless inconclusive calibration of centre-periphery relations, rotating on a single axis. Biography, potentially, offers an alternative approach, exploring relationships more historically and expansively, including those with different centres, or no centre at all. While centre-periphery is perhaps intrinsically an institutional metaphor, as benefits its Soviet derivation, biography conversely is a reminder that we are all of us our own centres and that these personal centres are culturally, politically and geographically mobile.¹⁹

Kevin Morgan udgør sammen med andre britiske forskere som lektor Andrew Flinn fra University College London, lektor John McIlroy fra Middlesex University, Dr. Alan Campbell fra University of Liverpool, lektor Norman LaPorte fra University of South Wales, professor Matthew Worley fra University of Reading, tidl. lektor Gidon Cohen fra Northumbria University m.fl., der især har været optaget af Storbritanniens Kommunistiske

Partis (CPGB) historie, en af hovedpositionerne vis-a-vis den totalitaristiske skole i den overordnede historiske og kommunismeteorietiske debat. Grundlæggende er den britiske skole forankret i den komparative skole, der på den ene side afviser både den officielle kommunistiske partihistorie og dens modstykke, som fx Trotskij og Isaac Deutscher var eksponenter for, som anvendelige historiske forklaringsmodeller.

På tilsvarende vis afvises den såkaldte 'dæmonologiske' eller totalitaristiske skole, der groft sagt er negationen af den officielle historieforfalskning af den kommunistiske partihistorie. Derved er Kevin Morgan m.fl. position blevet betegnet som en såkaldt '*Double Refusal*', der ikke læner sig op af nogle de to omtalte dominerende narrativer. Om den metodiske begrundelse for denne dobbelte benægtelse, skriver Kevin Morgan, Gidon Cohen og Andrew Flinn:

Rather than the simple dichotomies of revisionism and counter-revisionism, as if advancing rival claims to a single essential truth of communism, the multidimensionality of the subject is, or should be, reflected in methodological pluralism and in the multiple points of access – either national, or reflecting different areas or levels of the communist experience – that so vast a movement demands. Nevertheless, what in other fields would be a somewhat banal reminder of the need for historical differentiation has still to be insisted upon as the precondition for the serious study of international communism.²⁰

Udover et stædigt fokus på livshistorierne og den biografiske metode særlige relevans i kommunismeforskningen, har den britiske skole også plæderet for en fornyelse af de biografiske metoder, herunder særligt prosopografiske/kollektivbiografiske tilgange til kommunismeforskning. Fornyelsen har også kaldt på studier, hvor ikke traditionelle arkivalske kilder bliver inddraget, fx 'oral history', litteraturstudier af de traditionelle kilder, og i en bredere forstand metodiske overvejelser om forholdet imellem komparative, kvantitative og kvalitative tilgange. Dette er sket i forbindelse med en række samtidige, og særligt prosopografisk-orienterede forskningsprojekter, hvor det er blevet tydeliggjort, at forskningsfokus ikke længere blot er den kommunistiske bevægelses absolutte ledere, dvs. den traditionelle partitop, men derimod i stigende grad også mellemlaget i det kommunistiske parti og sågar de "ansigtsløse" kommunister, der har udgjort den kommunistiske bevægelses basis, men som hidtil havde været relativt usynlige.²¹

I tilknytning hertil er kommunismeforskningen ydermere blevet influeret af de post-koldkrigs-trends, der for alvor brød igennem i historiefaget

omkring årtusindskiftet. Det tidligere så stærke nationale perspektiv blev udfordret af først et komparativt orienterede 'global history' og siden det transnationale greb. På sin vis var netop det transnationale perspektiv en naturlig teoretisk og metodisk indgang til en kommunistisk bevægelse, hvis virke og mål fra begyndelsen havde haft en central internationalistisk komponent. Kommunismeforskningen har følgelig gennemgået store forandringer og inden for det seneste årti har også forskningen i etnicitet, kønsperspektivet ('gender'), kombineret med nye teoretiske trends som fx Bruno Latour's aktør-netværks-teori (ANT) begyndt at påvirke kommunismeforsknings fokus. Der kan ikke siges, at der har materialiseret sig en entydig tendens i retning af på den ene side det strukturalistiske perspektiv og på den anden et aktør-perspektiv. Udviklingen synes nærmere at være den, at de tidligere så vigtige antagonistiske positioner ikke længere har samme styrke, men at der har spredt sig en erkendelse af, at begge positioner har deres berettigelse i kommunismeforskningen og sagtens kan supplere hinanden.

En anden forklaring på biografiens force kan findes i debatten om kommunismens forbrydelser og den enkelte kommunist medansvar for dette. Biografien har her muliggjort en mindre abstrakt diskussion om skyld og ansvar for kommunismens forbrydelser, der et langt stykke hen af vejen har været præget af det totalitarisme-skolens ligestilling af nazismen og kommunismen som nært beslægtede totalitære systemer og ideologier.

Hvor den officielle partihistorie på sin side har forfalsket historien og skjult kommunismens forbrydelser, så har den totalitaristiske skole på sin side stemplet en hel ideologi og alle dens tilhængere som forbryderiske, og derved paradoksalt nok indhyldet de reelle forbrydere i så meget krudtrøg, at alle og ingen står tilbage som ansvarlige. Ydermere er kommunisternes egen idealiserede fortælling om partiets ubrydelige enhed, kontinuitet og ubrudte loyalitet overfor Moskva paradoksalt nok også blevet godtaget af den totalitaristiske skole som et bevis på de vesteuropæiske kommunisters blinde loyalitet overfor moderpartiet i Moskva. Også her fungerer den biografiske metode som en ubarmhertig historisk murbrækker, der fortæller en anderledes historie om ideologisk og politisk splittede partier i evig tumult, brud, diskontinuitet og personlige magtkampe, der i sidste instans ofte havde meget lidt med ideologi at gøre. Ved at følge de individuelle og de sociale, ofte transnationale relationer og netværk i den kommunistiske bevægelse, så toner der en anden og langt mere kompleks og lidet glorificerende historie frem end den som kommunisterne selv eller den totalitaristiske skole typisk, med omvendt fortegn, har tegnet.

Biografien er med McIlroy, Campbell og Morgans ord den form, der:

... provides a structure and vantage point which facilitates a more intensive exploration of the world of communism, and enables a deeper consideration and reconsideration of important problems and neglected facets of Communist history, through the eyes of the protagonists.²²

Ved at dykke ned i den kommunistiske livshistorie får motiv, årsag og ansvar ideelt set et ansigt. Ideelt set muliggør den forklaringsmodeller, der ikke unødigt mystificerer kommunismens forbrydelser og reducerer den bærende forklaring til ondskab.

Lige så væsentligt muliggør den biografiske metode en analyse af det helt centrale spørgsmål om, hvorfor og hvilke faktorer, der gør at individet valgte kommunismen som livsbane – eller for den sags skyld andre totalitaristiske bevægelser dengang og i dag. Hvad er det for nogle kulturelle attraktioner, sociale netværk, der tiltrækker nogle mennesker til totalitære ideologier, mens andre takker nej? Og hvad er det for nogle magtmekanismer, der gør at nogle mennesker stiger til tops i et kollektivistisk kommunistiske hierarki, mens andre synker til bunds eller står af?

Morgans brug af toget som en metafor for det kommunistiske parti synes meget rammende i denne kontekst:

Described institutionally, a Communist Party is like a great goods train lumbering along, with a distant controller who every so often changes the points. Described prosopographically, it is more like a passenger service, with people constantly getting on and off, and bringing their baggage with them. Of course, they include many who travel 'to the end of the route' [...] and some who travel not as passengers but as functionaries. The commitments the journey involves, in either case, are not usually negligible ones. But they are, nearly always, in Britain, freely undertaken.²³

Netop spørgsmålet om entre og exit fra den kommunistiske bevægelse forbliver centralt. Netop her findes der et dialektisk forhold imellem eksterne og strukturelt bestemte faktorer, fx Ungarn-krisen i 1956, der udløste store afskalninger og medlemsflugt i de vesteuropæiske kommunistpartier, og den individuelle livssituation og indlejring i de kommunistiske sociale netværk og hierarkier. Ligesom tilfældet var for DKP, så var konsekvenserne af netop disse begivenheder katastrofale for CPGB, der på kort tid mistede næsten en fjerdedel af medlemmerne.²⁴

For at sætte tingene på spidsen, kunne man hævde, at det netop er i de kommunistiske partiers kroniske brudflader og afskalninger, at man finder de vigtigste forklaringer på kommunismens historie – dens fødsel, udvikling og død. DKP, og de andre kommunistiske partier, var i realiteten

alt andet end stålsatte, men bestod derimod af særegne sociale netværk og magthierarkier, der set i et historisk perspektiv var forbavsende skrøbelige – særligt hvis man medregner kommunismens overraskende ublodige sammenbrud. Kommunisterne egne livshistorier åbner op for netop sådanne analyser, hvis de vel og mærket indgår i et samspil med den traditionelle strukturalistiske tilgang til historien.²⁵

STALINISME OG KOMMUNISME – GUILTY BY ASSOCIATION?

Det gamle ordsprog om, at 'sejrherrerne skriver historien' afspejledes i udviklingen i 1990'erne, hvor en offensiv totalitaristisk skole succesfuldt formåede at sætte dagsordenen både i den offentlige debat og kommunismehistorien, mens kommunismeforskere fra den komparative skole og de kritiske traditioner, der udsprang af 68-oprøret, i Danmark mest markant repræsenteret ved nu tidligere lektor og forskningsbibliotekar, dr.phil. Morten Thing fra Roskilde Universitet, både måtte kæmpe imod beskyldninger om ideologisk betinget blindhed over for kommunismens forbrydelser, og samtidig forsøge at sætte spørgsmålstejn ved om den nye hidsige moralisme kunne kombineres med traditionelle videnskabelige kriterier om erkendelse og forståelse.²⁶

Startskuddet til opgøret med kommunismen og venstrefløjen i al almindelighed i Danmark, der skulle blive en hjørnesten i den daværende borgerlige regeringens kulturkamp og banede vejen for Bent Jensens senere koldkrigscenter, havde imidlertid sine rødder i Frankrig. I professor Stéphane Courtois fra Institut catholique d'études supérieures m.fl.s dæmonologiske mastodont-værk *Le Livre noir du communisme* fra 1997, hvor kommunismens forbrydelser i det 20. århundrede opregnes fra ende til anden. Courtois' konkluderede, at kommunismen i alle sine former havde kostet i omegnen af 94 millioner mennesker livet – et estimat, der efterfølgende vakte heftig debat. Selvom værket, der blev oversat til dansk i 2002, delte vandene i kommunismeforskningen,²⁷ så fik det en uset stor gennemslagskraft i den globale offentlighed, hvilket afspejledes i, at der i 2001 var solgt mere end 700.000 eksemplarer af bogen – et uhørt stort oplag for en kommunismehistorisk bog.²⁸ *Le Livre noir du communisme* var udtryk for det omsiggribende opbrud, som forskningsfeltet gennemgik i 1990'erne. Mest markant medvirkede værket til et regulært paradigmeskifte og indsnævring af forskningsfeltets til et primært fokusområde; terror-paradigmet.

Tidligere havde forskningsfeltets interesse været fordelt på tre områder:

- Den verdenskommunistiske bevægelse og dens historiske og teoretiske udvikling
- De kommunistiske magteliter, herskerstrategier, magtmekanismer, ideologier og repressionsapparater
- Den kommunistiske terror – særligt den stalinistiske²⁹

Debatten om kommunismens forbrydelser og terror antog ikke overraskende forskellige former rundt om i Europa, alt efter de mere eller mindre konkrete historiske erfaringer med kommunismens skyggesider. Hvor debatten i en danske sammenhæng forblev en relativt abstrakt debat om medansvar – ingen danske kommunister havde, trods alt, været med til at henrette eller sende nogen i Gulag – så var den i Østeuropa anderledes nærværende og kompleks. I en tysk sammenhæng betød genforeningen af det delte Tyskland en vestligt dikteret indskrivning af den østtyske kommunisme i en totalitaristisk ramme, hvor nazismen og kommunismens anskuedes som beslægtede totalitære systemer – særligt hvad angik terror og forbrydelse.³⁰

Det var derfor heller ikke tilfældigt, at dette paradigmeskifte faldt sammen med en anden væsentlig og samtidig historiografisk debat om nazisme og medansvar. I 1996, året før udgivelse af *Le livre noir* udgav den amerikanske nazismehistoriker Daniel Goldhagen sin tilsvarende omdebatterede bog *Hitler's Willing Executioners*, hvor almindelige tyskere over en bred kam blev gjort medansvarlige for nazismens forbrydelser – ikke mindst Holocaust.³¹ Goldhagens monokausale forsøg på en historisk forklaringsmodel for Holocaust blev efterfølgende kritiseret af mange anerkendte fagfæller³² – fx ignorerede Goldhagen i det store hele den tyske arbejderbevægelse og venstrefløj, der hverken støttede Hitler, nazisme eller Holocaust. Alligevel afspejlede Goldhagens særlige optik en lignende bevægelse i synet på kommunismen og kommunismens forbrydelser; at alle kommunister og deres sympatisører havde svigtet moralsk og bar et medansvar for kommunismens forbrydelser.

Selvom der var mange fællestræk imellem den nazistiske og kommunistiske totalitarisme, ikke mindst hvad angik terror og repression, så var der også betydelige forskelle, der burde mane til komparativ eftertanke. Et umiddelbart problem, der fulgte i kølvandet på terror-paradigmet, var en ureflekteret sammenskrivning af det stalinistiske og det kommunistiske begreb, hvilket i realiteten var en deduktiv øvelse, der kom til at skygge for andre væsentlige indgange til kommunismens historie. Som den tyske kommunismeforsknings nestor Hermann Weber har formuleret det:

Die Verlagerung des Schwerpunktes der Kommunismusforschung auf den Terror beweist die Bedeutung der Quellen und jetzt vor allem der zugänglichen Archivalien, auch für die Forschungsinhalte, zugleich aber auch deren Problematik. Denn der Kommunismus als weltweite Bewegung geriet ebenso in den Hintergrund wie teilweise die untergegangenen Herrschaftsregime.³³

Weber peger dermed på, at den entydige fokus på den kommunistiske terror og forbrydelse, hvor vigtigt dette end må være, har betydet, at andre lag og tilgange til den kommunistiske bevægelse, der ligeledes er afgørende for, hvorfor det 20. århundrede globalt blev præget af kommunismen, er blevet skubbet i baggrunden. Den oftest ureflekterede sammenskrivning af begreberne stalinisme og kommunisme, der blev brugt til at dæmoniserer kommunismen over en bred kam, forhindrede reelt en defusion af et komplekst og faghistorisk krævende politisk, ideologisk, kulturelt og socialt fænomen.³⁴

Stalinismen var et flertydigt historisk fænomen, der dels ikke har nogen entydig begrebshistorisk definition og dels er blevet brugt i en række sammenhænge, hvor det ikke har været historisk berettiget. Uden bevidsthed om at stalinismen refererede til et herskersystem, en særlig magtelite, en ideologi eller en særlig ideologisk retning eller praksis, er stalinisme-begrebet i både dele af fagmiljøet og den offentlige debat blevet et dæmonologisk synonym for kommunismen. Problemet ved dette er, at kommunismen fra at være en multifacetteret verdensbevægelse med mange lag, former og udfald, er blevet forvandlet til en totalitet mere eller mindre entydigt forbundet med Stalin, Mao og Pol Pots forbrydelser imod menneskeheden. Dette har, igen, primært tjent til at skygge for en dybere forståelse af kommunismens rødder, udvikling og, mere paradoksalt, også for en dybere forståelse af det totalitaristiske fænomen og kommunismens forbrydelser.³⁵

Kommunismen bør ikke reduceres, i tråd med den kolde krigs logik, til et enkelt narrativ, men derimod betragtes som 'kommunismer', dvs. en erkendelse af, at kommunismen var et flertydigt fænomen med et utal af ansigter; former, praksisser, centre osv. Dette er netop ikke en apologi for kommunismens forbrydelser, men som Morgan fremhæver:

Unquestionably, such issues have been addressed with far greater frankness and human insight in the writings on the Holocaust. To invoke such a parallel does not mean conflating the Nazi and Stalinist dictatorships under a 'totalitarian' rubric, still less confusing the practitioners of genocide with the widely scattered adherents of the world Communist movement.

Nevertheless, common to both cases was a diffused responsibility for the perpetration, toleration or disregard of acts which offended not just human values but, in this instance, those vigorously proclaimed by the communists themselves. Moreover, similar explanations have been offered in both cases, of an indiscriminate collective guilt defined either racially, as befitting the racist ideology of fascism, or politically in the case of the Communists. The parallels are unmistakable.³⁶

De specifikke forskelle på de kommunistiske og nazistiske-fascistiske totalitarismer skal ikke diskuteres her, men et særegent stalinistisk træk er, at denne totalitarismeform, modsat fascismen, kannibaliserede sine egne, dvs. at blandt ofrene for Stalins, og siden Maos udrensninger, var tusinder af loyale kommunister og i særdeleshed de gamle bolsjevikker, der støbte fundamentet for Stalins magtovertagelse og terror.³⁷ Dette er et særegent stalinistisk træk, der yderligere komplicerer historiseringen af kommunismen.

Den biografiske metode er i den forstand et velegnet redskab til at skille æbler fra pærer. Pointen er, at den individuelle tilgang konkretiserer kommunismens historie i stedet for den kvasi-religiøse dæmonologi som den totalitaristiske skoles centristiske forklaringsmodeller forlader sig på. Fordømmelsen af Gulag er dybest set ikke historikerens opgave – den skulle gerne give sig selv – derimod er det virkeligt afgørende de stalinistiske kulturer og praksisser, der gjorde Gulag mulig og fik ellers velmenende og oprigtig humanistisk indstille vesteuropæiske kommunister til at lukke øjnene for en af det 20 århundredes største forbrydelser.³⁸

Selvom terror-paradigmet forsat står stærkt, så har presset skabt et modpres i den forstand, at der særligt efter årtusindskiftet er vokset en modreaktion frem. Selvom der ikke kan tales om et egentligt paradigmeskifte, så har fokus, metodevalg og resultater undergået en forandring. I Frankrig modgik en gruppe prosopografisk-orienterede kommunismehistorikere Courtois' *Le Livre noir* med en biografisk encyklopædi, der omfattede franske, belgiske og schweiziske kommunister.³⁹ I samme tradition udkom i 2003 den omfattende tyske biografisk encyklopædi *Deutsche Kommunisten: Biographisches Handbuch 1918-1945* med mere end 1200 biografiske artikler om tyske kommunister. Blandt mange bidrag til kommunismehistorien anskueliggør encyklopædien, hvorledes de tyske kommunister ikke kun var undertrykkere i DDR, men også havde deres andel i offerhistorien som 'dobbelte' terror-ofre for både den nationalsocialistiske og stalinistiske terror.⁴⁰ Den engelske kommunismebiografiske skole, særligt repræsenteret ved de allerede nævnte britiske kommunismeforskere, har ligeledes igen-

nem talrige biografiske og prosopografiske udgivelser, konferencer, tidsskriftet *Twentieth Century Communism*, og det af Kevin Morgan redigerede nyhedsbrev *Communist History Network Newsletter* bidraget i betydelig grad til biografiens genkomst i kommunismeforskningen.

I dansk sammenhæng har den totalitaristiske og dæmonologiske standpunkt i sin reneste form primært været repræsenteret ved Bent Jensen fra først Syddansk Universitet, senere fra det politisk nedsatte Center for Koldkrigsforskning ved Forsvarsakademiet i perioden 2007-2010. Den 1504 sider lange udgivelse *Ulve, får og vogtere. Den kolde krig i Danmark 1945-1991* fra 2014 har imidlertid ikke vakt nogen videre væsentlig historiefaglig reaktion. Hvor bogen forventeligt af borgerlige koldkrigsdebattører blev rost til skyerne, så har flertallet af koldkrigs- og kommunismeforskere taget afstand fra værkets uvidenskabelige bias og kritiseret dens metodiske standard.⁴¹ En forklaring på denne modtagelse kan måske være, at det totalitaristiske og dæmonologiske paradigme har mistet pusten. I hvert fald kan det konstateres, at andre samtidige forskningsprojekter har valgt at tilgå kommunismehistorien via andre metoder og anden teoretisk forankring.

PROJEKTET KOMINTERN OG DE DANSKE KOMMUNISTER

Udover de allerede nævnte franske, tyske og britiske projekter har et af disse forskningsprojekter været det dansk-russiske forsknings- og arkivprojekt *Komintern og de dansk-sovjetiske relationer*, der i perioden 2011-2013 dannede rammen for et samarbejde mellem forskere og arkivarer fra projektinstitutionerne Arbejdermuseet & Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv, Center for Koldkrigsstudier på Syddansk Universitet og Det Russiske Statsarkiv for Socio-politisk Historie (RGASPI) samt fra andre institutioner som Roskilde Universitet, Det Kongelige Bibliotek, Ruslands Videnskabsakademi og Det Russiske Statsarkiv for Samtidshistorie (RGANI) m.fl. Omdrejningspunktet var de 402 danske personsager i Kominterns arkiv i RGASPI. Aldrig tidligere er der blevet givet adgang til en hel opis (arkivserie) med et lands personsager, men i dette projekt lykkedes det, takket være dels finansiering fra Carlsbergfondet, dels Center for Koldkrigsstudiers stærke internationale netværk med gode relationer til det østrigske Ludwig Boltzman Insitut für Kriegsfolgen-Forschung, der har mange års gode erfaringer med samarbejde med russiske arkiver.

Projektet resulterede i første omgang i antologien *Komintern og de dansk-sovjetiske relationer*, baseret på en konference på Syddansk Universitet i 2011 af samme navn, der havde en særlig sektion for biografiske studier, men som ellers især var orienteret mod betydningen af nedlæggelsen af Komintern i 1943. Bidragene i antologien gik i øvrigt også på tværs af kommunismeforskningens to skoler.⁴² Slutproduktet var den russisk-sprogede kildesamling *Danske Moskvakadrer i Stalintiden. Udvalgte dokumenter fra de danske personsager i Kominterns arkiv*, hvor den samlede arkivserie præsenteres og udvalgte dokumenter fra personsagerne er trykt i faksimile.⁴³

Projektets biografiske forankring resulterede dels i fornyet historisk viden om forholdet imellem DKP og SUKP. Et casestudie har været den ledende kommunist Martin Nielsen. Hans livshistorie og personsag i Kominterns arkiv bekræfter den pointe, som vi har forfulgt her i artiklen, nemlig at den biografiske indgangsvinkel ikke blot kan øge vores viden om den enkelte og dennes rolle i en større sammenhæng, men også nuancere forståelsen af kommunismen som på en gang både en totalitær og en transnational bevægelse, hvor processer og aktører krydsede nationale grænser i en kompleks kontekst. Martin Nielsens sag har især bekræftet to centrale pointer. Dels at periferien – her de danske kommunister – også kunne være initiativtager i forhold til centret i Moskva.⁴⁴ Dels at en højtplaceret kommunist med betroede poster i det danske partihierarki kunne have et temmelig dårligt generalieblad i sovjetiske system, der anså ham for at være potentielt utro og medskyldig i flere alvorlige fejltagelser i det danske partis politik.⁴⁵

Der er ikke i forbindelse med projektet blevet udarbejdet en egentlig kollektivbiografisk behandling af det biografiske kildemateriale, men historikere vil fremover kunne anvende materialet, der er digitalt tilgængeligt på ABA, til sådanne undersøgelser. Og de første forskningsresultater med et biografiske omdrejningspunkt er allerede kommet med forskningsstipendiat fra Det Kongelige Bibliotek, Morten Møllers seneste udgivelser; især dobbeltportrættet *Ellen og Adam – en fortælling om kærlighed og terror i Stalins Moskva* (2014), men også en artikel om de danske kominternkurerer er særdeles interessant i sammenhængen.⁴⁶ Desforuden har projektet givet anledning til en status over den danske kommunismebiografi og vurdering af den hidtidige historiske viden og de muligheder, der fremtidigt er i biografien og kommunismeforskningen.⁴⁷

Afslutningsvist skal det bemærkes, at hvor den totalitaristiske skole er blevet beskyldt for at bedrive dæmonologi, så er den kommunismebiografiske og komparative skole på tilsvarende vis blevet anklaget for at

bedrive revisionistisk historieskrivning. Denne anklage er typisk fulgt af beskyldninger om apologi og ligefrem relativisering af stalinismens forbrydelser.⁴⁸ Men hvis det at skrive kommunismens historie igennem livshistorier – med alle de nuanceringer, gråzoner, fragmenteringer, diversiteter og brudflader, der følger en verdensomspændende ideologi og bevægelse igennem trekvart århundrede – skulle udgøre et problem, så må det (igen) være tid til revisioner i kommunismeforskningen.

NOTER

- 1 Se fx Narinsky, Mikhail & Rojahn, Jürgen (Eds), *Centre and Periphery: The History of the Comintern in the Light of New Documents* Amsterdam 1996.
- 2 Se fx Saarela, Tauno & Rentola, Kimmo (Eds.), *Communism: National & International* Helsinki 1998
- 3 Service, Robert, *Stalin. A biography* London 2004 s 4 f.
- 4 Laucan, Iain, Feliks before the Fall. A Biographical Approach to Understanding Stalinism, *The International Newsletter of Communist Studies Online* XIX (2013) 26 s 48.
- 5 Deutscher, Isaac, *Stalin. A Political Biography* Oxford 1949; Deutscher, Isaac, *The Prophet Armed: Trotsky, 1879–1921* Oxford 1954; Deutscher, Isaac, *The Prophet Unarmed: Trotsky, 1921–1929* Oxford 1959; Deutscher, Isaac, *The Prophet Outcast: Trotsky, 1929–1940* Oxford 1963; Souvarine, Boris, *Staline, aperçu historique du bolchévisme*, Paris 1935 m.fl.
- 6 For den Stalin-centralistiske position, se fx Conquest, Robert, *The Great Terror. A reassessment* Oxford 1990; Khlevniuk, Oleg V., *The History of the Gulag. From Collectivization to the Great Terror* New Haven 2004. For det decentralistiske perspektiv, se fx Getty, J. Arch, *Origins of the Great Purges. The Soviet Communist Party Reconsidered 1933-1938* Cambridge 1985.
- 7 Fx Service 2004; Montefiore, Simon Sebag, *Stalin. The Court of the Red Tsar* New York 2005; Montefiore, Simon Sebag, *Young Stalin* London 2007.
- 8 Fx Chang, Jung & Halliday, Jon, *Mao – den ukendte historie* København 2006; Pilgrim, Volker Elis, *Ud til højre, Marx – et drama om modsætningerne imellem et liv og ideer* København 1991.
- 9 Service, Robert, *Lenin. A biography* Cambridge 2000; Service 2004; Service, Robert: *Trotsky. A biography* London 2009.
- 10 Koptkin, Stephen, *Stalin, Vol. 1: Paradoxes of Power, 1878-1928* New York 2014
- 11 Applebaum, Anne, “Understanding Stalin”, *The Atlantic*, 14.10.2014, <http://www.theatlantic.com/magazine/archive/2014/11/understanding-stalin/380786/>
- 12 Jørgensen, Jesper & Friis, Thomas Wegener, Komintern og de danske kommunist. Et dansk-russisk projekt om de danske personsager i Kominterns arkiv, *Arbejderhistorie* 2 2014 s 12 f.
- 13 Hellbeck, Jochen, Galaxy of Black Stars: The Power of Soviet Biography, *American Review* 3 2009 s 616.

- 14 Jørgensen, Jesper, Portræt af en ungkommunist. Ib Nørlund 1932-1940, *Årbog 2005* (Arbejdermuseet & Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv) 2006 s 51-73.
- 15 Titlestad, Torggrim, *I Stalins skygge. Om korleis ein politisk leiar byggjer og taper makt. Peder Furubotn, NKP og SUKP 1945-49* Bergen 1997 s 37. For totalitarisme-skolens forhistorie, se Jensen, Bent, Forsvar for et forældet begreb. Om totalitarisme-begrebet, dets brugere, kritikere og Sovjetunionen, *Bidrag till Öststatsforskningen* 9 4 1981 s 1-57. Andre ækvivalente betegnelser for den totalitaristiske og den komparative skole er hhv. traditionalister og revisionister/post-revisionister.
- 16 Ibid. s 39
- 17 LaPorte, Norman & Worley, Matthew, Towards a Comparative History of Communism: The British and German Communist Parties to 1933, *Comparative British History* 22 2 2008 s 227-255; LaPorte, Norman; Morgan, Kevin & Worley, Matthew, *Bolshevism, Stalinism and the Comintern. Perspectives on Stalinization 1917-53* Basingstoke 2008 s 1-17.
- 18 Titlestad 1997 s 39 (Tucker, Robert C. (Ed.), *Stalinism. Essays in Historical Interpretation* New York 1977 s XII).
- 19 Morgan, Kevin, *Parts of people and communist lives*, I: McIlroy, John; Morgan; Kevin & Campbell, Alan (Eds.), *Party People, Communist Lives: Explorations in Biography* London 2001 s 23.
- 20 Morgan, Kevin; Cohen, Gidon & Flinn, Andrew (Eds.), *Agents of the revolution. New biographical approaches to the history of international communism in the age of Lenin and Stalin* Oxford 2005 s 14.
- 21 Se også Groppo, Bruno & Unfried, Berthold (Eds.), *Gesichter in der Menge. Kollektivbiographische Forschungen zur Geschichte der Arbeiterbewegung. Mouvement ouvrier, biographie collective, prosopographie* Leipzig 2006; Holmsted Larsen, Chris, Solidaritet, ikke almisser. Kommunisten og mennesket Otto Sand 1915-1984, *Årbog 2009* (Arbejdermuseet & Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv) s 56-80.
- 22 McIlroy, Morgan & Campbell 2001 s 6.
- 23 Morgan 2001 s 23.
- 24 Ibid. s 15
- 25 Allen, Joan; Campbell, Alan & McIlroy, John, *Histories of Labour. National and International Perspectives*, Pontypool 2010 s 11.
- 26 Björilin, Lars, Kritik af kommunisme, I: Bredsdorff, Nils & Christiansen, Nils Finn (red.), *Det kritiske blik* København 2005 s 265.
- 27 For de væsentligste danske og skandinaviske debatter om *Kommunismens sorte bog*, se *Den sorte bog – På dansk (og skandinavisk)*: <http://spip.modkraft.dk/tidsskriftcentret/undersider/article/den-sorte-bog-pa-dansk-og>
- 28 Morgan 2001 s 12; http://en.wikipedia.org/wiki/The_Black_Book_of_Communistism
- 29 Weber, Hermann, Zwischen Autobiographien und archivalischen Zeugnis – Quellenproblematik in der Kommunismusforschung, I: Buckmiller, Michael & Meschkat, Klaus (Eds.), *Biographisches Handbuch zur Geschichte der Kommunistischen Internationale. Ein Deutsch-russisches Forschungsprojekt* Berlin 2007 s 74.
- 30 Klotz, Johannes, *Schlimmer als die Nazis? "Das Schwarzbuch des Kommunismus", die neue Totalitarismusdebatte und der Geschichtsrevisionismus* Berlin 1999; Mecklenburg, Jens & Wippermann, Wolfgang, *"Roter Holocaust"? Kritik des Schwarzbuchs des Kommunismus* Hamburg 1998.

- 31 Goldhagen, Daniel, *Hitler's Willing Executioners. Ordinary Germans and the Holocaust* London 1996.
- 32 Se fx Clendinnen, Inga, *Reading the Holocaust* New York 1999 s 116-133.
- 33 Weber 2007 s 77.
- 34 Se også Bayerlein, Bernhard H., Deutscher Kommunismus und transnationaler Stalinismus – Komintern, KPD und Sowjetunion 1929-1943, I: Weber, Hermann; Drabkin, Jakov; Bayerlein, Bernhard H.; & Galkin, Aleksandr (Eds.), *Deutschland, Russland, Komintern. I. Überblicke, Analysen, Diskussionen. Neue Perspektiven auf die Geschichte der KPD und die deutsch-russischen Beziehungen (1918–1943)* Berlin-München 2013 s 228.
- 35 Morgan 2001 s 15.
- 36 Ibid. s 19
- 37 Weber 2007 s 90.
- 38 Polan, A. J., *Lenin and the end of politics* Oakland 1984 s 182 f.
- 39 Gotovich, José & Pennetier, Claude, *Dictionnaire biographique des Kominterniens, Belgique France Luxembourg Suisse* Paris 2010. Se også Gotovitch, José, Zum biographischen Wörterbuch der Kommunistischen Internationale für die Französischsprachigen Länder, I: Buckmiller & Meschkat 2007.
- 40 Weber, Hermann & Herbst, Andreas, *Deutsche Kommunisten. Biographisches Handbuch 1918 bis 1945* Berlin 2004; Buckmiller & Meschkat 2007.
- 41 Se fx Mariager, Rasmus & Borring Olesen, Thorsten, Anmeldelse af Jensen, Bent, *Ulve, får og vogtere. Den kolde krig i Danmark 1945-1991* København 2014, *Scandia. Tidskrift för historisk forskning* 2 2014 s 107-115.
- 42 Jørgensen, Jesper; Chubaryan, Alexander; Sorokin, Andrei & Friis, Thomas Wegener (Eds.), *Komintern og de dansk-sovjetiske relationer* København 2012.
- 43 Jørgensen, Jesper; Sorokin, Andrei; Friis, Thomas Wegener; Chubaryan, Alexander; Holmsted Larsen, Chris; Møller, Morten; Eklund Hansen, Anette; Rosental, Svetlana & Anker Hansen, Anne-Mette (Eds.), *Датские кадры Москвы в сталинское время. Избранные документы из личных дел датчан в архиве Коминтерна* Odense 2013. For en nærmere beskrivelse af projektet, se også Jørgensen & Friis 2014.
- 44 Jørgensen, Jesper & Friis, Thomas Wegner, De fem Stutthoffangers tur til Moskva i foråret 1945. En indledning s 9-17, I: Jørgensen m.fl. 2012.
- 45 Jørgensen & Friis 2014 s 23 f.
- 46 Møller, Morten & Rosenfeldt, Niels Erik, Koder, kapital og kurerer. Nye vinkler på Kominterns hemmelige apparat, *Fund og Forskning* 53 2014 s 285-342.
- 47 Se også Jørgensen, Jesper, Studiet af dansk kommunismes historie, s. 393-418, I: Jørgensen m.fl. 2012.
- 48 Se Jensen, Bent, ”Kilder, forskning og litteratur” s 59-63. Teksten blev publiceret på www.gyldendal.dk/bentjensendenkoldekrig i forbindelse med udgivelsen af Jensen 2014.

MAXWELL XULU

IMPIMPI ELLER OFFER?

Jonas Sjölander

Det finns många exempel på företeelser och levnadsöden som inte passar in i den heroiska och idealiserade berättelsen om kampen mot apartheid och som därför har glömts och gömts i historieskrivningen.¹ Historien om hur Maxwell Xulu, en av ledargestalterna inom den sydafrikanska fackföreningsrörelsen plötsligt förvandlades från *comrade* till *impimpi*, är långtifrån färdigutredd, men likväl ett exempel på ovanstående.² Det är omöjligt att ta ställning till huruvida Xulu var en förrädare eller inte, men det är inte heller det som är syftet här. Däremot har det varit angeläget att resa frågor om hur berättelsen om hans öde har förmedlats eller snarare *inte* har förmedlats. Det senare kanske är mer korrekt med tanke på den stora tystnaden som har kringgärdat hans fall i både Sverige och Sydafrika. Tystnaden har också medfört att det inte har varit helt enkelt att utreda vad som egentligen skedde och hur det skedde. Det har inte varit möjligt att få tillgång till de dokument som låg till grund för anklagelserna mot Xulu och jag har inte heller lyckats finna särskilt mycket källmaterial i National union of Metal Workers of South Africa (NUMSA):s arkiv om fallet.

I oktober 2003 gick bröderna Mo och Yunus Shaik från ANC:s underrättelsetjänst ut med uppgifter som gjorde gällande att Bulelani Ngcuka, chefen för antikorrupcionsenheten "Scorpions", hade varit spion för den vita säkerhetspolisen under 1980-talet. Den legendariske ANC-veteranen Mac Maharaj, som under slutet av 1980-talet ledde underjordiska operationer inne i Sydafrika under ledning av den dåvarande chefen för ANC:s underrättelsetjänst, Jacob Zuma i Lusaka, deltog också i kampanjen mot Ngcuka. Enligt uppgift skulle Ngcuka ha haft beteckningen R452 och varit en av infiltratörerna i den sydafrikanska anti-apartheidrörelsen. Redan samma vecka tog emellertid allting plötsligt en annan och avgörande vändning. Vanessa Brereton var en advokat som representerade offren för Langamassakern i Uitenhage 1985 och många häktade UDF-aktivister i Eastern Cape under 1980-talet. Brereton som nu (2003) levde i London

deklarerade offentligt att det var hon och inte Ngcuka som var infiltratören som hade kodnamnet R452. Brereton hade uppenbarligen drabbats av dåligt samvete och hade bestämt sig för att ”komma ut”. Senare trädde hon även fram i en brittisk TV-dokumentär där hon berättade om hur och varför hon blev polisinformator.³ Hon hävdade bland annat att hon hade en kärleksaffär med en säkerhetspolis, översten Karl Edwards, som hade övertalat henne att låta sig värvas.⁴

I januari 2004 presenterade en kommission, som hade tillsatts för att utreda anklagelserna mot Ngcuka, sina resultat, vilka bekräftade att dessa var helt ogrundade och att han troligen aldrig hade varit verksam som agent för den sydafrikanska säkerhetspolisen. Istället riktade utredningen skarp kritik mot Mo Shaiks metoder för att underbygga anklagelserna mot Ngcuka.⁵ Spionanklagelsen mot Ngcuka har senare kommit att betraktas i samband med hans arbete i The Directorate of Special Operations, eller Scorpions som enheten kallades. Några av föremålen för Scorpions utredningar om mutor och korruption var nämligen inga mindre än den tidigare chefen för ANC:s underrättelsetjänst, Jacob Zuma, och en annan av bröderna Shaik – Schabir Shaik – vilken fungerade som Zumas ekonomiske rådgivare. Tre år senare dömdes Schabir Shaik till 15 års fängelse för bedrägeri och korruption, men benådades av medicinska skäl efter att Jacob Zuma hade tillträtt som president. Det första avgörande beslutet som Jacob Zuma fattade, när han hade valts till ordförande för ANC vid kongressen i Polokwane 2007, var att beordra den sittande regeringen att lägga ner antikorrupcionsenheten Scorpions.⁶ Mac Maharaj utsågs snart till president Zumas talesman och närmaste rådgivare.

UDF-aktivisten Janet Cherry var en av Breretons klienter under 1980-talet då hon under flera år var häktad. Brereton ingick även i samma underjordiska motståndscell i Port Elizabeth som Cherry. Senare har det också framkommit att ANC:s underrättelsetjänst så tidigt som under slutet av 1980-talet misstänkte att Brereton var en infiltratör, något som Cherry och hennes kamrater aldrig informerades om, trots att de hade frekventa kontakter med ANC:s ledning i exilen.⁷

Från det att ANC inledde den väpnade kampen hade organisationen stora problem med infiltration och korruption. Detta är väl dokumenterat i litteratur och forskning; och problemen har också bekräftats genom uttalanden av Oliver Tambo, Chris Hani och andra ledande personer inom ANC. Det finns många exempel på mord utförda av MK mot påstådda eller verkliga förrädare och infiltratörer, informatörer eller vittnen i rättegångar mot ANC-medlemmar. Den sydafrikanska säkerhetspolisen var

visserligen aktiv och spred desinformation om aktivister i syfte att uppgifterna skulle nå ANC och organisationens väpnade gren, Umkontho we Sizwe (MK). Detta kunde ibland få tragiska konsekvenser. Enligt uppgift i Sannings- och försoningskommissionens slutrapport utfördes mordet på ANC-sympatisören och anti-apartheidaktivisten Ben Langa i Natal år 1984 av MK på basis av sådan information.⁸ I vissa fall handlade det om ren paranoia och i andra om regelrätta politiska utrensningförsök, som när den senare parlamentsledamoten och ministern Pallo Jordan hölls i fängsligt förvar i ett av exillägren i början på 1980-talet och blev behandlad på ett brutalt och omänskligt sätt, eller som när Chris Hani var nära att bli arkebuserad ett decennium tidigare efter att han i ett berömt memorandum hade kritiserat allvarliga missförhållanden inom ANC.⁹

Det finns alltså anledning att misstänka att förekomsten av infiltration i organisationen var omfattande i såväl exilen som inne i Sydafrika, men också att många av de som stod på säkerhetspolisens lönelista aldrig avslöjades. Solly Smith, chefen för ANC:s Londonkontor, avslöjades dock år 1991 och erkände att han hade fungerat som informatör, avlönad av apartheidregimen. Ändå kunde Smith, som också hade utbildats till underrättelseofficer i Sovjetunionen, återvända till Sydafrika där han var verksam som ordförande för ANC på regional nivå (Northern Free State) till sin död 1993.¹⁰ Frågan om varför ANC inte förmådde att agera mer kraftfullt mot uppenbara och verkliga spioner inom den egna organisationen kan bara besvaras med spekulation, konstaterar Stephen Ellis i sin bok om ANC i exilen, som citerar en ledande men anonym ANC-politiker:

Quite why the ANC failed to act against proven spies at such a senior level remains a matter of speculation. An ANC Cabinet minister confided: "there are people at the top of the organisation who are scared their own links with the enemy might be exposed if anything is done".¹¹

Liknande slutsatser drar Jan-Åke Kjellberg, som var verksam som utredare för Sannings- och försoningskommissionen (TRC) i flera år under 1990-talet.¹² Den sydafrikanska säkerhetstjänstens infiltration av ANC var förmodligen betydande, inte minst i exilen. Få av de aktiva informatörerna och spionerna blev avslöjade och många av dem är sannolikt fortfarande ledande politiker och högt uppsatta byråkrater i dagens Sydafrika.¹³ Det verkar, enligt Stephen Ellis, ha varit allmänt känt inom ANC:s högsta ledning och dess säkerhetsavdelning att Peter Mokaba, som var en ledande UDF-aktivist och nära vän med Winnie Mandela, var verksam som polisinformatör under 1980-talet.¹⁴ Han var också känd för att använda sig av sin favoritslogan "Kill the Boer, kill the farmer" vid massmöten under

samma decennium. Trots hans påstådda kopplingar till säkerhetspolisen blev han senare vald till ordförande för ANC Youth League, ledamot i ANC:s högsta styrelse, parlamentsledamot och minister i Mandelas första regering. En av fotbollsarenorna som byggdes inför Fifa World Cup 2010 är dessutom uppkallad efter Peter Mokaba, som vid 43 års ålder dog 2002 i lunginflammation, enligt rykten i Sydafrika till följd av utvecklad AIDS. Det hör till saken att han också var en av de framträdande "förnekarna" av HIV-viruset under Thabo Mbekis tid som president, och gjorde gällande att bromsmediciner var giftiga.¹⁵

Spioner och mördare som exempelvis Craig Williamson, vilken har erkänt att han var ansvarig för mordet på Ruth First i Maputo 1982, kom lindrigt undan och beviljades amnesti. Williamson planerade och beordrade även attentatet riktat mot anti-apartheidaktivisten Marius Schoon 1984 som levde i exil i Angola. Schoon var inte hemma när hans fru Jeanette öppnade brevet med bomben i. Hon sprängdes i bitar liksom parets 6-åriga dotter Khatryn. När Marius Schoon kom hem fann han sin 3-åriga son Fritz oskadd, men chockad efter att ha bevittnat sprängningen. Williamson infiltrerade anti-apartheidrörelsen i Västeuropa, där han senare också var delaktig i flera bombdåd och mord riktade mot ANC. Han var en av kreatörerna av den militära underrättelsetjänstens *Operation Longreach* vars aktioner sträckte sig långt utanför Sydafrikas gränser. Operation Longreach, som finansierades med medel som genom Williamsons infiltrering hade förts över till den sydafrikanska underrättelsetjänsten från anti-apartheidrörelsen, omnämns ofta i samband med det så kallade Sydafrikaspåret i utredningen om mordet på Olof Palme. Det var dock inte bara Williamson som beviljades amnesti. En av flera andra mördare som gick fria var den beryktade askarin och före detta MK-soldaten Joe Mamasela, som utförde en lång rad mord för säkerhetspolisens räkning.¹⁶ Han fick immunitet mot att han vittnade mot (vissa) av sina överordnade, som till exempel Eugene de Kock. Mamasela har medgivit att han var delaktig i omkring 35 mord utförda av Vlakplaasenheten, däribland mordet på advokaten och människorättsaktivisten Griffiths Mxenge i Durban år 1981.¹⁷

Den som var aktiv i kampen mot apartheid, men som inte tillhörde de inre kretsarna i ANC och blev anklagad för förräderi kunde dock räkna med allvarliga konsekvenser. Om det dessutom rörde sig om en person som var kritisk till alliansen mellan the African National Congress (ANC), South African Communist Party (SACP) och Congress of South African Trade Unions (COSATU) och som hade stort stöd bland arbetarklassen i KwaZulu-Natal, där också bröderna Shaik och Jacob Zuma hade sitt

ursprung och var verksamma, kunde en anklagelse om förräderi också fylla en politisk funktion. Det skulle den definitivt göra om den anklagade också drevs av en oberoende marxistisk, men antistalinistisk grundsyn genomsyrad av "workerism". Ordföranden för NUMSA, Maxwell Xulu uppfyllde alla dessa kriterier när han 1991 anklagades för att vara en impimpi (polisinformatör), förrädare och "sell-out". Följande korta berättelse återfinns i ANC:s bifogade redovisning som överlämnades till The Truth and Reconciliation Commission (TRC) i augusti 1996:

Maxwell Xulu (Report 1): A former Treasurer-General of COSATU, his Security Police Source Number was PN645. He was controlled by War-warrant Officers Brown and Twala of the Port Natal region. He submitted 23 reports, in which he is described as a "high level source holding a senior position in the labour movement" and having "high level contact with the leadership of the ANC in exile". He had penetrated COSATU, MAWU, NUMSA, the ANC and the UDF. Confronted with this damning evidence, Xulu conceded his guilt and agreed to leave the trade union movement.¹⁸

Maxwell Xulu hade varit aktiv inom fackföreningsrörelsen i Sydafrika sedan 1970-talet när han pekades ut av ANC:s underrättelsetjänst som förrädare 1991. Han var inte bara kassör i COSATU. Han var dessutom förbundsordförande för NUMSA och hade tidigare haft centrala uppdrag i Metall and Allied Workers of South Africa (MAWU), där han också var ordförande under en period och han tillhörde även ledningen för FOSATU. Xulu var en av de företrädare för NUMSA och MAWU som Metall hade frekventa kontakter med från slutet av 1970-talet till 1991.¹⁹ Bevisen mot Xulu bestod av dokument med listor på personer som deltog i en rad olika möten, bland annat mellan ANC och COSATU. Dokumenten var, enligt uppgift från det fåtal som fick se dem, försedda med säkerhetspolisens stämplat.²⁰

Den svenske polisen Jan-Åke Kjellberg, som inte bara var verksam som utredare inom TRC 1996-1999 utan också dessförinnan hade arbetat inom svensk säkerhetspolis ett tiotal år, är skeptisk till uppgifterna och bevisen mot Maxwell Xulu. De överensstämmer helt enkelt inte med hur säkerhetspoliser arbetar. Sydafrikas säkerhetspolis var bland den skickligaste och mest resursstarka i världen. Kjellberg håller inte för osannolikt att det skulle kunna röra sig om "bevis" som planterades i syfte att röja Xulu ur vägen eller för att skapa splittring och kaos i de fackliga organisationerna, men det är naturligtvis omöjligt att fastslå vad som är sant eller inte med så svagt källunderlag. Falska bevis planterades före, under och efter TRC, och i de flesta fall var det aktiva eller pensionerade representanter

för apartheidregimens säkerhetstjänst som låg bakom. Pengar kan ha varit en drivkraft men det rörde sannolikt sig också om aktiva åtgärder för att förorsaka splittring, menar Kjellberg.²¹

Det finns emellertid en kusligt förbryllande passage i ett dokument som rubriceras "RS452: Reconstructed Intelligence file". Dokumentet är digitaliserat och tillgängligt i O'Malley archives och det rubriceras här som en rekonstruktion av en rapport från säkerhetspolisen, som hade sålts till en underjordisk ANC-enhet som opererade inne i landet. Förmodligen handlar det om Shaiks enhet; inte minst det faktum att uppgifterna användes i Shaikbrödernas och Mac Maharajs vendetta mot Bulelani Ngcuka 2003 talar för det. Uppgiftsinsamlandet om Ngcuka hade påbörjats redan under 1980-talet och en av punkterna innehåller uppgifter om ett möte i Geneve mellan Ngcuka och Maxwell Xulu. Dokumentet innehåller således uppgifter som bidrar till att stärka anklagelserna mot såväl Xulu som Ngcuka. Men det finns en annan sida av saken. International Metalworkers Federation (IMF) hade sitt högkvarter i Geneve, liksom International Labour Organization (ILO) och andra internationella organisationer. Ngcuka representerade inte bara ANC i exilen utan arbetade faktiskt för ILO under just den perioden och det är inte omöjligt att han och Xulu träffades där 1988, kanske tillsammans med andra representanter för ANC och COSATU. Problemet med den "rekonstruerade rapporten" är också att den handlar om informatören RS452, det vill säga Vanessa Brereton, och hennes aktiviteter var begränsade till Eastern Cape.²² Uppgifterna i dokumentet är i princip oanvändbara som bevis för vare sig det ena eller det andra, men eftersom Brereton trädde fram som RS452 i samband med att Shaik och Maharaj gick ut med uppgifterna mot Ngcuka, finns det anledning att misstänka att innehållet i "rekonstruktionen" helt eller delvis består av fabricerat material. Det kan ha fabricerats eller manipulerats av såväl de säkerhetspoliser som hade "sält" uppgifterna som av de som "köpte" dem. Ytterligare en allvarlig aspekt av hanteringen är om det förekom sådan handel även i andra fall. Köpte Mo Shaik de uppgifter som talade för att Maxwell Xulu var polisinformantör av sina kontakter inom säkerhetspolisen? Hur tillförlitlig kan sådan bevisning anses vara? Hur var det möjligt att ANC:s underjordiska nätverk inne i Sydafrika kunde interagera med säkerhetspolisen på det viset?

När ANC:s korta rapport överlämnades till TRC, hade Xulu redan tre år tidigare blivit skjuten med ett stort antal skott i benen och magen. Överfallet skedde i bostaden i kåkstaden Claremont i Pinetown utanför Durban.²³ Skadorna gjorde honom invalidiserad och han levde till sin död

i januari 2006 på sjukpension. Det har varit svårt att få fram det exakta året för Maxwell Xulus död genom de intervjuer som genomfördes under 2010-2012. Enligt uppgift från journalisten Terry Bell avled han kring 2005 i sviterna av sina skador efter mordförsöket.²⁴ Liknande beskrivningar har också kommit från flera av de fackliga veteraner som jag har intervjuat. Ingen har kunnat ge några säkra uppgifter kring Maxwell Xulus öde från det att han avslöjades som spion. I december 2013 fick jag emellertid hjälp av 'The Missing Persons' Task Team som är en del av den nationella åklarmyndigheten i Sydafrika, och som kunde bidra med mer detaljerade uppgifter om Maxwell Xulu.²⁵

Ingen av de personer som jag intervjuade under 2010-2012 hade någon kontakt med Xulu efter hans utträde ur NUMSA. Det mesta av deras information byggde på tredjehandsuppgifter, som inte har varit möjliga att bekräfta eller gå vidare med. Det är också höljt i dunkel vilka förövarna var. I Pdraig O'Malleys biografi över Mac Maharaj framgår det emellertid att det inom ANC fanns diskussioner om att "ta itu med" Xulu. Maharaj, som fungerade som länk och rapportör mellan Shaikbröderna och Jacob Zuma, uppger själv att han var beredd att se till att Xulu få mördad efter avslöjandet, men också att aktionen stoppades av Oliver Tambo *som avled i april 1993*.²⁶ Senare samma år blev Xulu utsatt för ett mordförsök som sånär tog hans liv.

Maharaj berör Maxwell Xulu på ytterligare ett par ställen i intervjuerna med Pdraig O'Malley. Här bekräftas bland annat att "de stackars kamraterna i NUMSA" inte fick ta del av några konkreta bevis mot Xulu och därmed alltså inte hade något konkret att presentera för medlemmarna. NUMSA-ledningen fick istället försöka övertyga dem om Maxwell Xulus skuld genom att hänvisa till de uppgifter, som de hade fått ta del av i tredje hand:

MM: Yes, he was an RS agent. I said we on the ground here, the in-leaders, have an opportunity to deal with him. You have to tell us whether to deal with him. Their answer was please hold your horses. I remember what they meant, these are notes, the full message would be and was – hold your horses, any action you take from the underground with Maxwell Xulu has a different danger, we do not want Vula exposed. There might be a slip-up and we're not saying it will happen but we say a risk of a slip-up is too much, you are doing such valuable work that we, Lusaka, will attend to this headache of Xulu. As it happened the sequel on Xulu was that some of the COSATU members in NUMSA were given a briefing by Intelligence when he returned to South Africa and began to raise the matter in NUMSA. Maxwell Xulu heard about it and there was a huge

uproar in COSATU, but people said, "Look at the evidence, we want the evidence on which you are alleging that there's a suspect." It was a huge problem because people in the union began to take sides, they said there's not enough evidence, tell us the truth, what is your evidence? Where do you get it from? And poor comrades in NUMSA who were briefed by Lusaka couldn't produce proof.²⁷

Mac Maharaj tycks emellertid inte vara helt uppdaterad i fallet. Han säger exempelvis i intervjun att Xulu var kassör i NUMSA, vilket var felaktigt. Det verkar inte som att Maharaj själv hade arbetat med identifieringen av Maxwell Xulu som polisinformator, eftersom han inte beskriver för O'Malley hur denna hade gått till eller varför bevisningen ansågs så övertygande. Istället tycks Maharaj bygga sina slutsatser uteslutande på uppgifter från Mo Shaik och det tycks räcka för honom:

POM: So you were able to identify him as that through the information that Mo was getting?

MM: Mo had identified him.²⁸

Bilden av Maxwell Xulu som en Impimpi var omöjlig att begripa och smälta för medlemmarna och hans vänner i NUMSA. I januari 1992 skriver Ari Sitas och Snuki Zikalala om traumat och chockvågorna som bredde ut sig inom NUMSA och COSATU efter att Xulu hade blivit utpekad som spion. Motivet ifrågasattes; det kunde inte handla om pengar, han levde inget extravagant liv och hade aldrig gott om pengar. Även aktivister utanför fackföreningsrörelsen och i civicrörelsen mistroddes anklagelserna: "Maxwell was not totally sure about the direction of community struggles, he gave us arguments but we respected him, he was independent".²⁹ Det fanns under lång tid efter suspenderingen en misstro och obehagskänsla bland medlemmar och organisatörer. En av organisatörerna från Western Cape, Nikita Vazi, beskrev stämningarna vid ett möte 1996:

That comrade was one of the best comrades I have ever come across. He wasn't selfish, he would share his ideas. When that thing came out, one of the shop stewards asked: "What are we doing in Numsa if the person that I admired is doing this?".³⁰

Det möte som organiserades kort efter suspenderingen, där Xulu skulle erbjudas möjlighet att rentvå sitt namn, bidrog inte till att bringa klarhet i fallet. Det blev inte bättre av att Maxwell Xulu inte var närvarande. Percy Thomas, som var ordförande under mötet, har senare uppgivit att inga bevis presenterades och att det inte gick att ta ställning till anklagelserna.

En annan av mötesdeltagarna konstaterade att det i listan över möten som påstods ha rapporterats till säkerhetspolisen också fanns sådana som Xulu inte hade varit närvarande vid.³¹ Liknande uppgifter har framkommit från ett par av mina informanter. En av dem ifrågasätter dessutom hela historien utifrån det faktum att Maxwell Xulu inte hade någonting att sälja. NUMSA var en öppen organisation där medlemmarna hade full insyn; det fanns inga hemligheter att avslöja eller sälja till säkerhetspolisen, hävdar han.³²

Maxwell Xulu "conceded his guilt" står det i ANC:s korta rapport till TRC, trots att det inte finns någonting som tyder på att Xulu någonsin medgav eller erkände att han hade arbetat för och rapporterat till säkerhetspolisen. I stället förnekade han bestämt och koncist anklagelserna i exempelvis en notis som publicerades i *Herald Tribune*: "I have never been involved in supplying information to the police".³³ I ANC:s rapport påstås också att han lämnade fackföreningsrörelsen frivilligt, trots att så uppenbarligen inte var fallet. Xulu blev i själva verket suspenderad och förklarad *persona non grata* av NUMSA:s ledning efter avslöjandet. När han intervjuades om saken i SALB hänvisade han till att en maktkamp inom NUMSA:s ledning låg bakom. Det pågick ett spel bakom gallerierna som syftade till att få bort honom från sin post, hävdade han. Han erbjöd sig att visa alla sina kontoutdrag och inkomster för att visa att han inte hade fått några pengar från "systemet". Xulus reaktioner på anklagelserna tyder snarare på att han förtvivlat och desperat försökte värja sig mot dem genom att fara ut i motanklagelser och teorier om komplottter mot honom inom NUMSA. Detta medförde sannolikt att hans situation blev ännu mer utsatt och prekär.³⁴

Endast en liten grupp i NUMSA:s centralkommitté fick i samband med en genomgång i Lusaka se delar av den dokumentation som påstods utgöra belägg för att Maxwell Xulu var en polisrapportör. Moses Mayekiso är en av dem som fick se dokumentationen och han tycks vara mindre övertygad om dess bevisvärde tio år efteråt än när han uttalade sig om saken i *South African Labour Bulletin* år 1992. Redan då var han tveksam och uttryckte sina tvivel, men framstod också som ambivalent eftersom också han medgav att innehållet i rapporterna verkade "övertygande". I en intervju i *Business Report* år 2003 beskrev han bevisningen mot Xulu som tunn, men påpekade samtidigt att NUMSA-ledningen litade på att anklagelserna var riktiga, eftersom källan, det vill säga ANC:s säkerhetsavdelning, ansågs vara trovärdig.³⁵ Också Daniel Dube har plågats i efterhand av att det inte med säkerhet går att bekräfta om suspenderingen av Xulu var befogad.

Bernie Fanaroff och Alec Erwin verkade däremot å ena sidan övertygade om att Xulu var skyldig, när jag tog upp frågan i mina intervjuer med dem. Å den andra har de inte varit särskilt intresserade av att tala om Xulufallet och händelserna före och efter suspenderingen. När jag intervjuade Gloria Barry, som har varit aktiv i NUMSA i ett stort antal år på lokal, regional och nationell nivå, berättade hon att hon själv inte har haft anledning att tvivla på att Xulu var skyldig, men påpekade samtidigt att andra hade en annan uppfattning. Hon minns exempelvis att Chris Dlamini var mycket upprörd över suspenderingen och hade mycket svårt att smälta anklagelsen mot Xulu, även om han aldrig ifrågasatte bevisen mot honom. Barry visste inte att Xulu var död sedan länge, när jag intervjuade henne i november 2012. Hon trodde att han levde i Durban, men hade hört rykten om att han var sjuklig och handikappad.³⁶

Suspenderingen var det svåraste beslut jag har tagit i mitt liv säger NUMSA:s dåvarande generalsekreterare Mayekiso i *South African Labour Bulletin*. Sitas och Zikalas slutsats i artikeln är fortfarande giltig eftersom fallet aldrig utreddes ordentligt:

Whatever the outcome Xulu's is a tragic story. If he was indeed a Security Police informer, whether for money or any other sinister motives, how does that tally with his life as a worker leader. If he was not, equally tragic would be the suffering he will have to undergo to prove his innocence.³⁷

Sitas karaktäriserar i efterhand spionhistorien kring Maxwell Xulu som "sad and ambiguous".³⁸ Ytterligare två av mina informanter har berättat att det förekom rykten om att det fanns en eller flera infiltratörer och polisinformatorer i NUMSA:s ledning från mitten av 1980-talet, men de betonar att det inte kunde ha rört sig om Xulu. Tidigare spekulationer kring omständigheter som tydde på detta kom ändå att användas mot honom. Fred Sauls berättar om ekonomiska transaktioner och infiltration i MAWU:s och NUMSA:s huvudkontor under mitten av 1980-talet, men det gick aldrig att bevisa vem infiltratören var. Det fanns misstankar och indicier som pekade mot en viss person, men det gick aldrig att bekräfta dem.³⁹ Ett annat exempel på sådana omständigheter är arresteringen av Moses Mayekiso efter hemkomsten från ett besök i Sverige 1986. Moses Mayekisos hem i Alexandra blev nämligen utsatt för husrannsakan av polisen alldeles före Mayekisos återkomst och polisen stod och väntade på honom vid Jan Smuts-flygplatsen i Johannesburg när planet landade. Xulu for i samband med suspenderingen ut mot Bernie Fanaroff i NUMSA:s ledning och anklagade honom för att vara polisinformator. Varför hindrades Mayekiso inte från att resa tillbaka till Sydafrika, frågade Xulu?

Fanaroff kontrade å sin sida med att ifrågasätta varför inte också Xulu, som reste med samma flyg som Mayekiso, blev arresterad på flygplatsen där polisen stod och väntade.⁴⁰ Motsättningen och ordväxlingen mellan Fanaroff och Xulu fick personlig karaktär och detta gynnade inte heller Xulus sak.

Efter att Maxwell Xulu hade anklagats för spioneri och suspenderats från NUMSA upphörde Metalls kontakter med honom. Det svenska förbundet informerades och uppdaterades kontinuerligt av NUMSA:s ledning om utvecklingen rörande fallet Xulu från november 1991 tills det att han försvinner ut ur rapporteringen i april 1993. Sanningshalten i anklagelserna mot Xulu ifrågasattes aldrig från Metalls sida. Tvärtom beskrivs bevisen mot honom som "entydiga" och att det "enligt alla är helt klarlagt att Max verkligen var polisspion".⁴¹ I den första rapporten där Metalls internationelle sekreterare Bengt Jakobsson skriver om Xulus suspendering beskrivs Xulu som en nära vän till förbundet. Han hade "besökt Sverige ca fem gånger" och förräderiet tedde sig obegripligt för Jakobsson, men eftersom uppgifterna kom från ANC:s säkerhetsavdelning ansågs de vara trovärdiga. Dessutom hade Alec Erwin för Metall presenterat bevisen som bestod av uppgifter om att Xulu hade lämnat 31 ingående rapporter (inte 23 som det hävdas i ANC:s rapport till TRC) till säkerhetspolisen i Sydafrika. Rapporterna gällde i huvudsak "aktiviteter, personer, idéer inom fackföreningsrörelsen och ANC", vilket är mer detaljerad information i jämförelse med de uppgifter som framkommer i såväl ANC:s rapport, media och Kally Forrests bok *Metal that will not Bend*. Enligt ANC:s säkerhetstjänst var dessa rapporter mycket initierade, skriver Jakobsson. Han hade också blivit informerad om att innehållet i dem var av sådan art att det var uppenbart att den som hade skrivit dem måste ha tillhört ledningen för NUMSA:

Två rapporter blev avgörande för avslöjandet; en från Stockholm och en från Oslo. Vid dessa möten träffades rapportören och några enstaka apartheidmotsståndare. Det var bara Maxwell som kunde rapportera om dessa möten så ingående.⁴²

Ingen förutom ANC:s säkerhetsavdelning fick emellertid ta del av det fullständiga innehållet i rapporterna. NUMSA:s centralkommitté fick se listor över de aktuella möten som rapporterna påstods gälla och där utgick man uppenbarligen från att uppgifterna från ANC:s underättelsetjänst var riktiga. Sedan förmedlades de vidare till medlemmarna i NUMSA och till allmänheten.⁴³ NUMSA:s centralkommitté accepterade motiveringen till att den inte fick ta del av det detaljerade innehållet i dokumenten, det

vill säga rapporterna i sig. Enligt Forrest bestod denna motivering i att ANC-agenter som arbetade "under cover" i den krackelerande apartheidstaten riskerade att avslöjas om innehållet blev offentligt.⁴⁴

Trots att NUMSA:s förbundsledning lade "munkavle på händelsen", som Jakobsson skriver i ett brev till Sydafrikautredningen i november 1991, var Xuluaffären en källa till oro och oreda inom NUMSA även senare. Så sent som i april 1993 beskrivs Xulu i Metalls rapportering från besöken i Sydafrika som ett bekymmer för NUMSA. I en av rapporterna betecknas uteslutningen å ena sidan som "solklar". Å den andra noterades att Xulu nu hade gjort facklig "come back" i Natal och i det konkurrerande förbundet Metal and Electrical Workers of South Africa (MEWUSA), som var knutet till National Congress of Trade Unions (NACTU).⁴⁵ Han hade exempelvis fått med sig de flesta av medlemmarna vid sin gamla arbetsplats Smiths Manufacturing Ltd i Pinetown. Jakobsson beskriver i sin rapport inställningen till NUMSA:s ledning och Maxwell Xulu:

Vid ett medlemsmöte med Alec Erwin och Joe Foster lyssnade medlemmarna några minuter på föredragningen. Därefter lämnade de möteslokalen. Alec och Joe blev ensamma kvar.[...] NUMSA vill inte ha någon debatt alls om "sin" polisspion. Samtidigt seglar Max upp som ett verkligt problem mellan NUMSA och Mewusa, vilka sedan en tid har diskussioner om en sammanslagning. En Max-comeback via Mewusa är för magstarkt...⁴⁶

Frågetecknen kring Xuluaffären är många. Ett av problemen är att det aldrig blev någon "affär" i egentlig mening om fallet. Medias rapportering var sparsam och NUMSA:s ledning lyckades väl i sina intentioner att tysta ner händelsen. ANC:s säkerhetsavdelning behövde aldrig lägga fram några egentliga bevis mot Xulu. En liten krets i NUMSA:s centralkommitté fick ta del av listor över de möten Xulu påstås ha rapporterat om till regimens säkerhetspolis. ANC:s rapport till TRC om "polisinformatören" Maxwell Xulu består endast av några få rader och den innehåller åtminstone två uppenbara felaktigheter: uppgiften om att Xulu erkände att han var skyldig till det han anklagades för, samt påståendet att han lämnade NUMSA på eget initiativ. Frågan är om Xulu verkligen hade varit välkommen i MEWUSA om han hade varit spion åt apartheidregimen? Knappast. Uppenbarligen hade han i alla fall inga svårigheter att övertyga MEWUSA och många av medlemmarna i NUMSA i och omkring Durban om att han var oskyldig. Det faktum att Xulu anslöt sig till MEWUSA efter suspenderingen talar också emot de spekulationer, som förekom om eventuella zulunationalistiska motiv till det påstådda förräderiet. Sådana antydningar återkommer vid ett par tillfällen i rapporteringen till Metall i Sverige. MEWUSA hade

nämligen ingen koppling till Inkatha och zulunationalismen, trots att det rörde sig om förbund med stark förankring i Durban. Det var och är tvärtom ett radikalt, socialistiskt och Black Consciousness-orienterat förbund med vissa historiska kopplingar till ANC:s rival sedan 1960-talet, Pan African Congress (PAC). MEWUSA är liksom PAC numera marginaliserat och för en tynande tillvaro i utkanterna av sydafrikansk politik.

Sanningen om huruvida Maxwell Xulu var en spion eller inte, kommer förmodligen aldrig att komma fram, skriver Kally Forrest i *Metal that will not bend*. Forrest spekulerar dock i att det skulle kunna röra sig om en komplot iscensatt av apartheidregimens säkerhetspolis. Hon antyder också att den kan ha organiserats med hjälp av krafter inom ANC som såg Xulu som ett hot mot de egna politiska maktambitionerna.⁴⁷ Kanske fanns det farhågor om att ett oberoende alternativt socialistiskt arbetarparti skulle initieras av honom? Enligt Forrest var Xulu kritisk mot såväl ANC:s marknadsliberala ekonomiska politik som SACP:s stalinism och förespråkade just bildandet av ett socialistiskt arbetarparti utan bindningar vare sig till den först- eller sistnämnda organisationen. Anklagelserna mot Xulu kom i en tid då Sydafrikas framtida utveckling fortfarande var långt ifrån självklar. I vilket fall som helst råder det inget tvivel om att det bland vissa kretsar inom såväl regimens som ANC:s säkerhetstjänster fanns moralisk kapacitet att plantera ”bevis” i syfte att röja undan individer som uppfattades som hot mot de egna intressena eller mot en önskvärd politisk utveckling.

Det tillsattes aldrig någon kommission med uppdrag att utreda om Maxwell Xulu var skyldig eller inte. Anklagelserna byggde på det ”underrättelsearbete” som utfördes av Mo Shaik och ANC:s underrättelsetjänst. Innehållet i de bevismaterial som sades ligga till grund för anklagelserna blev aldrig presenterat i sin helhet eller analyserade av en oberoende juridisk instans. Kanske för att innehållet hade sålts till Shaik av hans kontakter inom säkerhetspolisen och därmed var oanvändbart?

MAWU-veteranden Andrew Zulu minns att det fanns teorier och indicier som talade för att Xulu var en polisspion, men samtidigt fanns det också starka stämningar mot honom som byggde på känslor. Xulu var inte den enda inom fackföreningsrörelsen som utpekades som spion och förrädare. Han nämner flera fall där medlemmar utsattes för sådan ryktes-spridning och i ett fall resulterade ryktesspridningen i en necklacing som genomfördes av ungdomar som deltog i ett begravningsståg. Han minns Xulu som en mycket bra och stark facklig kamrat och har svårt att få ihop personen Xulu med det han anklagades för. Samtidigt fanns det ett starkt

känslomässigt tryck inom vissa kretsar mot potentiella förrädare, som var svårt att värja sig mot.⁴⁸ Anklagelserna mot Xulu fördes fram under en turbulent period i Sydafrikas historia, då det inte fanns tid, möjlighet eller förmåga att ägna fallet uppmärksamhet i form av juridisk granskning. Kwazulu-Natal härjades av inbördeskrig; några fria demokratiska val hade ännu inte ägt rum och det rådde stor oklarhet om framtiden. I den kontexten framstod kanske Maxwell Xulus öde som mindre viktigt. Den rättsliga principen om att ingen ska förklaras skyldig utan att ha blivit dömd i domstol tycks inte heller ha ansetts viktig. Det finns mycket som talar för att mordförsöket på Maxwell Xulu utfördes av MK eller av en eller flera personer med politiska motiv. De kan ha opererat självständigt eller på order från högre ort. Det faktum att Olivier Tambo inte tillät Maharaj att beordra en avrättning av Xulu och att mordförsöket genomfördes kort efter Tambos död är kanske mer än ett sammanträffande? Ytterligare en besvärande omständighet är Maxwell Xulus fackliga ”come back”, som omnämns i Bengt Jakobssons rapport efter en resa till Sydafrika i början av april 1993 – ett par veckor före Tambos död. Maxwell Xulu hade alltså inte dragit sig undan i skam och grävt ner sig i en grop, utan tvärtom han hade på kort tid lyckats etablera sig i MEWUSA och skaffat sig en bas i KwaZulu-Natal där han fortsatte med sina fackliga aktiviteter.

En källa som önskar vara anonym, men som arbetade tillsammans med Maxwell Xulu i Durban under många år, ger sin version av vad som hände:

Det har aldrig blivit bevisat att några bevis någonsin existerade. Max fick aldrig vittna och framträda inför någon domstol eller kommission. Jag tror att Max sa att han väntade på att bli kallad till en sådan, men det skedde aldrig [...]. Om du ser på dagens politik i Sydafrika, och jag vågar påstå även internationellt, finns det en tydlig trend att om ett rykte sprids blir det lätt betraktat som fakta. Det är omöjligt att komma tillbaka om ett sådant rykte har spridits. [...] Det är möjligt att det fanns krafter inom NUMSA som ville röja honom ur vägen för att få kontroll över organisationen. Oavsett om det fanns någon substans i anklagelserna eller inte så kommer de aldrig att bli kända. NUMSA trodde på anklagelserna och Max vidhöll att han var oskyldig till sin död.

Ingen har tagit på sig ansvaret för mordförsöket och till slut dokumenterades det av polisen som ett ”vanligt” brottsfall. Ingen blev arresterad. Efter suspenderingen från NUMSA gick han med i MEWUSA och 1993 fick Max med sig majoriteten av arbetarna vid Smiths Manufacturing. Det blev följaktligen spänningar mellan Max och NUMSA.

Efter mordförsöket fick han tillbringa 6 månader på sjukhus, varav två månader på intensivvårdavdelningar vid King Edward hospital och St. Augustines. Under den tiden återgick majoriteten till NUMSA och MEWUSA lyckades aldrig komma tillbaka. Max återvände från sjukhuset till sin arbetsplats, där han arbetade som operatör och fungerade som shop steward för de arbetare som hade stannat kvar i MEWUSA. Han lämnade Smiths Manufacturing 1996 och fick ersättning från företaget i 24 månader. Därefter fick han permanent sjukpension. Max kunde aldrig komma tillbaka till arbetet på grund av de skador som han ådrog sig i samband med mordförsöket. Hans höft var skadad och han var tvungen att använda kryckor. Efter pensioneringen återvände han till sin hemstad Ladysmith där han tillbringade sina sista år [min översättning].⁴⁹

En annan av Xulus tidigare arbetskamrater beskriver att det var ett privilegium att ha fått vara hans vän, trots att de hade olika uppfattningar om det mesta. Max var ingen spion, skriver han utan att tveka. Arbetskamraten hade kontakt med Xulu tills han drog sig tillbaka till Ladysmith i Norra Natal och då tappade han kontakten med honom:

He fought his way back to life. He spent the rest of His life hobbling around with a stick. He faced his foe with a smile and was able to stare them down – without fear! By that stage he had been discarded by the Labour movement he had fought so passionately for. He had little regard for the “new kids on the block” and treated them with scorn and contempt. He eventually “retired” to northern Kzn and we lost touch with each other and I was unable to attend his funeral as I was out of the country. I still carry the guilt of not wishing the old man a final farewell. Much about Max’s enemies and his suspension and attempted assassination is ultimately pure speculation. Max was a private person who did little talking and “fought” his own battles. He trusted very few and did not gossip!⁵⁰

Suspenderingen av Maxwell Xulu markerar, oberoende av om han var en impimpi eller inte, tillsammans med en rad andra förändringar i organisationen, ett brott med den ”workeristiska” traditionen inom NUMSA och COSATU. Tidigare under året hade Daniel Dube lämnat sin post som ordförande för NUMSA; flera andra tongivande och drivande ledargestalter lämnade förbundet för politiska uppdrag eller andra utomfackliga verksamheter under de närmaste åren som följde efter apartheids fall. Detta medförde att alliansen mellan ANC, SACP och COSATU stärktes, samtidigt som fackföreningsrörelsens oberoende ställning kringskars. Den försvagades dessutom organisatoriskt och ”strong shopfloor structures”-filosofin utarmades successivt under de kommande decennierna.⁵¹ Lokalt och nationellt blev NUMSA mer påverkat av utomfackliga ideologiska

strömningar inom SACP, civicrörelsen och ANC. Grunden lades också för det ekonomiska projekt som senare kom att presenteras exempelvis i form av Black Economic Empowerment (BEE) och Growth Employment and Redistribution (GEAR). Därmed kunde tidigare fackliga aktivister, ledande ANC- och UDF-ledare slussas vidare till politiska institutioner eller privata företag, där de korsbefruktade varandras bankkonton. Många av dem blev mycket förmögna.

Trepartsalliansen, där ANC var och är den starka parten, utgjorde också i sig en garanti för den liberaliserade ekonomiska politiken, eftersom dess starkaste kritiker inom COSATU och SACP bakbands i densamma. När Thabo Mbeki avsattes vid ANC-kongressen i Polokwane 2007 var det visserligen ett resultat av ett uppror mot den neoliberala politiken bland gräsrotterna inom partiet i allians med COSATU och SACP, som förespråkade en mer vänsterinriktad politik. Jacob Zuma fördes fram som en kompromisskandidat – trots de pågående utredningarna om korruption och trots att han två år tidigare hade ställts inför rätta anklagad för våldtäkt – och valdes till ANC:s ordförande av kongressen. Zuma framställdes som en förespråkare för de fattigas rättigheter och som en person med förankring bland gräsrotterna.⁵² Bytet av ordförande har emellertid sedermera och hittills inte på något avgörande sätt ändrat den kurs i den ekonomiska politiken som stakades ut av de tidigare regeringarna.⁵³

Maxwell Xulu hade stark förankring i KwaZulu-Natal, där också Zuma aspirerade på politiskt stöd och mandat. Han spelade en central roll under strejken vid den brittiska däckfabrikanten BTR Sarmcol i Pietermaritzburg som 1985 hade avskedat 969 arbetare, vilket kom att utgöra bakgrunden till den mest utragna arbetskonflikten i Sydafrikas historia.⁵⁴ Konflikten kom också att bli en del i den övergripande våldsspiralen i Natal, genom att Inkatha och UWUSA samverkade med bolaget och säkerhetsstyrkorna. Ett stort antal NUMSA-medlemmar dödades av Inkatha och säkerhetsstyrkorna. Även strejkbrytare från Inkatha dödades under den 13 år långa konflikten, som fortsatte långt efter att Xulu hade suspenderats. Enligt Forrest dödades 39 människor i samband med dessa motsättningar.⁵⁵ År 1989 representerade Xulu strejkkommittén vid Sarmcol och förde dess talan i samband med vittnesförhören i den kommission som hade tillsatts för att utreda bakgrunden till strejken och de många övergrepp som hade skett.⁵⁶ Trots att Xulu tidigt fick centrala uppdrag i fackföreningsrörelsen hade han hela tiden kvar sin bas i kåkstaden Claremont i Pinetown utanför Durban. Jacob Zuma, som under lång tid vistades i exilen i frontstaterna tillhörde och tillhör på ett helt annat sätt en politisk elit, även om han ursprungligen

växte upp under mycket knappa förhållanden på landsbygden i KwaZulu-Natal. Som återvald ANC-ordförande kan Jacob Zuma i skrivande stund i stället se fram emot att byggandet av residenset i Nkandla, som ibland kallas "Zumaville", blir slutfört. Byggprojektet i Natal har, enligt en statlig utredning som offentliggjordes i november 2013, hittills kostat skattebetalarna i Sydafrika nära 250 miljoner Rand.⁵⁷ Kanske var Maxwell Xulus öde sammankopplat med Shaikbrödernas och Jacob Zumas karriärer och maktpolitiska ambitioner? Det är svårt att undvika att se de mönster och sammanträffanden som uppträder. I den sydafrikanska tidskriften *Noseweek* förekommer sådana spekulationer i en artikel från 2003:

Alec Erwin, then Numsa education secretary, brought the evidence to the union and prosecuted Xulu on the basis of files allegedly provided by an ANC mole. Erwin allowed Xulu and other Numsa office-bearers to examine the files in the room during the hearing, but would not permit them to be copied or taken away. One who was present says the files looked convincing, covered with police stamps. However, Xulu's name did not appear in them, only a code number PN645. ANC intelligence thought Xulu must be the guilty party, as he had been present at all the meetings reported on. The trouble was that others in the union movement were also present at all the meetings reported upon to the police, so why had Xulu been singled out? Similarly, the evidence in the possession of City Press, the newspaper to break the Ngcuka "spy" story, indicates that the ANC had merely speculated as to whether Source RS452 was in fact Ngcuka. Xulu angrily left the union and shortly thereafter collected six bullets in the legs and chest from would-be assassins. Clearly, somebody wanted to get rid of Xulu, six months before the unbanning of the ANC. Why? One version says Xulu was targeted because he was very popular but a workerist and very critical of the South African Communist Party (SACP). Another suggests that, with liberation round the corner, there was a need to clear out possible rivals to Jacob Zuma so that he could succeed to the premiership of KwaZulu-Natal.⁵⁸

Oklarheterna kring omständigheterna om avslöjandet av "polissspionen" Xulu och mordförsöket som till slut ledde till hans död, gör det inte mindre angeläget att ställa frågorna. Oavsett hur de verkliga omständigheterna såg ut lever traumat kring Maxwell Xulu kvar bland de äldre generationerna inom NUMSA. På ett plan har Xulu skrivits ut ur historien om sydafrikansk fackföreningsrörelse, men bland de medlemmar som arbetade tillsammans med honom finns han på ett eller annat sätt kvar – som offer, förövare eller bådadera – som en pålagsam påminnelse om att Maxwell Xulu kan ha varit oskyldig till det han anklagades för.

Berättelsen om Maxwell Xulu är ett av många exempel på företeelser som inte har uppmärksamats i den svenska, ofta rörelseknutna, historieskrivningen om kampen mot apartheid. Om Maxwell Xulu var en förrädare eller inte är kanske en alltför vansklig fråga att utreda, eftersom ett felaktigt svar skulle riskera att nagga den vackra berättelsen i kanten? En selektiv historieskrivning där cynism, realpolitik och förbrytelser bland protagonisterna filtreras bort i solidaritetens namn, är å andra sidan lika riskabel som en rättslig process där försoningen väger tyngre än sanningen. En av förgrundsfigurer inom sydafrikansk fackföreningsrörelse under många år får avsluta:

From the minute I rushed to the hospital and saw him at the ICU very serious and he was in coma. I held his hand and spoke to him begging him to fight for his life. I felt his hand gripping mine. I was happy and felt that he will survive. The stories then followed about Maxwell being a spy – my blood said no, still today I do not believe that he was a spy. I would very much like to see this evidence.⁹

NOTER

- 1 Berättelsen om Maxwell Xulus öde återfinns även i Jonas Sjölander, *Ingen enkelriktad väg till frihet. Rörelserna och berättelserna om kampen mot apartheid*, Båstad 2014.
- 2 Impimpi: förrädare och polisinformator.
- 3 *The Mail & Guardian* 2003-10-22, *Cape Times* 2003-10-24, *Weekly Argus* 2003-10-26,
- 4 *Apartheid Spy*, Journeyman Pictures, 2004.
- 5 Report on the Hefer Commission into allegations of spying against the National Director of Public Prosecutions, Mr BT Ngcuka, 2004-01-24. <http://www.info.gov.za/otherdocs/2004/hefer/index.html>, 2013-01-22. Se även Padraig O'Malley, *Shades of Difference. Mac Maharaj and the Struggle for South Africa*, New York 2007, s. 423f.
- 6 Delia Robertson, "South Africa's ANC Targets Serious Crime Fighting Unit", *Voanews*, Johannesburg 2008-02-06. <http://vnnforum.com/archive/index.php/t-66114.html>. 2013-01-13.
- 7 Intervju med Janet Cherry, Port Elizabeth 2012-11-24.
- 8 *Truth and Reconciliation Commission of South Africa Report*, Volume 3, Chapter 3, Cape Town 1998, s. 231.
- 9 Janet Smith & Beauregard Tromp, *Chris Hani – a life too short*, Johannesburg & Cape Town 2009, s. 115f; Stephen Ellis, *External Mission. The ANC in exile*, Johannesburg 2012, s. 68f.
- 10 Paul Trewheala, *Inside Quatro. Uncovering the exile history of the ANC and SWAPO*, Johannesburg 2009, s.115. Ellis, 2012, s. 244, 275.

- 11 Ellis, 2012, s. 245.
- 12 Jan-Åke Kjellberg är numera (2012) verksam som kommissarie vid polismyndigheten i Göteborg.
- 13 Intervju med Jan-Åke Kjellberg, Göteborg 2012-04-20.
- 14 Ellis, 2011, s. 201.
- 15 http://www.journails.org/index.php/essential_information/the_politics_of_hiv_aids_in_south_africa/peter_mokaba_and_the_castro_hlongwane_document/, 2013-11-13. JourAids är ett sydafrikanska institut som arbetar för att sprida kunskap och information om AIDS i media. Institutet grundades och drivs bland annat av University of the Witwatersrand.
- 16 Askari: tidigare medlem av MK som med tvång eller frivilligt rekryterades av den sydafrikanska säkerhetspolisen. De utbildades för att genomföra särskilda operationer mot oppositionella, exempelvis i form av lönnmord.
- 17 *Truth and Reconciliation Commission of South Africa Report*, Volume 3 & 4, Cape Town 1998, s. 231.
- 18 African National Congress: Statement to the Truth and Reconciliation Commission - August 1996, <http://www.nelsonmandela.org/omalley>, 2013-01-13; <http://www.justice.gov.za/trc/hrvtrans/submit/anctruth.htm>, 2013-01-13.
- 19 Rapporter och korrespondens. Internationellt. Metalls förbundsarkiv.
- 20 Kally Forrest, *Metal that will not bend*, Johannesburg 2011, s. 459ff. Intervjuer med tidigare NUMSA-aktivister. Sydafrika 2010-2012.
- 21 Mailkorrespondens med Jan-Åke Kjellberg, 2013-04-09.
- 22 "RS452: Reconstructed intelligence file. The activities of a source within ANC structures. Source RS452". <http://www.nelsonmandela.org/omalley/cis/omalley>, 2013-01-22.
- 23 *Business Report*, 2003-10-24.
- 24 Intervju med Terry Bell, Cape Town 2012-11-28.
- 25 Mailkorrespondens med Madeleine Fullard och Deborah Quin, december 2013.
- 26 Pdraig O'Malley, *Shades of Difference. Mac Maharaj and the Struggle for South Africa*, New York 2007, s. 428.
- 27 Mac interviews, 18-21 May 2004: Mac Maharaj. <http://www.nelsonmandela.org/omalley>, 2013-01-22.
- 28 Mac interviews, 18-21 May 2004: Mac Maharaj. <http://www.nelsonmandela.org/omalley>, 2013-01-22.
- 29 Ari Sitas & Snuki Zikalala, "NUMSA president accused of spying", *South African Labour Bulletin*, 1992, 16:3.
- 30 Forrest, 2011, s.460f.
- 31 *Business Report*, 2003-10-24. Forrest, 2011, s. 461.
- 32 Referenser till informanter som har intervjuats i detta ärende måste i vissa fall vara anonyma eftersom det handlar om uppgifter som kan skada eller ställa till problem för dem.
- 33 *Herald Tribune*, 1991-11-13.
- 34 Ari Sitas & Snuki Zikalala, "NUMSA president accused of spying", *South African Labour Bulletin*, 1992, 16:3.

- 35 *Business Report*, 2003-10-24.
- 36 Intervju med Gloria Barry, Port Elizabeth 2012-11-14.
- 37 Ari Sitas & Snuki Zikalala, "NUMSA president accused of spying", *South African Labour Bulletin*, 1992, 16:3.
- 38 Mail-korrespondens med Ari Sitas, 2013-01-16.
- 39 Intervju med Fred Sauls, Port Elizabeth 2012-01-05.
- 40 Forrest, 2011, s.461.
- 41 Bengt Jakobsson, Rapport från Sydafrika besök 31 mars – 3 april 1993, Metalls förbundskontor.
- 42 Bengt Jakobsson, Brev till Sydafrikagruppen, "Maxwell Xulu avskedad som ordförande i Numsa", 1991-11-28.
- 43 Intervju med Moses Mayekiso, Johannesburg 2011-04-07.
- 44 Forrest, 2011, s.460.
- 45 Federationen Council of Trade Unions in South Africa (CUSA) deltog i förberedelsearbetet med att bilda COSATU, men valde till slut att inte gå in i den nya federationen som konstituerades i november 1985. CUSA:s största medlemsförbund gruvarbetareförbundet NUM gick däremot med och därmed förlorade CUSA i betydelse. CUSA bytte snart namn till NACTU, som fortsatte sin Black Consciousness-orienterade politik vid sidan av den fackliga majoriteten i COSATU.
- 46 Bengt Jakobsson, Rapport från Sydafrika besök 31 mars – 3 april 1993, Metalls förbundskontor.
- 47 Forrest, 2011, s.462.
- 48 Intervju Andrew Zulu, Johannesburg 2011-04-05.
- 49 Mailkorrespondens med anonym arbetskamrat (1) till Maxwell Xulu, 2013-12-02.
- 50 Mailkorrespondens med anonym arbetskamrat (2) till Maxwell Xulu, 2013-12-02.
- 51 Sakhela Buhlungu & Melehoko Tshoaedi, "A contested legacy: organisational and political challenges facing COSATU", *COSATU's contested legacy* [ed:] Buhlungu & Tshoaedi, Cape Town 2012.
- 52 Roger Southall & Edward Webster, Unions and parties in South Africa: Cosatu and the ANC the wake of Polokwane, *Trade Unions & Party Politics. Labour Movements in South Africa*, [ed:] Björn Beckman, Sakhela Buhlungu and Lloyd Sachikonye, Cape Town, 2009.
- 53 Sakhela Buhlungu & Stephen Ellis, "The trade union movement and the tripartite alliance", *COSATU's contested legacy* [ed:] Buhlungu & Tshoaedi, Cape Town 2012.
- 54 "SAWCU-update. Newsletter of the Sarmcol Workers' Co-operative" 1988-1989, PC 11/1/5/3, Alan Paton Struggle Archives, Pietermaritzburg.
- 55 Forrest, 2005, s. 585.
- 56 Affidavit of Maxwell Xulu, PC 1172/6/7/3, PACSA-Collection, Alan Paton Struggle Archives, Pietermaritzburg.
- 57 Mail & Guardian, November 29 to December 2013.
- 58 *Noseweek*, 1 September Issue 49.
- 59 Mailkorrespondens med anonym före detta fackföreningsledare i Sydafrika, 2013-02-04.

Bland de bortglömda röda svenskspråkiga i Finland

Ett nationellt problemkomplex?

Matias Kaihovirta

INLEDNING

Efter novemberstrejken, det vill säga den generalstrejk som iscensattes av finländska LO (SAJ) i samband med bolsjevikernas statskupp i Petrograd, tillspetsades de redan mycket spända samhällsförhållandena i Finland. Vad som sedan följde är bekant för de flesta: kampen om statsmakten mellan de borgerliga och den socialdemokratiska arbetarrörelsen utmynnade i ett blodigt inbördeskrig vårvintern 1918 som slutade med den borgerliga vita sidans förkrossande seger över de röda.¹

Inbördeskriget 1918 hör till de mest studerade ämnena i finländsk historieforskning, så vad mera finns det egentligen att tillägga? I den här artikeln vill jag närma mig ämnet utifrån några historiografiska problem som ägnats mindre uppmärksamhet i den fackhistoriska forskningen om inbördeskriget i Finland. Det första problemet som jag ämnar angripa är hur forskningen i mindre utsträckning behandlat de svenskspråkiga finländare som deltog i inbördeskriget på den röda sidan. Det har länge funnits ett synsätt inom finländsk historieforskning att finlandssvenskarna utgjorde en homogen grupp som helhjärtat gick med i inbördeskriget på den vita sidan.²

Det andra problemet som jag avser belysa är att inbördeskriget 1918 har på sätt och vis studerats som en skild händelse som inte stod i anknytning till revolutionsåret 1917. Det kan delvis härledas till en tendens att skriva inbördeskrigets historia utgående från ett efterhandsperspektiv, dels att inbördeskrigets händelsehistoria skapats ur ett makrohistoriskt perspektiv som i mindre utsträckning tagit i beaktande vardagens och de enskilda aktörernas perspektiv. I bägge fallen har man inte tagit i beaktan-

de "vanliga" människors perspektiv, deras kulturella föreställningar och de breda folklagens mentala världsbild om samhället omkring dem och om makthavarna.³

Dessa två problem kan ses som med varandra sammanlänkade, inbördeskriget 1918 har fått en given roll i en nationell historiesyn och man har mer eller mindre återskapat ett metanarrativ om kriget med blickpunkten fäst på nationens historia. Förvisso finns det skäl att se på inbördeskrigets historia som en del av ett större historiskt sammanhang: kriget var en del av det pågående världskriget och vägen till kriget var en direkt konsekvens av världskrigets medförda sociala spänningar i de krigsdrabbade länderna i Europa. Likväl finns det skäl att närma sig händelseförloppet på lokal nivå för att förstå hur människorna på mikronivån tänkte och agerade under revolutionsåret 1917.

I den här artikeln närmar jag mig händelserna under revolutionsåret 1917 utgående från bruksarbetarna i Billnäs. Vilka var deras motiv att grunda det röda gardet i brukssamhället och vilka former antog deras deltagande i revolutionen 1917? Med ett mikrohistoriskt angreppssätt avser jag i den här uppsatsen undersöka hur svenskspråkiga arbetare resonerade och agerade år 1917 för att förstå varför de kom att sedermera tillhöra den röda sidan i inbördeskriget 1918. Artikeln utgår från mitt nyligen avslutade avhandlingsprojekt, en mikrohistorisk studie av folkligt politiskt agerande åren 1900–1920, där jag studerar en grupp svensk- och finskspråkiga bruksarbetare i Billnäs i sydvästra Finland.⁴

REVOLUTIONSÅRET 1917 I BILLNÄS BRUK

Första världskriget påverkade livets gång i det lilla brukssamhället Billnäs. Bruket hade grundlagts redan under den svenska stormaktstiden på 1600-talet och sedan dess varit en del av den finländska metallindustrin. När det ryska kejsardömet som Finland var en del av förklarade krig mot Tyskland 1914 lades produktionen på bruket om till att producera krigsmaterial till den ryska armén. Under fredstid hade bruket producerat yxor, jordbruksredskap, verktyg och möbler. Under världskriget var det i stort sett yxor, spadar, hackor, spikar och taggtråd som sändes iväg till den kejsarliga armén i Ryssland. Särskilt åren 1915–1916 innebar ett betydande uppsving för bruksbolaget och överlag för den finländska ekonomin; omsättningen för Billnäs Bruk Aktiebolag var före världskrigets utbrott år 1914 cirka 2,2 miljoner finska mark, efter det första krigsåret år 1915 hade omsättningen mångdubblats till nästan 12,7 miljoner finska mark.

Billnäs vid den här tiden var ett brukssamhälle som i huvudsak befolkades av svensk- och finskspråkiga arbetare. Bland befolkningen fanns även en del ryska soldater som övervakade brukets krigsleveranser till den ryska armén, värvade smeder från Sverige samt gästarbetare från Lettland där bruksbolaget hade ett dotterbolag i staden Libau. Före världskrigets utbrott uppgick arbetarnas antal i bruket till 489 personer, men redan följande år skedde en massrekrytering av ny arbetskraft och antalet arbetare steg till 1072. Därefter minskade antalet arbetare något till 919 arbetare år 1916 och under revolutionsåret 1917, hade bruket 613 arbetare. Aldrig tidigare eller senare har bruket så många anställda.

Trots att världskriget gynnade en mindre krets affärsmän och spekulanter i Finland och att landet fram till 1918 undgick regelrätta krigshandlingar, började befolkningen i landet märka av krigets påfrestningar med ransonering, livsmedelsbrist och stegrande inflation. Kejsarmaktens sammanbrott och de medförda friheterna innebar att befolkningen tog möjligheten att uttrycka sitt missnöje över de sociala missförhållanden som rådde till följd av kriget. I likhet med de övriga europeiska länderna utbröt upplopp i städerna och på landsbygden 1917.

Billnäs bruk tillhörde Pojo kommun som vid den här tiden var en av Finlands mest industrialiserade landskommuner. I kommunen fanns fyra olika brukssamhällen och stora herrgårdar och majoriteten av kommunens invånare arbetade i bruken eller på herrgårdarna. Den socialistiska arbetarrörelsen hade fått sitt fotfäste i Pojo under revolutionsåret 1905 och när allmän och lika rösträtt infördes 1906 hade socialdemokraterna erövrat en betydande majoritet av rösterna i lantdagsvalen (riksdagsvalen). Sedan 1907 tillhörde socialdemokraterna det största partiet i lantdagen, men eftersom kejsaren hade vetorätt saknade lantdagen verklig makt i lagstiftningsfrågor varför de reformer som lantdagen försökte genomföra uteblev. Efter marsrevolutionen 1917 skedde en nytändning inom arbetarrörelsen och förhoppningarna till sociala reformer bland arbetarna var återigen stora.

I Billnäs tog detta sig i uttryck genom att de politiskt organiserade bruksarbetarna riktade kritik mot arbetsgivaren som enligt dem pressade ned lönerna genom införandet av ett ackordslönesystem, samt genom att värva utomstående arbetskraft och kvinnor. I arbetartidningarna publicerades bygdebrev från Billnäs där skribenterna i skarpa ordalag kritiserade arbetsgivaren Billnäs Bruk AB. Men också kommunens borgerliga beslutsfattare fick sin andel av kritiken, framförallt var det kommunens livsmedelsnämnd. Bland annat anklagades de borgerliga beslutsfattarna för att de hade låtit så kallade jobbare, det vill säga livsmedelsspekulanter,

bli invalda i livsmedelsnämnden. Klasskampen 1917 rörde sig dock inte enbart på ett retoriskt plan, strax efter marsrevolutionen tillämpade den lokala arbetarrörelsen sådana kampmetoder som var bekanta i den dåtida arbetarrörelsens konfliktrepertoar: demonstrationer, strejker, mobilisering till val och våldsamma upplöpp.

Pojo kommuns borgerliga, som bestod av brukspatroner, brukstjänstemän, godsägare, större jordbrukare och kommunala tjänstemän, avsåg strax efter marsrevolutionen grunda en egen partiavdelning under Svenska Folkpartiet. Möteskallelsen gick ut i lokaltidningarna och partiavdelningens konstituerande möte avsågs äga rum i ungdomsföreningens samlingslokal i kyrkbyn. Men när kommunens borgerligt sinnade skulle samlas hade samlingslokalen intagits en timme tidigare av kyrkbyns och brukens arbetare som avsåg grunda en socialistisk arbetarförening i kyrkbyn. Trots de borgerligas ihärdiga protester, höll arbetarna sig kvar i samlingslokalen och inte ens länsman, som kallades till platsen, lyckades köra ut arbetarna. Därmed lades grundandet av den borgerliga partiavdelningen på is tills vidare, medan en ny socialistisk arbetarförening såg dagensljus i Pojo kommun.

Med denna "husockupation", som kan räknas som en del av arbetarrörelsens konfliktrepertoar år 1917, förhindrade de politiskt organiserade arbetarna sina meningsmotståndare att mobilisera sig. Den lokala arbetarrörelsen i Pojo avsåg stärka sin makt som de hade vunnit efter marsrevolutionen och fler motsvarande kampmetoder togs i bruk för att driva igenom de krav man hade på det lokala planet. Den lokala arbetarrörelsens möjligheter att genomföra dylika aktioner möjliggjordes tack vare att Finland i praktiken saknade en polismakt efter kejsarmaktens fall. Dock fanns det drygt 100 000 ryska soldater i landet som hade uppgiften att försvara landet från en eventuell tysk landstigning i södra Finland. Sedan krigsutbrottet hade ryssarna nämligen befest södra Finland och skärgården som en del av försvaret av huvudstaden Petrograd. Men de ryska soldaterna och matroserna hade i samband med marsrevolutionen gjort myteri mot sina befäl, antingen avsatt dem eller mördat dem och solidariserat sig med de ryska bolsjevikerna som lovade fred och soldaternas hemförlovnings. Den radikala falangen av den finländska arbetarrörelsen kunde räkna med de ryska soldaternas stöd, även om de ryska militärerna officiellt sade sig inte vilja blanda sig i finländsk inrikespolitik.

Ordningsproblemen i städerna och på landsbygden bekymrade inte bara de borgerliga i Finland, även de moderata arbetarna i arbetarrörelsen fann den tilltagande anarkismen, "huliganlivet" och upproriskheten bekymmersam. För de senare var det stora tillskottet av nya medlemmar

ett problem eftersom de ansågs sakna en sådan politisk upplysning som var önskvärt av "goda" socialdemokrater. Bland annat ogillade man att medlemmar som ställde till med oreda svärtade ned arbetarrörelsens rykte och försämrade dess redan dåliga anseende hos de borgerliga. Detta var särskilt viktigt, eftersom det förväntades att socialdemokraterna skulle visa sin duglighet att regera över landet och kommunerna tillsammans med de borgerliga.

Billnäs svenska arbetarförening diskuterade i juni 1917 problemen med unga män som drog omkring sysslösa i kommunen och ställde till med bråk. Bland annat hade det kommit in klagomål till den socialdemokratiska kommunalorganisationens styrelse (kommunalorganisation är en motsvarighet till Sveriges arbetarkommun) om att berusade unga män från Billnäs, som sade sig tillhöra de fackligt organiserade arbetarna, hade stört helgdagens gudstjänst och uppträtt på ett "utmanande sätt" mot "anständiga" och "laglydiga" medborgare i kommunen. Ett annat problem som ledarna i kommunens arbetarföreningar önskade få bukt med var kortspelet och till det hörande alkoholmissbruket bland unga manliga arbetare i Pojo. Nu kan det förvisso i första anblicken verka som att unga mäns kortspel och störande uppträdande i kyrkan under söndagarna var en bagatell jämfört med de ordningsproblem som man upplevde på annat håll i Europa sommaren 1917. Men problemen med "bråkiga" unga arbetarmän hade anknytning till frågan om ordningens upprättande i samhället. De borgerliga började öppet tala om att mobilisera "laglydiga" medborgare till så kallade skyddskårer för att försvara den lagliga ordningen. Inom arbetarrörelsen befarade man att de borgerliga skyddskårerna skulle användas för att släcka revolutionsglöden och frånta arbetarna deras politiska rättigheter.

Den lokala arbetarrörelsens ledare var ambivalent inställda till tillströmningen av nya medlemmar till arbetar- och fackföreningarna i kommunen. Man välkomnade å ena sidan medlemstillströmningen som gav arbetarrörelsen en imponerande styrka, till exempel i samband med demonstrationståg, medan man å andra sidan förhöll sig skeptisk till de nya medlemmar vars kunskaper i arbetar- och fackföreningsrörelsens handlingsförfarande i många fall var bristfälliga. Enbart Billnäs svenska arbetarförening upplevde 1917 en aldrig tidigare eller senare skådad massiv tillströmning av nya medlemmar till föreningen efter marsrevolutionen. Före världskrigets utbrott år 1914 hade föreningen haft 37 medlemmar, vilket hörde till föreningens "normala" medlemsantal sedan dess grundande 1906, år 1917 uppgick föreningens medlemsantal till 340 vilket var fören-

ingens största någonsin under dess hela existens (föreningen sammanslogs med en annan arbetarförening år 2009). Också Billnäs metallarbetarnas fackavdelning och Billnäs träarbetarnas fackavdelning upplevde en stor medlemstillströmning. Metallfackavdelningens medlemsantal ökade från 79 (år 1914) till 248 (år 1917) medan motsvarande medlemstillökning i träarbetarnas fackavdelning var mera blygsam, från 86 (år 1914) till 102 (år 1917).

I Billnäs svenska arbetarförenings styrelse återfinner man manliga bruksarbetare som hade en mycket likartad social ställning i brukssamhället: familjeförsörjande fäder, yrkeskunniga arbetare och stationära (de flesta hade varit minst tio år anställda i bruket). Som redan tidigare framkommit var det inflyttade arbetare, unga män och kvinnor som tillfälligt arbetade i bruket som arbetar- och fackföreningens ledare ansåg utgöra ett särskilt problem i lokalsamhället. De svenskspråkiga arbetarna tillhörde majoritetsbefolkningen i Billnäs och i bruket bodde också en växande finskspråkig minoritet bestående av inflyttade och värvade arbetare från östra och norra Finland. I vardagen förekom det olika slags växelverkan mellan språkgrupperna i brukssamhället, vänskaps- och släktband ingicks – men det förekom även rivalitet och en del motsättningar mellan svensk- och finskspråkiga arbetare.

Bland de svenskspråkiga bruksarbetarna sågs de finskspråkiga arbetarna som bråkiga och man menade att deras ankomst skapat konkurrens om arbetsplatserna. Enligt en del ledde anställningen av finskspråkig arbetskraft till att unga svenskspråkiga arbetare tvingades flytta från orten. De finskspråkiga bruksarbetarna däremot ansåg att de svenskspråkiga arbetarna favoriserades av bruksledningen, de påstods stå under patronens och bruksledningens särskilda beskydd. De svenskspråkiga bruksarbetarna ansågs vara mera medgörliga än finskspråkiga arbetare. Rivaliteten mellan bruksarbetarna kläddes i påståenden om att språk påverkade arbetares sociala ställning i brukssamhället, det var påståenden som är svåra att belägga ur källmaterialet, ty bruksledningen hade ingen sådan strategi med vilken arbetare sorterades enligt språkgruppstillhörighet. Än viktigare blir det att fokusera på bruksarbetarnas position som stationära, som yrkeskunniga arbetare och som familjeförsörjande män. Dessa aspekter kan sägas utgöra grundbulten för de paternalistiska relationerna mellan bruksledningen och bruksarbetarna i Billnäs.

Nyval ordnades på hösten 1917 och resultatet blir att socialdemokraterna förlorade sin majoritetsställning i lantdagen. Billnäs svenska arbetarförening deltog aktivt i valrörelsen och ställde upp smeden och

fackföreningsledaren Adolf Blom som föreningens egen kandidat. Blom blev inte invald men han samlade in flest röster bland brukssamhällets invånare av samtliga av de lantdagskandidater som var uppställda i valet. Socialdemokraterna erhöll flest röster bland Pojo kommuns invånare, den huvudsakliga rivalen Svenska Folkpartiet är var näst störst och ökade betydligt sitt röstantal i Pojo. Därmed kan det sägas att Pojo i viss mån följde valresultatet på nationell nivå. Förlusten av majoritetsställningen i lantdagen berodde inte på att socialdemokraterna i nämnvärd utsträckning skulle ha förlorat sina röster från tidigare val utan de borgerliga partierna lyckades i större utsträckning mobilisera sina väljare till valurnorna hösten 1917. Valresultatet ledde till att en borgerlig senat (regering) tillträdde och den tidigare koalitionsregeringen under ledning av socialdemokraten Oskari Tokoi avgick.

Med bolsjevikernas statskupp i Petrograd i november skedde en dramatisk vändning i händelseutvecklingen. Finländska LO uppmanade medlemmarna till generalstrejk med syfte att, likt Lenins bolsjevik i Ryssland, ta över makten i landet. LO uppmanade dessutom arbetarna att grunda ordningsgarden för att förhindra strejkbryteri och övervaka att ordningen upprätthålls under strejken. De fackligt organiserade bruksarbetarna följde LO:s uppmaning: strejken avblåser arbetet i bruket och de fackliga medlemmarna skriver in sig i arbetarnas ordningsgarde som sedan utgör embryot till röda gardet som grundas vid inbördeskrigets utbrott vid månadsskiftet januari-februari 1918. På andra orter i landet mobiliserade sig de borgerliga i väpnade skyddskårer för att ”upprätthålla den lagliga ordningen” men i Billnäs och Pojo lyckas inte den borgerligt sinnade ortsbefolkningen grunda en egen skyddskårsavdelning. I praktiken var det arbetarnas ordningsgarde som ansvarade för ordningen i lokalsamhället, till och med stationssamhället Karis länsman anslöt sig till dem.

LO:s generalstrejk avblåstes och i rädsla för att dras med i bolsjevikrevolutionen beslutar den finländska borgerliga senaten med de borgerliga lantdagsledamöternas stöd förklara Finland självständigt den sätte december. Socialdemokraterna krävde underhandlingar med Lenin före självständighetsförklaringen, vid årsskiftet erkände dock Lenins regering Finlands självständighet med hopp om ett snart maktskifte i landet som för de radikala socialdemokraterna till makten. Självständighetsprocessen gick obemärkt förbi, ordningsproblemen och den akuta livsmedelssituationen präglade nyhetssidorna och engagerade i allra högsta grad människorna på lokal nivå.

Mot slutet av året tillspetsades livsmedelssituationen och redan under novemberstrejken kom det rapporter om plundringar av matbutiker, hemsökning av livsmedel och spannmål på landsbygdens bond- och herrgårdar, även mord och misshandel hade förekommit som både arbetarnas ordningsgarden och borgerliga skyddskårer gjort sig skyldiga till. Rädslan för motsvarande aktioner i Pojo ledde till att bruksledningen i Fiskars (ett bruk nära Billnäs också beläget i Pojo) anförtrorde ordningsfrågan till arbetarnas ordningsgarde. Efter inbördeskriget hävdade bruksledningen, i såväl Fiskars och Billnäs, att de lokala rödgardisterna hade till största del bestått av "pålitliga män" och inte av "utomstående farliga agitatorer och huliganer". De lokala rödgardisterna fick uppgiften att övervaka brukens spannmålslager och eskortera brukets kontorister när de transporterade brukets kassa till tågstationen.

Mot slutet av hösten 1917 var det inte längre den mobila arbetskraften och "yngre" män som bekymrade ledarna för den lokala arbetarrörelsen, nu var det arbetarkvinnorna som blivit besvärliga. Utanför brukets bröd- och mjölkbutik i Billnäs hade en livlig ordväxling med påföljande handgemäng ägt rum i slutet av november mellan ett antal upprörda arbetarkvinnor och en tjänstemannahustru. Enligt arbetarkvinnorna hade tjänstemannahustrun kilat förbi kön utanför butiken vilket lett till de upprörda reaktionerna. I det bredvidliggande stationssamhället Karis hade motsvarande incidenter ägt rum utanför andelshandeln med påföljden att arbetarkvinnorna slagit sönder skyltfönstren.

Arbetarkvinnornas våldsamma agerande i samband med den allt mera kritiska livsmedelssituationen i landet kan jämföras med händelserna i exempelvis Sverige och Tyskland. Arbetarkvinnorna tog plats i det offentliga rummet i samband med de brödupplopp som ägde rum 1917 och ställde krav som gällde arbetarfamiljernas försörjning. Också inför kvinnornas krav och politiska agerande intog man en ambivalent hållning inom den lokala arbetarrörelsens ledning: å ena sidan fann man kvinnornas agerande opassande medan man å andra sidan hade förståelse för att den svåra livsmedelssituationen gav upphov till det slags agerande som kvinnorna uppvisat. Billnäs svenska arbetarförenings styrelse använde kvinnornas våldsamma uppträdande vid livsmedelsbutiken som argument i förhandlingarna med bruksledningen om livsmedelsfrågan i bruket.

Nyheten som spreds efter årsskiftet 1917–1918 om att den borgerliga senaten, som vid tidpunkten verkade som det självständiga Finlands regering, hade utsett de borgerliga skyddskårerna till landets officiella regeringstrupper väckte bestörtning inom arbetarrörelsen. Billnäs metall-

arbetarnas fackavdelning fördömde senatens beslut på sitt möte 24.1.1918 och på samma möte fattades beslut om att understöda Pojo socialdemokratiska kommunalorganisations beslut att sända egna representanter till den kommunala taxeringsnämndens möte 28.1 med det uttalade syftet att få "arbetarkandidater" invalda i taxeringsnämnden och de kommunala förtroendeorganen.

När kommunalstämman (dåtida kommunfullmäktige), som bestod av kommunens förmögna personer, samlades 28.1.1918 kl. 11 f.m. i kommunalhuset i Pojo kyrkby marscherade 42 av kommunens organiserade arbetare in i möteslokalen och krävde att få ta del av beslutsfattningen. Från Billnäs deltog 10 bruksarbetare i aktionen. Kommunens organiserade arbetare tog över makten i kommunen, avsatte de tidigare (borgerliga) beslutsfattarna och valde sina egna kandidater in i kommunens förtroendeorgan. Det här ägde rum samma dag som den socialdemokratiska partiledningen utsåg ett folkkommissariat i Helsingfors att regera över Finland medan de borgerliga skyddskårerna påbörjade avvärjningen av ryska trupper förlagda i Österbotten, någon vecka senare var inbördeskriget i Finland ett faktum.⁵

DE SKÖTSAMMA BRUKSARBETARNA OCH REVOLUTIONEN

Vidhållas måste förvisso, att det väpnade våldet är ett från socialdemokratisk synpunkt tillåtligt kampmedel.⁶

Det inledande citatet var en uppmaning till de svenskspråkiga arbetarföreningarna i Finland från det svenskspråkiga socialdemokratiska partidistriktet (Finlands Svenska Arbetarförbund) att beväpna sig och grunda arbetargarden eller så kallade röda garden. Innan jag går in för att diskutera de svenskspråkiga arbetarnas deltagande på den röda sidan ur ett historiografiskt perspektiv, finns det skäl att diskutera det som framgått i min text, nämligen att de skötsamma bruksarbetarna var de som tog initiativet till att föra en mycket konfrontativ politik i lokalsamhället 1917 och som stod bakom grundandet av röda gardet på orten kring årsskiftet 1917–1918.

I äldre historieskrivning om orsakerna till inbördeskrigets utbrott i Finland framhävde man att det var städernas och landsbygdens lösa befolkning och samhällets "sämsta" bottenskikt som bildade röda garden. Dessa lyckades "vilseleda" den skötsamma arbetarklassen att gå med i upproret. Det här var en bild som uppstod och användes redan före inbördeskrigets

utbrott i den borgerliga tidningspressen. Också inom den socialdemokratiska arbetarrörelsen, som återuppstod strax efter inbördeskriget, framhövdes det att det inte var den skötsamma, politiskt och fackligt organiserade arbetarklassen som revolterat. Ur socialdemokraternas perspektiv var det de bråkiga, bångstyriga, odisciplinerade och politiskt oupplysta delarna av arbetarklassen som utgjort kärnan i upproret och grundat röda gardet.⁷

Men om man närmar sig mikronivån visar sig det hela vara mycket mera komplicerat än vad den tidigare historieskrivningen vill ge sken av. Som jag nämnde i inledningen är det frapperande att den fackhistoriska forskningen om inbördeskriget har man fokuserat mycket lite på mikronivåns händelser. I den mera populärt inriktade lokalhistoriska forskningen har man återgett händelserna utifrån det nationella händelseförloppet, det lokala har i det fallet blivit ett återberättande av vad som skedde på makronivån.

Den finländska historikern Risto Alapuros studier om den finländska moderna politiska kulturens framväxt hör till de tongivande på forskningsfältet, inte minst gällande forskningen om inbördeskriget. Alapuro har bland annat närmat sig detta ämne ur ett mikrohistoriskt perspektiv. Till Alapuros förtjänster hör att han kan på ett framgångsrikt sätt kombinera strukturalistiska och mikrohistoriska tolkningar av tidsperioden 1900–1930 i finländsk historia. Den kritik som kan framhållas är att Alapuro återger händelseförloppet utgående från ett så kallat folkrörelseperspektiv vilket i sin tur avgränsar det politiska och politiskt agerande bland ”vanligt” folk till att endast gälla vad som sades och gjordes i olika medborgarföreningar. Föreningsväsendet hade en viktig roll i uppkomsten av en modern politisk kultur, men det innebär inte att ”vanligt” folk skulle ha varit opolitiska och inte kunnat agera politiskt före folkrörelserna gjorde sitt genombrott i Finland i slutet av 1800-talet.⁸

I min doktorsavhandling ligger fokus på det som kan kallas för folkligt politiskt agerande sprungen ur en folklig politisk kultur. Den här politiska kulturen tog sig i uttryck på olika sätt och hade en mycket mångsidig politisk repertoar till sitt förfogande. I senare finländsk historieforskning har det gjorts intressanta forskningsresultat över hur en äldre folklig politisk kultur kom till uttryck i den tidiga arbetarrörelsens verksamhet i början av 1900-talet.⁹

Gällande 1917 års revolution som föregick inbördeskriget har jag närmat mig bruksarbetarnas politiska agerande utgående från bland annat Edward Thompsons lanserade moralisk ekonomiska perspektiv. Det kan fungera som en fruktbar analytisk ingång i hur arbetarna i städerna och på

landsbygden tänkte och agerade 1917, hur de tog tillfället i akt för att driva igenom sina politiska krav när kejsarmakten brakade samman och när det saknades ett legitimt våldsmonopol i det finländska samhället.

Att använda politiskt våld kan sägas ha varit en accepterad del av den politiska repertoaren – också bland de politiskt och fackligt organiserade arbetarna. När fackligt organiserade arbetare i Billnäs blev förhörda av skyddskåren efter inbördeskriget och fick frågan varför de gått med i röda gardet var svaret att det var varje organiserad arbetares plikt att ansluta sig till gardet.¹⁰ Det var inte en slump eller omedvetenhet som drev organiserade arbetare till röda gardet utan de flesta politiskt och fackligt organiserade arbetare ansåg att det var fullt legitimt att gripa till vapen för att försvara revolutionen 1917.

Till den här slutsatsen kommer också Alapuro fram till. Men han hävdar att revolutionen kom uppifrån och utifrån, med andra ord intar Alapuro en ganska strukturalistisk hållning när han hävdar att arbetarna endast reagerade på vad som skedde på makronivån. Min utgångspunkt är att arbetarna, exempelvis i Billnäs, tog tillfället i akt för att påverka den egna vardagen, vilket ett mikrohistoriskt perspektiv kan visa, och att det är just genom att förstå vardagen som vi kan nå insikt om de historiska aktörernas motiv och agerande.

Man kan gärna förstå de organiserade bruksarbetarnas politiska agerande i Billnäs år 1917 (och under inbördeskriget 1918) som i grunden konservativt, de önskade återställa de sociala relationerna i brukssamhället såsom de ansåg att de hade varit före världskriget när det kom ny arbetskraft och förändringar i arbetsprocessen som gjorde livet svårare. Möjligtvis kan man tillämpa E. P. Thompsons kända formulering om den engelska arbetarklassens politiska kultur för att beskriva bruksarbetarna i Billnäs, den var både konservativ och rebellisk:

De seder som försvaras är folkets egna, och vissa av dem grundas faktiskt i praktiken på ganska sentida nyvinningar, men när folket vill legitimera sin protest återgår de ofta till de paternalistiska reglerna från ett mer auktoritärt samhälle, och väljer där de delar som är mest ägnade att försvara deras nuvarande intressen.¹¹

DE BORTGLÖMDA SVENSKSPRÅKIGA RÖDA

Genom att fästa uppmärksamhet till det problematiska förhållandet mellan klass och språk (jag väljer att använda begreppet språk framom etnicitet för

att analytiskt närma mig de olika språkgrupperna), vill jag på ett mera allmänt plan problematisera klasskonstruktionen både i historien och i historieskrivningen. Tidigare finländsk (läs finskspråkig) arbetarhistoria har i mindre utsträckning, i likhet med övrig tidigare nordisk arbetarhistoria, problematiserat klass ur ett språk- eller etnicitetsperspektiv. Man har betraktat den finländska arbetarklassen som etniskt homogen, vilket de facto inte var fallet i det förflutna: före självständigheten 1917 tillhörde Finland det multinationella ryska imperiet och industriarbetsplatserna i Finland hade en stor etnisk och kulturell mångfald av arbetare från imperiets olika delar. Mötet mellan arbetare som representerade olika etnisk bakgrund, religiös tillhörighet eller språkgrupp var med andra ord mycket vanligt (möjligtvis vanligare än idag) för drygt 100 år sedan. Också i Billnäs begränsades inte mötet mellan olika arbetare till det tvåspråkiga umgänget mellan svensk- och finskspråkiga, i brukssamhället förekom även arbetare med ryskt, estniskt, lettiskt och svenskt ursprung.

Föreställningen om en etnisk homogen arbetarklass har inte minst tagit sig i uttryck i historieskrivningen om inbördeskriget 1918. En av de myter som länge hållits vid liv i finländsk historieskrivning är att inbördeskriget var en konflikt mellan svenskspråkiga borgerliga och finskspråkig arbetarklass. Också i nyare historieforskning har den här föreställningen gjort sig gällande. Den finlandssvenska professorn i historia vid Helsingfors universitet, Henrik Meinander skriver att de svenskspråkiga tillhörde den vita (borgerliga) sidan i inbördeskriget och att de röda bestod i huvudsak av finskspråkiga arbetare som gjorde gemensam sak med den ryska arvfjenden:

Ändå är det uppenbart att det fanns många arbetare, som anslöt sig självmant till den vita armén för att driva ut ryssen och återställa ordningen. I synnerhet på den svenskspråkiga landsbygden kom arbetarklassen ogärna att engagera sig i revolutionen. Detta berodde på att man under 1910-talet hade påverkats av den antiryskt profilerade svenskhetsrörelsen i Finland, som medvetet sopade undan klasskonflikter och eftertryckligen framhöllade att kaoset och det röda upproret berodde på de band till Ryssland som fortfarande existerade.¹²

Också en annan prominent historiker, professor Heikki Ylikangas skriver i sitt kända verk om slaget vid Tammerfors att uppdelningen mellan röda och vita bör studeras utgående från det finländska samhällets klassgränser som enligt honom följde språkgränsen mellan finskt och svenskt ("[g]ränsens sociala natur gjorde att gränsen mellan de röda och vita Finland också följde språkgränsen i samhället").¹³ Historieforskaren Magnus Westerlund

har problematiserat detta synsätt och visar med en kvantitativ studie över vita och röda dödsoffer bland svenskspråkiga finländare att myten om att det fanns enbart vita finlandssvenskar inte håller sträck. Westerlund skriver att knappast kan man längre tala om enskilda vilseledda svenskspråkiga som förtappade sig till de röda när det var fråga om tusentals svenskspråkiga som medvetet gick med i röda gardet.¹⁴ Däremot kan vi tala om en tystnad kring det faktum att inbördeskriget 1918 var *också* ett inbördeskrig mellan svenskspråkiga finländare.

AVSLUTNING

Den inledande återgivningen av förhållandena i Billnäs brukssamhälle under revolutionsåret 1917 fram till inbördeskrigets utbrott i januari 1918, återger kort hur de lokala svenskspråkiga politiskt aktiva arbetarna agerade i Finland under det år som tillhör de stora vändpunkterna i 1900-talets historia. Valet av studieobjekt – de svenskspråkiga bruksarbetarna – hänger samman med att denna sociala grupp i tidigare historieforskning har tillmätts liten om någon betydelse i finländsk historieforskning. I synnerhet den så kallade finlandssvenska historieskrivningen och historieskrivningen om eller som berör finlandssvenskar har behandlat den svenskspråkiga befolkningen i Finland som en social och kulturell homogen grupp – inte sällan har bilden av finlandssvenskarna varit borgerlig och fosterländsk. Arbetarna, småbrukarna, lantarbetarna och fiskarna som historiskt sett utgjorde en stor del av den finlandssvenska befolkningen har inte upptagits i historien om svenskspråkiga i Finland. I synnerhet de svenskspråkiga finländare som kom att tillhöra arbetarrörelsen.

Till skillnad från tidigare forskning försöker jag undgå att fastna i den metodologiska nationalismens träsk. Det innebär att jag inte ställer mina frågor utgående från att de svenskspråkiga arbetarna i Finland bör skrivas in i historien om finlandssvenskarna, utan jag utgår från att studera en social grupp vars historia inte har blivit skriven just utgående från en historietradition som utesluter avvikande grupper som inte passar in i en nationell identitetskonstruktion. Men också motsvarande begränsningar finns inom arbetarhistoria. När de svenskspråkiga politiskt aktiva arbetarna inte har ansetts tillhöra finlandssvenskheten, är de inte heller en del av den finländska arbetarhistorien. På finskspråkigt håll har de svenskspråkiga oftast personifierat ”förtryckarna” på lokal och nationell nivå, vilken onekligen var ett faktum på flera industriorter i det finskspråkiga

inlandet där tjänstemannaeliten eller den lokala borgerliga eliten kunde vara helt svenskspråkig. Till syvende och sist har även arbetarhistoria i Finland tillämpat den nationella historieskrivningens kategoriseringar och föreställningar om ”finskt” och ”svenskt”.

NOTER

- 1 Alapuro, Risto. *State and Revolution in Finland*. Berkeley & Los Angeles: University of California Press, 1988, s. 167–178.
- 2 Den finlandssvenska arbetarhistorikern Anna Bondestam hörde till dem som väckte kritik mot att tidigare forskning ignorerat förekomsten av svenskspråkiga röda under inbördeskriget 1918, se: Bondestam, Anna. och Helsing, Alf-Erik. ”*Som en stubbe i en stubbåker*”: *Finlands Svenska Arbetarförbund, 1899–1974*. Vasa: Fram förlag, 1978, s. 97.
- 3 Raimo Parikka har i en intressant artikel med ett mikrohistoriskt perspektiv utgående från stadsdelen Malm i Helsingfors under revolutionsåret 1917 lagt fram en motsvarande kritik mot makrohistoriska förklaringar om inbördeskriget och dess orsaker, se: Parikka, Raimo. ”Malmin menetetty maine. Työläisyhteisö ja vallankumous 1917”, i *Arki ja murros. Tutkielmia keisariajan lopun Suomesta*, Matti Peltonen (red.), 297–324. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura, 1990, s. 309–320.
- 4 Kaihovirta, Matias. *Oroliga inför framtiden. En studie av folkligt politiskt agerande bland bruksarbetarna i Billnäs ca. 1900–1920*. Diss. (opublicerat manuskript), Åbo Akademi, 2015.
- 5 Kaihovirta 2015, s. 167–178.
- 6 ”Till Finlands svenska arbetarföreningar”, *Arbetet*. 1917-12-5.
- 7 Saarela, Tauno, ”Työväenliikkeen tulkinnat sisällissodasta”, i *Sisällissodan pikkujättiläinen*. Pertti Haapala och Tuomas Hoppu (red.). 415–424. Helsinki: WSOY, 2009.
- 8 Alapuro 1988. Alapuro, Risto. *Suomen synty paikallisena ilmiönä 1890–1933*. Helsinki: Hanki ja jää, 1994.
- 9 Se ex. Suodenjoki, Sami. *Kuriton suutari ja kiistämisen rajat. Työväenliikkeen läpimurto hämäläisessä maalaisyhteisössä 1899–1909*. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura, 2010.
- 10 Kaihovirta 2015.
- 11 Thompson, E. P. *Herremakt och folklig kultur: socialhistoriska uppsatser*. Stockholm: Författarförlaget, 1983, s. 169–170.
- 12 Meinander, Henrik. *Finlands historia 4. Självständighetstiden*. Helsingfors: Schildts förlag, 1999, s. 47.
- 13 Ylikangas, Heikki. *Vägen till Tammerfors. Striden mellan röda och vita i det finska inbördeskriget 1918*. Helsingfors: Söderströms, 1995, s. 29.
- 14 Westerlund, Magnus. ”Harhaanjohdetut torpparit ja isänmaalliset opiskelijat – Ruotsinkieliset suomalaiset ja vuoden 1918 sota”, i *Kun sota on ohi. Sodista selviytymisen ongelmia ja niiden ratkaisumalleja 1900-luvulla*. Petri Karonen och Kerttu Tarjamo (red.). s. 164. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2006.

Borgerlig och plebejisk offentlighet

Kommunikativt förmedlade revolutionsuppfattningar kring 1800-talets mitt

Ingemar Johansson

NÅGRA UTGÅNGSPUNKTER

Denna text bygger på sammanställda avsnitt ur den bok som jag håller på att skriva om offentligheter med utgångspunkt i den tidiga industristaden Norrköping under 1830- och 40-talen. En del av denna studie är inriktad på hur den revolutionära utvecklingen i Europa och då framför allt i Frankrike 1830 och 1848 uppfattades inom ramen för den kommunikativa offentlighet som höll på att växa fram i Sverige och i vilken form dessa revolutionsuppfattningar förmedlades till de fabrikörer som på ett hegemoniskt sätt kontrollerade den tidiga industristaden.

Förutsättningarna för denna hegemoni var den expansion som stadens klädesindustri gjorde under 1800-talets första hälft, då Norrköping som klädesproducent passerade Stockholm. Som huvudorsak till dessa framgångar ser ekonomhistorikern Klas Nyberg vad han betecknar som *kommersiell kompetens*. Det handlar om effektiv samordning mellan produktion och handel, vilket skapade marknadsfördelar. Denna samordning möjliggjordes genom att företagen i många fall var både producenter och köpmän.¹ En betydelsefull aktör, som både konstruerade och förmedlade en speciell form av lokal borgerlig identitet var stadens tidning, *Norrköpings Tidningar*, med anor från mitten av 1700-talet. Denna tidning blev ett viktigt språkrör för klädesfabrikörerna i den känsliga tullfrågan, där det gällde att försvara prohibismen mot den hotande frihandeln. I denna fråga såg fabrikörer som Karl Johan som sin skyddspatron och tog tydligt ställning mot den liberala opposition som kritiserade kungen. *Norrköpings*

Tidningar hade under den sk Crusenstolpekrisen 1838-39 publicerat ett antal *klatschar* riktade mot den liberala pressen. Under 1800-talets första hälft innehade *Norrköpings Tidningar* en monopolställning inom den lokala tidningsoffentligheten, där några nykomlingar utan framgång försökte att etablera sig. Ett flertal besök i staden av kungligheter, donationer, olika ceremonier – inte minst resandet och invigningen 1846 av en minnesstaty över *landets fader*, Karl Johan, visar på en lokal hegemoni med ambitioner att kommunikativt påverka de politiska maktarenorna i framför allt huvudstaden. Man kan i detta sammanhang tala om *den konservativa borgarstaden*², där fabriköerna sökte skydd bakom ett korporativt statligt privilegiesystem mot den hotande internationella konkurrensen.³ Om man ser saken utifrån Habermas' idealtyp hamnade stadens fabriker i otakt med den framväxande *borgerliga offentligheten*, vilken strävade efter frigörelse från statlig monopolistisk reglering av ekonomin; marknaden borde fungera som ett privat samhällsområde. I modellen renodlas bilden av en frihetlig utopi.⁴ Samtidigt är Habermas medveten om att kapitalismen under en tidig fas behövde statligt beskydd och därför till sin anda var konservativ.⁵

Denna bakgrund gör att det kan tyckas märkligt att *Norrköpings Tidningar* till sina läsare förmedlade en positiv bild av revolutionerna i Frankrike 1830 och 1848; det är den borgerliga konstitutionella delen av dessa revolutioner som tidningsrapporteringen bejakar, samtidigt som avståndstagandet från det gamla samhällets frihetsinskränkande despoti tydliggörs. Inställningen var däremot en annan, när det gällde folkliga aktioner som kunde hota den nya borgerliga staten. Därför finns anledning att vidga perspektivet utöver lokaltidningens horisont och närmare undersöka hur relationen mellan *borgerlig offentlighet* och *plebejisk offentlighet* såg ut i de revolutionsdiskurser som konstruerades i Sverige kring 1800-talets mitt. Motsättningen mellan dessa diskurser öppnar för en koppling till 1900-talets debatt om olika demokratiformer samt hur arbetarrörelsens institutionalisering ska uppfattas. Diskursanalysen har, som ovan framgått, sin teoretiska utgångspunkt i Jürgen Habermas' offentlighetsteori, enligt vilken såväl kvinnor som plebejer utestängs från den borgerliga offentligheten.⁶ De tyska samhällsvetarna Oskar Negt och Alexander Kluge betonar den borgerliga offentlighetens klasskaraktär. De menar att organiseringen av arbetarklassen måste ske fristående från den borgerliga offentligheten. I annat fall uppstår ett hegemoniskt beroendeförhållande. En *proletär offentlighet* måste utgå från arbetarklassens vardagliga livssammanhang och erfarenheter av klasskampen. Solidaritet

som norm ställs mot den borgerliga individualismen. Målet blir att hegemoniskt besegra den borgerliga offentligheten, eftersom samexistens på sikt anses vara en omöjlighet.⁷ Negt/Kluge utgår från såväl sin samtid, 1960-och70-talen, som historiska exempel; i det senare fallet belyses situationer, där den proletära offentligheten har gjort sig gällande som en utmanande samhällskraft. Det handlar om arbetarmobiliseringen i England under 1800-talets första hälft, de revolutionära fabriksöckupationerna i Italien 1919-22 och den revolutionära arbetarrörelse i Österrike, vilken mynnade ut i den sk austromarxismen 1919-34. Misslyckandena relateras till de olika historiska kontexterna, men generellt påtalas brister när det gäller att tillvarata arbetarintressen och bygga upp en stark proletär offentlighet utifrån vilken maktresurserna effektivt skulle kunna mobiliseras och allvarligt hota den borgerliga offentlighetens hegemoni.⁸ I sitt förord till den amerikanska utgåvan av Negt/Kluges bok, framhåller Miriam Hansen att, även om författarna varit ensidigt inriktade på att belysa den klassbaserade proletära offentligheten, har deras verk öppnat dörrar för studier av olika motoffentligheter, där aktörers vardagliga erfarenheter ställs mot den rådande samhällshegemonin.⁹ Jag har valt att i min studie använda Habermas eget begrepp *plebejisk offentlighet*, som är mer historiskt hanterbart, om man vill anknyta till forskning om förindustriella och tidigt industriella folkliga kulturyttringar och kampformer.¹⁰ Till skillnad från denna forskningsinriktning som teoretiskt/empiriskt undersöker verkligheten kring de folkliga kampformerna är min ambition att analysera de bilder av arbetarinsatserna i Paris 1848 som konstruerats inom ramen för kommunikativa offentligheter. Detta innebär att källtexterna används utifrån kvarleveaspekten.

Åke Abrahamsson menar i sin undersökning av Stockholmspressen 1838-69 att den radikala delen av denna press företrädde en diskurs med förankring i en folklig offentlighet. Han använder begreppet *skrågemenskap*, eftersom denna gemenskap byggde på traditioner från skråväsendet, vilket under denna period höll på att avvecklas. Abrahamsson ser en utveckling från denna skrågemenskap i riktning mot ett handlingsinriktat klassmedvetande och betonar radikalpressens ideologiska och opinionsbildande roll i denna läroprocess. Den kommunikativa aspekten får här en nyckelroll. Före 1849 var det endast tidningen *Söndagsbladet*, som fungerade som språkrör för en sådan arbetaroffentlighet.¹¹ På ett liknande sätt ser jag *Norrköpings Tidningar* som förmedlare av en speciell form av borgerligt lokalt klassmedvetande inom ramen för en borgerlig offentlighet, vilken tidningen i vissa avseenden var kritisk mot. Denna tidnings revolutions-

rapportering relateras till en debatt inom den i landet framväxande borgerliga offentligheten, där internationell påverkan blir uppenbar. Det är de i tidningarna och pamfletterna konstruerade revolutionsdiskurserna som undersöks och det övervägande flertalet av dessa skrifter kan anses ingå en borgerlig offentlighet, vilket innebär att det är genom denna offentlighets ögon som vi får en bild av den plebejiska motoffentligheten. Som ovan nämnts är det endast *Söndagsbladet* som skulle kunna anses representera en *plebejisk offentlighet* och därför finns det anledning att närmare beakta denna tidnings bedömning av den politiska utvecklingen i Paris under 1848. Kritik har riktats mot Habermas, eftersom genusaspekten saknas i hans modell¹², vilket gör det motiverat att uppmärksamma kvinnoperspektivet i revolutionsrapporteringen. Det är därför inte *Norrköpings Tidnings* revolutionsrapportering som står i fokus för de analyser som görs i denna artikel, utan en inriktning har gjorts på sådana pamfletter och tidningar, där den borgerliga offentligheten ställs mot en plebejisk offentlighet och där även en genusaspekt kan urskiljas. Syftet är att visa på mediala diskurser, vilka nådde svenska läsare och där bilder av dessa offentligheters revolutionära roll under 1848 konstrueras. Utifrån revolutionsperspektivet konfronteras den borgerliga offentligheten med de plebejiska och kvinnliga motoffentligheterna. Sådan konfrontation kan leda till öppen konflikt, men också mynna ut i olika former av konsensus. En kontrarevolutionär/representativ offentlighet i form av några franska skrifter som under revolutionsåren översattes till svenska kommer att indirekt uppmärksammas.¹³ Stefan Jonsson menar att det i revolutionära situationer, där de representativa institutionerna har kollapsat och samhället därför måste organisera om sig, finns en tydlig benägenhet att på olika sätt konkretisera folkmakten.¹⁴ Det är alltså i sådana lägen man kan förvänta sig att den borgerliga och den plebejiska offentligheten möts på den politiska arenan.

LINJÄRA OCH CYKLISKA REVOLUTIONSUPPFATTNINGAR

Som mall för revolutionsanalysen har János Perényis avhandling fungerat. Han ser revolutionsuppfattningar som lingvistiska koder, vilka utgör delar av ett komplext kodsysteem med vars hjälp en världsbild konstrueras. Den teoretiska utgångspunkten är den lingvistiska strukturalismen. Ideologin blir ett teckensystem, uppbyggt efter samma principer som ett språk. Såväl stereotyper som idealtyper ingår i detta teckensystem, som kan förändras genom att det konfronteras med den historiska verkligheten.¹⁵ Synsättet

ligger nära modern diskursteori, och det är därför inte orimligt att se dessa språkliga kodsystém som diskurser.¹⁶ Min användning av diskursbegreppet utgår från Norman Faircloughs uppfattning att språkliga utsagor och samhällsförändring ömsesidigt påverkar varandra. Mellan de olika diskurserna förs en maktkamp med hegemoniska ambitioner.¹⁷

Perényi renodlar med utgångspunkt i *Aftonbladets* revolutionsrapportering från 1848 en liberal revolutionsuppfattning, där frihet blir revolutionens mål och frånvaron av reformer leder till revolutioner. Folksuveränitetsprincipen blir ett nyckelbegrepp, som innebär att folket har rätt att utse representanter och skapa en konstitution. *Frihet* men inte *revolution* är utifrån detta perspektiv en naturnödvändighet. Denna revolutionsuppfattning blir *linjär*. Juniupproret innebar en falsifiering av denna verklighetsbild, eftersom klassmotsättningarna kom i öppen dager. *Aftonbladet* insåg att den liberala revolutionsuppfattningen var problematisk när det gällde franska förhållanden. Istället höll man fram de konstitutionella monarkierna i Holland och Belgien som mönster.¹⁸ Jag har funnit en generellt liknande syn på revolutioner hos liberala skribenter såsom Magnus Jacob Crusenstolpe, Anders Lindeberg och Carl August Adlersparre, vilket gör det rimligt att tala om en liberal revolutionsdiskurs.¹⁹ Den konservativa revolutionsuppfattningen såg annorlunda ut, eftersom dess grundsyn var *cyklisk*. Revolutioner ledde till anarki och sedan till en despotism, som var värre än utgångsläget. Radikaliseringen sågs som ett oundvikligt stadium. Man talade om *den gamla eviga cirkeln*. Abstrakta principer om mänskliga rättigheter samt frihet och jämlikhet misstolkades av obildade folkmassor och ledde till samhällets förfall. Tidningen *Tiden*, som utgavs 1847-48 och 1850-51 representerade denna revolutionsuppfattning. Denna tidning fungerade som språkrör för den konservativa riddarhusfalangen.²⁰ Däremot ingår inte vad man skulle kunna benämna som plebejisk revolutionsuppfattning i Perényis undersökning.

Perényi nämner ett antal tryckta ströskrifter om revolutionshändelserna, vilka publicerades i Sverige under åren 1848-49, men han gör inte någon närmare analys av detta material, utan hans undersökning handlar uteslutande om tidningarnas revolutionsuppfattningar.²¹ Min egen pressundersökning av revolutionsrapporteringen under dessa år bygger förutom *Norrköpings Tidningar* på en genomgång av de vänsterliberala tidningarna *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* och *Friskyttan* samt den av Åke Abrahamsson uppmärksammade arbetartidningen *Söndagsbladet*. För att komplettera den bild av det offentliga samtal som fördes i pressen kring revolutionstemat har jag funnit anledning att titta närmare på innehållet i

några av de tryckalster, som återfinns i Perényis ovannämnda förteckning Syftet med att på detta sätt vidga genomgången av kommunikativa texter under revolutionsåren är att jag hoppas kunna anknyta *Norrköpings Tidningars* revolutionsrapportering till en bredare diskursiv kontext. Jag har valt skrifter, vilka belyser tre tolkningsdimensioner av revolutionerna i Frankrike 1848: arbetarna som revolutionens subjekt, vilket i detta fall innebär ett tydligt bejakande av massans agerande, den borgerliga-liberala revolutionsuppfattningen och den kontrarevolutionära revolutionssynen, vilken mer indirekt tas upp i denna artikel. Det kontrarevolutionära synsättet kommer som tidigare nämnts till uttryck i från franska översatta skrifter och innerbär ett idealiserande av i det närmaste feudala förhållanden – en revolutionsuppfattning, som har tydliga likheter med det cykliska synsätt som i Perényis undersökning representeras av *Tiden*. Förhoppningen är att genom dessa retoriska och pamflettliknande texter kunna fördjupa förståelsen för de revolutionsdiskurser som finns formulerade i tidningspressen. Det rör sig om skrifter som trycktes i Sverige under perioden 1848-51. Jag har i den här presenterade texten fokuserat på arbetarna som revolutionens subjekt och motor, men jag kommer även att beröra övriga revolutionsuppfattningar.²² Som ovan nämnts kommer även genusaspekten i revolutionsrapporteringen att tas upp – ett perspektiv, som endast framgår fragmentariskt i det undersökta materialet.

BLUSMÄNNEN SOM REVOLUTIONENS HJÄLTAR

Skriften *Den tredje revolutionen, en skildring af julidynastins fall och franska republikens pånyttfödelse den 22-24 Februari 1848 jemte en kort teckning af Ludvig Philips och Guizots lefverne samt biografier och karakteristiker af Provisoriska regeringens förnämsta medlemma* utkom på Bonniers förlag och trycktes i Göteborg 1848. Skriften utgavs anonymt, men författare var *Götheborgs Handels- och Sjöfartstidnings* utrikesredaktör Carl Johan Lindskog. Denne Lindskog fungerade dessutom som tidningens ansvarige utgivare under perioden 1844-51. När S A Hedlund övertog *Handelstidningen* 1851 var det med Lindskog som kompanjon och denne kompanjon innehade från 1860 fram till sin död 1883 posten som tidningsaktiebolagets ekonomidirektör.²³ Författaren till ovannämnda skrift var med andra ord väl förankrad inom *Handelstidningens* redaktion. Det rör sig således om en svensk produkt, även om man naturligtvis kan ana översättningar från franska bakgrundstexter. På ett detaljerat sätt skildras revolutionens poli-

tiska bakgrund med fokusering på den Guizotska regeringens kränkning av församlings- och yttrandefriheterna. De avgörande sammanträdena på regeringsnivå och i deputeradekammaren redovisas i form av diskussionsprotokoll, där de olika aktörernas yttranden återges ordagrant. Även den abdikerande kungens situation ges förhållandevis stort utrymme.²⁴ Det rör sig således om ett ambitiöst försök att informera svenska läsare om den dramatiska politiska utvecklingen i den franska huvudstaden under februari och mars 1848. Vad som gör skriften anmärkningsvärd är dess tendens, där arbetarna, de sk blusarna, framhålls som revolutionens handlingskraftiga hjältar, medan oppositionspartiet med dess ledare Odilon Barrot i spetsen framstår som både fega och obeslutsamma.²⁵ Det faktum att skriftens författare Carl Johan Lindskog hade en ledande position på *Handelstidningens* redaktion motiverar en jämförelse med denna tidnings revolutionsrapportering för att se om man där kan hitta liknande tendenser.

Som framgår av skriftens rubrik görs en jämförelse mellan revolutionerna 1789, 1830 och 1848. Den första revolutionen var riktad mot det gamla samhällets maktavare och skedde i *frihetens* namn. Den urartade på grund av att den tidens människor inte var tillräckligt mogna och därför lät sig bländas av frihetens sol. Inskränkning av friheten skedde under skräckväldet och kejsardömet, och denna utveckling ledde fram till restaurationen. Krigspolitiken hade bidragit till denna process. Julirevolutionen var ett totalt misslyckande, eftersom bourgeoisien och medelklassen, som skrämts av den föregående revolutionen, inte vågade ta steget fullt ut och inrätta republiken. Ludvig Filip hade penningararistokratins rädsla för proletariatet att tacka för sin upphöjelse till kung. Lindskog avviker från den tidigare presenterade liberala revolutionsuppfattningen genom att konsekvent framhålla arbetarklassen som självständigt handlande subjekt. En orsak till att 1789 års revolution hade urartat var att denna samhällsklass, trots sina avgörande insatser, inte hade fått sina vitala intressen tillgodosedda.²⁶ Skulden för denna urartning låg hos medelklassen som inte hade gjort något för att förbättra den sociala situationen. Lindskog framhåller att man ofta har talat med förakt om folket i Paris, men att man måste beakta de heroiska insatser som dessa människor gjort i kampen för frihet. På samma sätt som 1789 och 1830 hade de även nu i februari 1848 räddat friheten.²⁷

På detta sätt bands den parisiska befolkningens insatser under de tre revolutionerna ihop. Utan denna insats hade inte någon av revolutionerna varit möjlig. Lindskog beskriver utförligt hur denna befolkning agerat under februarirevolutionen. Han betonar den revolutionära potential som

fanns hos den parisiska massan och det var blusmännen, arbetarna, som utgjorde denna revolutionära massas nyckelgrupp.²⁸

Därefter följer ett antal exempel på revolutionärernas höga moral och goda disciplin. Inga personer fick bli dödade eller skadade i onödan. Bland annat fick den flyende kungen och dennes familj fri passage.²⁹ Nu gällde en annan moral än den som under skräckväldet ledde till kungamord. Istället nöjde man sig med att symboliskt antasta kungens staty i Tuilerierna.³⁰

I övrigt försiggick stormningen av det kungliga slottet på ett mycket disciplinerat sätt. Den plundring som skedde hade en symbolisk innebörd. Saker som hade anknytning till kungamakten förstördes eller kastades. Värst utsatt blev den förhatlige hertigen av Nemours rum, medan den avlidne och av folket respekterade hertigen av Orléans rum skonades helt. Tronstolen fördes ut ur slottet och bars av en procession människor, sjungandes Marseljäsen till Julikolonnen, där den brändes. Lindskog lägger i sin skildring stark betoning på sådana symbolhandlingar, som vittnar om politisk medvetenhet hos massan.³¹ All form av plundring för egen vinning var förbjuden, och de som bröt mot denna regel avrättades summariskt. Pengar, juveler och guld ihopsamlades och vaktades av ett par hundra blusar; senare skulle dessa skatter överlämnas till skattmästaren.³²

Det betonas också att det kungliga slottet i framtiden skulle vara arbetarna till gagn:

Tuilerierna, det hittillsvarande stolta residentet för Fransmännens konungar, har för framtiden erhållit den bestämmelsen att vara invalid-hotell för fattiga, hederliga arbetare, som hunnit öfver 60 års ålder och ej längre orka arbeta.³³

Läsaren får på detta sätt klart för sig att en revolution i folkets namn verkligen hade ägt rum. Det framgår också att den revolutionära massan spelade en avgörande roll vid republikens tillkomst genom att tränga in i deputeradeförsamlingen och kräva kungadömet avskaffande.³⁴ Man får även veta att nationalgardet under gatustriderna aldrig uppträdde som fiender till folket, utan att gardisterna valde att stödja revolutionen. Istället bekämpades revolutionen av det av folket avskydda municipalgardet – en kår av polissoldater.³⁵ Den gemenskap som uppstod i kampen för revolutionen beskriver Lindskog på följande sätt:

Alla skiljolinier i rang och klasser äro försvunna, alla äro kamrater alla äro lika, alla lifvade af samma idé.³⁶

Att detta klasslösa samhälle inte hade någon förankring i verkligheten skulle snart bli tydligt, inte minst under de blodiga junidagarna.

Lindskog låter alltså arbetarklassen framträda på ett sätt som saknar motstycke i tidigare svensk revolutionsrapportering. De sk blusarna framställs som motorn i den revolutionära massa som på ett avgörande sätt ändrat maktförhållandena i det franska samhället. Utmärkande för dessa revolutionens hjältar var disciplin, hög moral och politisk medvetenhet. Denna medvetenhet hade stärkts genom att arbetarna hade tagit del av skrifter, som hade upplyst dem om deras rättigheter.³⁷ Folket som spelat en avgörande roll även vid tidigare revolutioner skulle inte återigen låta sig bedragas. Februarirevolutionen innebar, enligt Lindskog, att revolutionen denna gång hade blivit fullbordad:

Februarirevolutionen är icke allenast en politisk omvälfning, som till sitt första resultat haft republikens återupprättande, utan innebär äfven alla symtomter till en social omvälfning.³⁸

I denna tredje revolution skulle penningväldet drabbas av samma öde som adelsväldet och prästväldet hade utsatts för under den första revolutionen. Den nya republikanska regeringen hade förutsatt sig att lösa arbetarnas problem och genom februarirevolutionen hade arbetarnas rättigheter fått ett allmänt erkännande.³⁹

Som vi ser finns det drag av marxistisk revolutionsteori i denna skrift, som också andas en viss revolutionsromantik. I detta sammanhang kan nämnas att Karl Marx tidigare under 1840-talet hade utvecklat sin historiematerialistiska teori och tillsammans med Engels bekämpade olika former av utopisk socialism, som hade fått spridning inom den kommunistiska rörelsen. I detta syfte publicerades i februari 1848 *Kommunistiska manifestet*, där *proletariatet* ges en avgörande historisk roll. Sociologen Per Månson understryker hur denna befrielseroll hos Marx kopplas ihop med den historiematerialistiska teorin – ett samband som saknas hos andra av tidsperiodens socialistiska ideologer.⁴⁰ Lindskog håller fram arbetarklassen, men det historiematerialistiska perspektivet saknas hos honom; han går mycket lite in på vad denna samhällsklass egentligen hade för specifika intressen. Beslutet om inrättandet av nationalverkstäder omnämns utan någon djupare kommentar.⁴¹ Som ovan framgått är det i första hand arbetarnas insatser för den politiska revolutionen som Lindskog beskriver; han gör inget försök att tränga in i deras sociala verklighet genom att belysa arbetslöshetsfrågan i Paris. Man kan också utgå från att denna skrift har tillkommit före juniupproret. Även om Lindskog till viss del försöker beskriva en proletär revolution är han uppenbarligen också påverkad av

den linjära liberala revolutionsuppfattningen. Tidigare har nämnts hans betonande av friheten som revolutionernas mål. Han lägger stor vikt vid de förbjudna reformbanketterna, när han diskuterar bakgrunden till februarirevolutionen. Dessa banketter utgjorde en viktig del av den politiska offentligheten:

Reformbanketterne, eller, såsom vi svenskar skulle kunna kalla dem, opinionsmiddagar, voro talrikt besökta, på många orter hållna sammankomster, hvarvid ofta framstående politiska karakterer voro ordförande, hvarvid de missbruk och ovärdigheter, som så tillsägandes vunnit sanktion under Guizotska ministérns mångåriga tillvaro undergingo den skarpaste belysning och den skoningslösaste kritik, och hvarvid flammande ord visade den oundvikliga nödvändigheten af en valreform.⁴²

Här blir det med Habermas' terminologi den borgerliga offentligheten som måste försvaras och detta sker i Lindsogs skrift med hjälp av en plebejisk offentlighet. Frågan är om denna plebejiska offentlighet får möjligheter att spela en självständig roll eller om den endast utnyttjas av borgerliga intressen; det drama som skulle utspela sig i Paris under juni-dagarna skulle ge ett svar på denna fråga. Lindskog delar alltså den linjära revolutionsuppfattning som kom till uttryck i *Norrköpings Tidningar* och i den liberala pressen, men han avviker från dessa tidningar genom att framställa arbetarklassen som politiskt subjekt i revolutionsprocessen, samtidigt som han liksom den svenska borgerliga pressen undviker att lyfta fram de specifika sociala vardagsfrågor som berörde denna samhällsklass. Som ovan nämnts är Lindsogs skildring av den revolutionära massan unik bland de skrifter som under år 1848 utgavs i Sverige och behandlade de revolutionära händelserna i Frankrike.

HANDELSTIDNINGENS REVOLUTIONSRAPPORTERING OCH LIBERALISMENS GRÄNSER

Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning hade grundats 1832 av handelsbokhållaren Magnus Prytz. Utförliga handels- och sjöfartsnotiser gav läsarna viktig information, men redan under det första året var tidningens framtoning samhällskritisk, eftersom man ifrågasatte monarkin som statsform och även krävde förändrad representation. Tidningen motsatte sig också den statliga regleringen av näringslivet. Denna oppositionella hållning resulterade i fem indragningar under åren 1836-38.⁴³ Under 1840-talet befäste *Handelstidningen* sin position som det ledande oppositionsbladet

utanför huvudstaden. Periodvis fungerade radikalliberalen Gustaf Hierta⁴⁴ som tidningens korrespondent i Stockholm. Arbetarfrågan sågs utifrån ett perspektiv, där liberalism blandades med utopisk socialism. 1849 publicerades delar av Friedrich Engels sociala rapport *Arbetarklassens läge i England*. Tidningen hade kontinuerliga kontakter med radikala kretsar i Stockholm.⁴⁵ Jan Christensen betonar att *Handelstidningen* länge sågs som ett landsortsombud för *Aftonbladet*, men att den efter maktskiftet 1844 började framföra kritik mot Lars Johan Hiertas kompromissande hållning till den nya oscariska regimen.⁴⁶ *Göteborgs-Postens* tillkomst 1850 stöddes av hovet och syftade till att bryta denna radikalliberala dominans inom den göteborgska tidningsoffentligheten.⁴⁷ Johan Sandwalls köp av *Handelstidningen* i slutet av 1848 hade förstärkt den radikala profilen. När denne redaktör på grund av en förskingringsaffär 1851 tvingades att fly till Amerika övertogs *Handelstidningen* påföljande år av S A Hedlund, som under ett ledarskap, vilket varade nästan ett halvt sekel kunde skapa den stabilitet som tidningen tidigare saknat.⁴⁸ Berit Borell påpekar att det tidigare fanns oklara och ibland motsägelsefulla inslag i *Handelstidningens* politiska linje, även om framtoningen generellt sett var liberal.⁴⁹

Mot denna bakgrund finns det anledning att undersöka var gränserna för *Handelstidningens* radikalism gick, när det gällde rapporteringen kring den revolutionära utvecklingen i Frankrike under våren och sommaren 1848. Finns det några inslag, där man liksom Lindskog gör arbetarklassen till ett politiskt handlande subjekt eller följer rapporteringen helt den liberala retorikens upptrampade spår? *Handelstidningen* hälsade den franska republikens proklamerande med entusiasm:

Frankrike har upphört att vara monarki. Republiken är proklamerad i Paris! Så lyder den stora den glädjefulla, den för folken utomordentligt viktiga nyhet, som med dagens utländska post hit ingått och som nu med ljungeldens, med ljusets hastighet genomilar Europa och skakar i deras innersta grundvalar de throner, som icke stödjäs och upprätthållas af nationernas kärlek. En ny tidsålder för vår världsdel begynner med den 24 Februari, då Fransmännens konung, Ludvig Philip, som under loppet af så många år icke velat lyssna till sitt folks rättmätiga fordringar öfvergifven af detsamma, öfvergifven af sin hufvudstads national-garde och sin armé sett sig nödsakad att lemna sitt rike för att för andra gången såsom emigrant söka en tillflykt i främmande land.⁵⁰

Denna retorik talar för sig själv och visar på en tydlig liberal tolkning av revolutionshändelserna i Paris. Skulden läggs på den reformvägrande kungen, och folksuveränitetsprincipen betonas genom den bannbulla som

riktas mot de härskare som saknar *nationens* stöd. *Folk* och *nation* blir i det närmaste synonyma begrepp. Den liberala revolution som Anders Lindeberg drömde om i sin skrift 1838 verkar nu vara ett faktum. *Handelstidningen* återger i samma anda de proklamationer som utfärdats av den nya provisoriska regeringen:

Till franska folket!

En retrograd och oligarkisk regering är nyss störtad genom folkets i Paris hjeltemod...Folkets blod har flutit liksom i Juli, men denna gång skall detta blod ej hafva flutit förgäfvets. Det har eröfrat en nationell och populär regering, som öfverensstämmer med detta högsinta folks rättigheter, framsteg och vilja.⁵¹

Här talas det om en *fullbordad* revolution och det franska *folket* ses som en enhet.

Frihet, jemnlighet, brödraskap äro den demokratiska regeringens grundsatser. Folket dess valspråk.⁵²

Den nyutnämnde utrikesministern Lamartines försäkran om den franska republikens fredliga avsikter fick också publicitet i *Handelstidningen*. Här kopplades olika styrelsesätt såsom republik och monarki till nationernas utvecklingsgrad, och det fanns ingen anledning att dessa nationer skulle bekämpa varandra. Något nytt 1792 var därför inte att vänta.⁵³ Noteras bör den betydelse som 1700-talets revolution får i denna retorik och att denna revolution ses utifrån det liberala perspektivet, där händelseutvecklingen från och med 1792 betraktas som ett missgrepp. Det evolutionistiska perspektivet på olika statsformer känns igen från Anders Lindebergs skrift, *Revolution och republik*, som publicerats tio år tidigare. Lamartine gör dock klart att fransmännen denna gång inte tänker sprida sin revolution med hjälp av krig.

Att radikalernas kuppförsök mot regeringen den 15 maj misslyckades ses i *Handelstidningen* som en bekräftelse på republikens styrka:

En sammansvärjning, en "emeute" kan störta Europas murkna monarkier, men icke Franska republiken.⁵⁴

Det är alltså fråga om ett liberalt bejakande av den franska republiken, enligt den linjära revolutionsuppfattningens mönster.

Den arbetarklass som spelar huvudrollen i Lindskogs revolutionsberättelse får en mer tvetydig roll i *Handelstidningens* rapportering, när det gäller graden av medveten politisk handling. I en artikel den 4 mars beskrivs stormningen av Tuilerierna som en hänsynslös skövling, vilken styrdes av

ett uppdämt raseri hos folket, vars rättigheter länge hade varit nedtrampade i stoftet. Det framhålls att alla kungliga personer hade lämnat slottet före stormningen, men att folkmassan i procession, sjungande Marseljäsen, bar ut kungatronen, som sedan brändes.⁵⁵ Även om denna handling får en symbolisk politisk innebörd blir den helhetsbild som tecknas i artikeln en folkmassa som styrs av raseri och förstörelselust. En annorlunda bild av denna stormning förmedlar *Handelstidningen* den 9 mars, då man återger ett brev från Paris, som publicerats i *Kölnische Zeitung*. Även enligt detta brev hade kungligheterna hunnit fly ur slottet, men ur folkmassan ropades vid ett flertal tillfällen att man inte ville skada kungen. Av tronstolens purpursammet hade folkmassan tillverkat en röd mössa, som man satte på huvudet på den Spartacusstaty som var placerad framför Tuilerierna:

På denna bildstods hufvud har man nu satt en röd mössa, till hvilken tyget är taget ur det purpursammet, hvarmed Ludvig Philips kungathron varit draperad. En mera skärande, ja sönderslitande ironi kan man knappast tänka sig. Kungapurpurn till betäckning af en bildstod, föreställande en upprorisk thrakisk slaf. Och den symbol sedan, som denna hufvudbetäckning sedan 1789 års revolution betecknar.⁵⁶

I samma artikel betonas den goda ordning som var rådande i Paris den 25 februari, dagen efter de stora revolutionära händelserna, men samtidigt påpekas att tricoloren tycks ha ersatts av den röda fanan.⁵⁷ Följande dag publicerade *Handelstidningen* ytterligare två brev hämtade från samma tyska tidning. Av det ena brevet framgick att folket i samverkan med nationalgardet under vapenhot hade tvingat den provisoriska regeringen att proklamera republiken. Från regeringens sida sade man sig vilja låta nationen avgöra författningsfrågan.⁵⁸ Förmodligen avsågs någon form av folkomröstning; massans krav på direkt handling ställdes här mot en mer institutionaliserad demokratiform. Som tidigare framgått ger Lindskog en liknande version av blusarnas direkta agerande i samband med republikens tillkomst.⁵⁹ I det andra brevet framhölls den enighet som höll på att skapas mellan medelklassen (*bourgeoisien*) och folket. Detta framgick bland annat genom att folket övergivit den röda kokarden och därmed på nytt lämnat plats för den trefärgade:

Männen af folket sjelf känner att moderation framför allt är nödvändig och till och med de mest exalterade förklarar moderation för det första och nödvändigaste villkoret.⁶⁰

I samma nummer hänvisar *Handelstidningen* till arbetarjournalen *l'Atelier*, där arbetarna uppmanats ...”att icke låta missleda sig genom trolösa råd och befäcka revolutionens ära genom excesser.”⁶¹

Det finns alltså en tydlig tendens i *Handelstidningens* revolutionsrapportering att inta en disciplinerande hållning till folket (arbetarklassen) som uppmanas att ställa sig solidariska till medelklassens revolution, men samtidigt publicerar man artiklar från *Kölnische Zeitung*, där arbetarna (folket) framstår som ett självständigt politiskt handlande subjekt på ett sätt som liknar Lindskogs revolutionsberättelse. Vad man också kan lägga märke till är att begreppet *folk* får en annorlunda konnotation än i den liberala retorik som präglade den franska republikens tillkomst, där detta begrepp var synonymt med *nation*. Nu blir begreppet istället synonymt med en politiskt medveten folkmassa, bestående av arbetare. János Perényi gör den iakttagelsen att *Aftonbladets* inställning till *folket* förändrades efter juniupproret. Före detta uppror hade *folket* deltagit i liberalernas kamp mot den absoluta monarkin, men efter junidagarna hamnade *folket* i motsatsställning till republikanerna.⁶² I båda fallen sänks abstraktionsnivån och öppnar för föreställd motsättning mellan det arbetande *folket* och den liberala borgerliga republiken.

Köln var den största staden i det preussiska Rhenlandet och där hade uppstått en radikal rörelse, bestående av både arbetare, främst från hantverkarklassen och medelklassintellektuella. Det var också den plats på preussiskt område, där revolutionära oroligheter först utbröt – redan den 3 mars.⁶³ Det kan i detta sammanhang nämnas att en viss Karl Marx återvände till staden i början av april 1848 och att han där tillsammans med Friedrich Engels och ett antal andra demokrater under sommaren samma år startade den radikaldemokratiska tidningen *Neue Rheinische Zeitung*.⁶⁴ Denna stad fungerade också som ett centrum för *Kommunistiska Förbundet*, vars lokalavdelning var under snabb tillväxt.⁶⁵ Det fanns alltså en revolutionär tradition i Köln, som i någon mån framskymtar i de av *Handelstidningen* publicerade tyska korrespondentbreven. Man får här en uppfattning om den kommunikativa roll som den radikala tidningspressen spelade, när det gäller spridandet av revolutionen.

Junidagarna fick en speciell vinkling i *Handelstidningens* rapportering, där upproret sågs utifrån ett tydligt klasskampsperspektiv. Det var fråga om ett klasskrig, där *bourgeoisien*, som representerade kapitalet (de rika och förmögna) hade vunnit en fullständig seger över *proletariatet*, som innefattade de fattiga arbetarna. Det fanns anledning att beklaga att detta förmodligen inte var den sista kampen mellan dessa mot varandra fientliga samhällsklasser. Segrarna borde därför visa ädelmod och kärlek, vilket bourgeoisiens representanter inte hade gjort när de stängde nationalverkstäderna. Arbetarna hade dock handlat helt felaktigt, när de hade

gjort sig till skräckväldets talesmän. Seger för den röda republiken skulle ha inneburit en katastrof för civilisationen. Därför fanns anledning att hylla Cavaignac, som förväntades kunna spela samma betydelsefulla roll för Frankrike som Washington hade gjort för Amerika.⁶⁶ *Handelstidningen* gav en utförlig beskrivning av upprorets förlopp, där man hyllade den segrande republiken, samtidigt som man erkände att grymheter hade begåtts från båda sidor, men man vidhöll att arbetarna hade stått för de värsta övergreppen.⁶⁷ I mitten av juli kunde *Handelstidningen* lugna sina läsare med att all ordning var återställd i Frankrike:

Den nya styrelsen med sin ungdomliga chef general Cavaignac i spetsen gör allt för att återställa och bibehålla ordningen samt återupprätta förtroendet.⁶⁸

Jan Christensen framhåller helt riktigt *Handelstidningens* bejakande av den borgerliga revolutionen och fördömande av junirevoltörerna, men han uppmärksammar inte den del av tidningens rapportering som tenderar till att lyfta fram den plebejiska offentligheten och även visar förståelse för arbetarnas sak utifrån ett klassperspektiv.⁶⁹ János Perényi visar att *Aftonbladets* rapportering kring februarirevolutionen och juniupproret aldrig överskred den liberala konstitutionella diskursens gränser.⁷⁰ Däremot kan Åke Abrahamsson påvisa en förstående hållning för junirevoltörerna i den i huvudstaden utgivna arbetartidningen *Söndagsbladet*, kapitalismens övergrepp utsattes för hård kritik.⁷¹

ARBETARNAS REVOLUTION MOT PENNINGARISTOKRATIN

Åke Abrahamsson betecknar *Söndagsbladet* som den första svenska arbetartidning i den bemärkelsen att denna tidnings innehåll direkt vände sig till det arbetande folket i huvudstaden. *Söndagsbladet* startade sin verksamhet 1844 och kom att under Edvard Sjöbergs redaktörskap knyta an till en folklig kulturtradition, som hade sin udd riktad både mot makthavande myndigheter och penningaristokrater. 1846 nåddes en upplagesiffra på 2365, samtidigt som endast ett femtiotal exemplar såldes i landsorten. När *Söndagsbladet* 1850 övergick till att bli hovvänlig minskade upplagesiffrorna snabbt och 1860 lades tidningen ner.⁷²

Under 1848 var *Söndagsbladet* konsekvent i tolkningen av den dramatiska händelseutvecklingen i Paris; det rörde sig om en revolutionär kamp mellan arbete och kapital. Redan i tidningens första rapport i bör-

jan av mars framgick det att folket i Paris denna gång hade vänt sig mot penningararistokratin, medan tidigare revolutioner hade varit riktade mot börsaristokratin och ämbetsmännens maktställning; resningen i Paris kunde mycket väl utvecklas till en världsrevolution. Alla Europas folk stod rustade för att bekämpa det egoistiska penningväldet.⁷³ Tidningen gjorde gällande att upploppen i den franska huvudstaden från början startats av partifolk, som ville utnyttja situationen för egna syften, men sedan hade det hela övergått till en arbetarklassens revolution och resulterat i ett regelrätt maktovertagande. De sk munvädershjältarna hade blåsts bort som sandkorn, och republiken hade proklamerats. Den nya provisoriska regeringen hade vidtagit åtgärder för att säkra *arbetets organisation*, dvs befria arbetarna från penningtyranniets förtryck. Arbetare hade beväpnats och ingick i nationalgardet. Detta innebar att det för närvarande var arbetarklassens män som styrde Frankrike.⁷⁴ Vad man kan lägga märke till är att den vision av samförstånd och enighet mellan samhällsklasserna, som finns i den liberala borgerliga diskursen och även hos Lindskog helt saknas i *Söndagsbladet*. Det är också uppenbart att tidningen sätter likhetstecken mellan *folket* och arbetarklassen.

Söndagsbladet gjorde ingen kontinuerlig uppföljning av utvecklingen i Frankrike, men återkom i mitten av juni till frågan om *arbetets organisation* och då var tongångarna inte lika optimistiska. Det handlade om en presentation av Louis Blancs insatser, och det framgår att denne man inte längre tillhörde den franska regeringen. Blanc presenteras som en betydelsefull samhällsreformator med målsättningen att skapa ett samhälle, där arbetarna garanteras en rimlig lön för sina arbetsinsatser och även social säkerhet på sin ålderdom. För att detta skulle kunna förverkligas krävdes lugna förhållanden som för närvarande helt saknades i det franska samhället.⁷⁵

Juniupproret skildras i *Söndagsbladet* som ett hänsynslöst klasskrig, utan motsvarighet i historien; möjligen kunde en jämförelse göras med de romerska slavkrigen. Mördandet hade tagit gigantiska former; till och med kvinnor och barn hade blivit nerskjutna. Misstaget att stänga nationalverkstäderna hade skapat social panik och därmed kostat 30000 medborgares liv. Arbetarna hade med exempellös tapperhet kämpat mot övermakten. *Söndagsbladet* ironiserar över *Aftonbladets* påstående att ordningen blivit återställd i *Frihetens hufvudstad*, när i själva verket tusentals människor arresterats och mängder av tidningar blivit indragna.⁷⁶ Frankrike var inte längre något mönstersamhälle i *Söndagsbladets* ögon. I stället vänds pendeln helt när tidningen målar bilden av en borgerlig skräckdiktatur. Cavaignac använde mer hänsynslösa och raffinerade metoder för att hålla

folket i schack än vad Rysslands allenarådande kejsare någonsin hade gjort.⁷⁷ Den borgerliga diktaturens bajonetter hade ersatt alla lagar. Vad som också kan noteras är att *Söndagsbladet* började ifrågasätta republiken som statsform. Arbetarna i Paris hatade egentligen inte kungadömet, men de hade störtat Ludvig Filip på grund av att denne kung varit nära allierad med penningaristokraterna. De hade trott att republiken på ett bättre sätt skulle främja arbetarintressena. Om Ludvig Filip istället hade valt att söka folkets stöd skulle situationen ha varit helt annorlunda.⁷⁸

Här kan man möjligen se en anspelning på situationen i Sverige, där *Söndagsbladet* under våren 1848 hade stött den prohibistiska rörelse bland hantverkare, gesäller och vissa fabrikörer, vilka i petitionsform begärde att kung Oscar skulle ändra ett förslag om nedsatt tullskydd. Tidningen ansåg att detta var minst lika viktigt som den representationsfråga, vilken herrar Hierta, Dalman och deras anhang diskuterade i olika offentliga sammanhang. Samma tidningar som hade fört den utomparlamentariska reformrörelsens talan drog sig inte för att beteckna hantverkarnas agerande som revolutionärt.⁷⁹ *Söndagsbladet* reagerade också mot att reformvännernas representationsförslag uteslöt arbetarna från politiskt medborgarskap.⁸⁰

Här finns ansatser till en diktanomi, där arbetarna söker kungens stöd i kampen mot penningaristokratin, vilken har sitt stöd hos den liberala pressen. Det blir också möjligt att utifrån ett sådant scenario dra en linje till 1850, då *Söndagsbladet* övergick till att ställa sig på hovets sida i den politiska debatten. Ideologisk grogrund för denna till synes märkliga övergång kan skönjas redan under revolutionsåret. I detta sammanhang finns anledning att uppmärksamma den fördömande hållning som *Söndagsbladet* intog till marsoroligheterna i Stockholm, då tidningen gjorde gällande att det var varje medborgares plikt att lyda lagar och verka för den allmänna ordningen.⁸¹ Här var det således inte som i övriga Europa fråga om någon arbetarrevolution mot penningaristokratin, utan det handlade snarare om en oordning, av politiska skäl frammanipulerad av denna aristokratis tidningspress och liberalernas spektakulära reformbankett. *Söndagsbladets* ställningstagande bör också ses mot bakgrund av den retoriska strid som uppstod, när denna tidning och den liberala pressen beskyllde varandra för att ha uppviglat massorna i Stockholm.⁸² Exempelvis gjorde den vänsterliberala tidningen *Friskytten* gällande att de självutnämnda arbetartidningarna *Söndagsbladet* och *Minerva* mycket medvetet uppeggade arbetarklassen mot medelklassen och sina principaler.⁸³ I juni 1849 säger sig samma tidning inte kunna undvika att lägga märke till de alltmer påtagliga likheterna mellan *Söndagsbladet* och den konservativa tidningen

Tiden, eftersom båda dessa tidningar ägnar sig åt att publicera uppdiknade svartmålningar av svenska och utländska demokrater.⁸⁴

Som synes kan man urskilja ett inte helt tydligt mönster, som förenar denna radikala arbetartidning med de korporativa intressen som fick Norrköpingsfabrikörerna och deras språkrör *Norrköpings Tidningar* att sluta upp bakom kungahuset och gå i polemik mot den liberala pressen. Samtidigt finns här också en tydlig politisk klassmotsättning, vilket framkommer när *Söndagsbladet* lät publicera den protestlista som cirkulerade på fabrikerna i Norrköping och där missnöje framfördes mot att arbetarna uteslöts från det representationsförslag som Stockholms reformsällskap hade presenterat. Här ifrågasätts det rättvisa i att de fattiga dagkarlarna, vilka under de bästa åren av sitt liv måste slita för sitt uppehälle, ska straffas genom att fränkännas medborgarskap. Den av John Swartz författade skrivelse, där arbetarna med faderlig förmaning uppmanades ignorera dessa listor såg *Söndagsbladet* som ett despotiskt övertramp.⁸⁵ Denna inställning delades av *Friskyttan*, som avfärdade Norrköpingskungens övertramp med en ironisk kommentar.⁸⁶

I slutet av 1848 var *Söndagsbladet* av den uppfattningen att de kaotiska och laglösa förhållandena i Frankrike och även i övriga Europa krävde att en stark man trädde fram och övertog makten.. Därför hälsade tidningen med stor entusiasm nyheten om att Ludvig Napoleon av folket valts till fransk president. Denne ättling till en av världshistoriens största hjältar förväntades bryta den politiska reaktionens framfart. I hemlandet skulle han rädda februarirevolutionen på samma sätt som hans farbror hade räddat 1700-talets franska revolution. Genom ett nödvändigt krig skulle han säkra revolutionens seger i övriga Europa. *Örnarne måste åter ut och flyga!* Denne hjälte och förväntade befriare kontrasterades mot bourgeoisieens diktator Cavaignac, vars enda mission var att se till så att krämaren i lugn och ro kunde sitta och röka sin cigarr. Ludvig Napoleon förväntades en gång för alla göra slut på detta bourgeoisieens välde.⁸⁷

Mike Rapport kan visa att Ludvig Napoleon hade ett visst stöd bland arbetarbefolkningen i Paris. Under sin fångenskap efter den misslyckade statskuppen 1840 hade han författat en skrift, där han gav sin syn på den sociala frågan. Här kritiserade han den fria marknadsekonomi och förordade omfattande statliga åtgärder i syfte att lindra fattigdomen. Rapport vill inte beteckna dessa idéer som socialistiska, men menar att de utgjorde en bas från vilken Ludvig Napoleon senare kunde framställa sig som arbetarvän. Genom fyllnadsval blev han medlem av nationalförsamlingen i början av juni 1848, men eftersom ett antal parlamentsledamöter

med Lamartine och Ledru-Rollin i spetsen, återopande hans tvivelaktiga politiska bakgrund, ifrågasatte valets konstitutionella giltighet, avsåg han sig efter några veckor platsen i den nationella församlingen och återvände till London. Detta innebar att Ludvig Napoleon stod helt vid sidan av juniupproret, som han således inte behövde ta ställning till, vilket inte hindrade att arbetslösa demonstrerande arbetare från nationalverkstäderna kunde förena kravet på arbete med parollen: *Leve kejsaren!* Mytologiseringen av den store Napoleon som *folkets kejsare* gynnade den nye Napoleon. I september återvaldes Ludvig Napoleon till nationalförsamlingen, och i slutet av oktober anmälde han sig som kandidat till presidentvalet, som skulle avgöras genom allmän manlig rösträtt.⁸⁸

Den revolutionsuppfattning som kan utläsas i *Söndagsbladet* under revolutionsåret 1848 blir cirkulär i den meningen att den arbetarrevolution som skisseras leder till borgerlig diktatur under vilken förtrycket av arbetarklassen förvärras. I den borgerliga linjära revolutionsdiskursen är det kravet på politisk frihet som kan sätta igång den revolutionära processen, men i *Söndagsbladets* rapportering från Paris är det kravet på arbetets befrielse från kapitalismens välde som gör arbetarna till revoltörer.

KVINNOR I DEN REVOLUTIONÄRA OFFENTLIGHETEN

Habermas har kritiserats för att könsaspekten saknas i hans offentlighetsmodell⁸⁹ och samma kritik riktar Miriam Hansen mot den proletära motoffentlighet som Oskar Negt och Alexander Kluge har konstruerat.⁹⁰ Bonnie S Anderson har uppmärksammat den politiska mobilisering som växte fram bland medelklasskvinnor i England, USA och Tyskland under första hälften av 1800-talet. Det handlade om ett feministiskt försök att tränga in på manliga politiska arenor. Ett nätverk uppstod som hölls samman genom konferenser, resor, brevväxling och utbyte av skrifter. Fredrika Bremer hade en viss anknytning till detta nätverk. Denna tidiga internationella kvinnorörelse var påverkad av socialistiska idéer, som hämtats från Saint Simon och Fourier, men också av religiösa grupper, vilka utifrån bibeln förespråkade jämlikhet mellan könen. Kraven på manssamhället var synnerligen radikala och utmanande; det var likställdhet med männen på alla områden som gällde. Flera av dessa kvinnliga aktivister deltog i revolutionerna 1848-49 och gick efter reaktionens seger i landsflykt till USA, vilket medförde en tillfällig radikaliserings av den amerikanska kvinnorörelsen.⁹¹ Kvinnors utestängning från den politiska offentligheten i Sverige

under samma period har belysts av Åsa Karlsson Sjögren. Hon menar att detta skedde som en följd av det korporativa samhällets sönderfall och konstruktionen av ett individualistiskt medborgarbegrepp. Här tvingades manssamhället ta ställning till hur detta medborgarbegrepp skulle förhålla sig till kön, och det fanns ett starkt motstånd mot att erkänna kvinnan som politisk medborgare.⁹²

I Frankrike hade kvinnorna aktivt deltagit i 1700-talets revolution, men blivit av jakobinerna framtagna rätten att agera politiskt. På ett liknande sätt uppfattades frågan om kvinnans politiska medborgarskap i USA och England.⁹³ Barbara Cain och Glenda Sluga kan visa att den borgerliga politiska kultur som tog form i Västeuropa under 1800-talet hade en ensidig manlig genuskodning. Kvinnorna tilläts ett visst utrymme inom den litterära offentligheten samt den halvoffentlighet som var inriktad på välgörenhet, men politiskt medborgarskap förnekades dem.⁹⁴ Ida Blom har utförligt behandlat den kvinnliga motdiskurs som var riktad mot denna manliga hegemoni. Hon kan visa att kvinnor både i Västeuropa och USA successivt stärkte sina positioner på det diskursiva och organisatoriska planet, vilket gjorde att de omkring 1870 var rustade att på allvar utmana denna hegemoni.⁹⁵

I de av mig undersökta rapporterna från revolutionerna i Paris 1848 finns endast ett fåtal sporadiska notiser om kvinnligt deltagande. *Handelstidningen* förmedlade sina läsare en uppgift om att kvinnor skulle ha deltagit på arbetarsidan under juniupproret. Man får veta att kvinnor klädda i manskläder fanns med bland de arresterade revoltörerna.⁹⁶ Som exempel på dessa revoltörers grymhet nämns att en av kvinnorna skulle ha erkänt att hon skurit huvudet av tre mobilgardister.⁹⁷ En kontrast till denna bild av kvinnligt deltagande i upproret är Engels' skildring av juni-revoltörernas tappra kamp, publicerad i *Neue Rheinische Zeitung*. Här framgår att barrikadkämparna var utsatta för hänsynslösa bombardemang av kartesch, och till slut var det endast sju män och två unga kvinnor som förmådde hålla stånd. Den ena av dessa kvinnor, som var klädd i smakfull klänning, tog den röda fanan, klättrade över barrikaden och gick oförskräckt mot nationalgardisterna. När denna kvinna blev skjuten sprang hennes väninna fram, tog upp fanan och började kasta sten på gardisterna för att till slut gå samma öde till mötes.⁹⁸ I första fallet skapas bilden av lömska kvinnliga mördardemoner, medan Engels' barrikadkämpar har kvar all sin kvinnlighet och inte tvekar att offra sina liv för den revolutionära saken. Nationalgardisterna skjuter obehäpnade kvinnor, vilket strider mot all ridderlighet. En liknande scen, som sägs ha utspelat sig under

februaridagarna, återges i Lindsjogs revolutionsberättelse, där en kvinna räddar en äldre man klädd i nationalgardistuniform från att bli skjuten av en municipalgardist. Kvinnan kastar sig i den gamle mannens famn med uppmaningen att inte skjuta hennes far. Municipalgardisten visar mänskliga känslor och avstår från att skjuta. Denna kvinna av folket hade därmed räddat livet på en för henne helt okänd man...*ty fransyska fruntimmer äro ej rädda för krutrök...*⁹⁹

Ida Blom kan visa att kvinnorna under franska revolutionen hade ställt krav på att få beväpna sig mot revolutionens inre och yttre fiender och att nationalförsamlingen med viss tvekan såg sig tvingad att tillmötesgå denna begäran.¹⁰⁰ På detta sätt skapades traditioner, vilka skulle få betydelse för framtida revolutioner. Som tidigare nämnts aktiverades radikala kvinnor ur olika samhällsklasser under revolutionen 1848. Dessa kvinnor deltog redan från början aktivt i den revolutionära rörelsen genom att demonstrera och hjälpa till med barrikadbyggandet. Tidningen *Kvinnors röst*, som började utkomma i slutet av mars 1848, betecknade sig som socialistisk samt gjorde anspråk på att företräda alla kvinnors intressen och framförde emancipatoriska krav som innebar likställdhet med männen i alla avseenden. Genom att införa den allmänna manliga rösträtten påstod sig den provisoriska regeringen ha avskaffat proletariet, men *Kommittén för kvinnans rättigheter* upplyste om att det i landet fortfarande fanns 17 miljoner politiskt omyndiga proletärer.¹⁰¹ I syfte att kunna bidra till försvaret av den provisoriska regeringen krävde kvinnliga aktivister obligatorisk militärtjänst för båda könen. Karikatyrtecknarna fann tacksamma motiv, när de förlöjligade kvinnor som önskade bära byxor och beväpna sig. Man frågade vem som skulle sköta hushållet, när kvinnan var ute på patrulltjänst.¹⁰² I detta sammanhang kan nämnas att det manliga modet inom 1800-talets borgarklass hade brutit med föregående sekels otympliga klädesideal, som ersatts av en bekväm klädsel lämpad för effektiva arbetsinsatser utanför hemmet, medan det kvinnliga modet levde kvar i 1700-talet och genom sin obekvämheter bidrog till att hålla kvinnorna inom hemmets privata sfär. Kvinnor som klädde sig annorlunda och som ville skapa sig ett liv utanför hemmets dörrar blev av omgivningen anklagade för att uppträda som män.¹⁰³ Utifrån detta perspektiv blir manskläderna ett demoniserande attribut i *Handelstidningens* skildring av de kvinnliga junirevoltörerna, medan Engels framhåller kvinnligheten hos sina revoltörer.

Det upprättades i Paris speciella nationalverkstäder för arbetarkvinnor, vilket kan förklara det kvinnliga deltagandet i juniupproret. Bland de 11000 revoltörer som arresterades i samband med detta uppror fanns

omkring 300 kvinnor. En samtida iakttagare som de Tocqueville påstod att okontrollerade känslor var ett karaktärsdrag hos de kvinnor som han konfronterades med under upproret. Efter junidagarna stoppade regeringen kvinnornas möjligheter att få tillträde till den politiska offentligheten; scenariot från 1793 upprepade sig.¹⁰⁴ Det är utifrån denna kontext som såväl *Handelstidningens* notis som Engelscitatet och den Lindskogska berättelsen bör läsas. Det borgerliga samhällets demonisering av beväpnade revolterande kvinnor ställs mot bilden av kvinnan som revolutionär hjälte och martyr. Stefan Jonsson visar hur konstnären Jacques- Louis David under 1700-talets franska revolution skapade revolutionära ikoner, vilka på ett symboliskt sätt representerade folkets makt. Under 1800-talet kunde även kvinnogestalter på ett liknande sätt användas som revolutionära eller nationella symboler. Jonsson menar att det är på detta sätt som Eugène Delacroix berömda målning *Friheten visar vägen för folket* från 1830 års julirevolution ska uppfattas. *Marianne* höjande tricoloren leder den revolutionära folkmassan.¹⁰⁵ Intrycket blir att Engels med ord försökte skapa sådana revolutionära ikoner i sin beskrivning av de kvinnliga hjälteinsatserna på barrikaderna i juni 1848. Klassdimensionen får genom dessa skildringar även ett genusperspektiv, där de kontrasterande idealtyperna *amason* och *ängel*¹⁰⁶ överskrids. Varken Lindskogs eller Engels' hjältninnor låter sig utan vidare infogas i ett sådant schema, men trots detta ifrågasätts inte deras kvinnlighet. *Friskyttan* betonar däremot vad som uppfattades som traditionellt kvinnligt beteende, när tidningen berättar om det stora antal kvinnor som uppsökt nationalförsamlingen i syfte att vädja för sina bröders, söners, makars och faders liv.¹⁰⁷

Gro Hagerman har uppmärksammat att kvinnofrågan helt saknas i *Kommunistiska manifestet*, trots att frågan vid denna tidpunkt hade aktualiserats av både feminister och utopiska socialister. Industriproletariatet, som enligt *manifestet* skulle genomföra den framtida revolutionen, bestod av män, vilkas samhällsposition bestämdes av deras plats i produktionen. Att majoriteten av arbetskraften i de tidiga textilfabrikerna var kvinnor hade i detta avseende ingen betydelse.¹⁰⁸ Värt att notera är att Lindskogs *blusmän* blir uttryck för ett manlighetsideal, där alla är bröder på barrikaderna, men samtidigt ges läsaren en inblick i hur dessa hjältar i själva stridslinjen kunde bistås av tappra amasoner. Den revolutionära brödraskapstanken kan man faktiskt finna i *NT:s* rapportering från julirevolutionen 1830, där det framgår att de utkommenderade regeringssoldaterna visade solidaritet med sina bröder i den protesterande folkmassan genom att byta sida; franska soldater vägrade att mörda sina bröder.¹⁰⁹ Intressant i detta sammanhang

är att de kvinnliga aktivisterna i Paris 1848 ställde sig avvisande till det traditionella borgerliga modersidealet och istället betonade systerskapet, som direkt knöts till den revolutionära brödraskapstanken.¹¹⁰

NÅGRA SAMMANFATTANDE IAKTTAGELSER

Den gjorda genomgången av rapporteringen kring den revolutionära utvecklingen i Frankrike har fokuserat på den bild av arbetarnas revolutionära insatser som återfinns i svenska tidningar och pamflettlänkande skrifter under revolutionsåren 1848–49. Det har funnits anledning att betona det anmärkningsvärda i att Lindskog i sin skrift lyfter fram arbetarklassen, de sk blusarna, som ett självständigt handlande och politiskt medvetet subjekt. Denna samhällsklass hade i februari 1848 fullbordat den revolutionskedja som inletts 1789. Det handlade alltså denna gång om en fullbordad revolution. Lindskog var, när han skrev detta, lyckligt okunnig om den katastrof som skulle inträffa i juni och som skulle visa att revolutionen var långt ifrån fullbordad. Som påvisats finns i denna skrift inslag av marxistiskt tänkande, även om Lindskog inte gör någon djupare analys av den sociala situation som låg bakom den revolutionära mobiliseringen av massorna i den franska huvudstaden. Inslag av klasskampsterminologi präglar även några av de artiklar som *Handelstidningen* lät publicera under våren och sommaren 1848. Denna tendens renodlas i den stockholmska radikaltidningen *Söndagsbladet*, där revolutionerna i Paris framställs som en oförsonlig klasskamp mellan proletariatet och penningararistokratin. Här finns även visionen om en proletär revolution, omfattande hela Västeuropa, och denna vision lever kvar även efter juninederlaget, då Ludvig Napoleon förväntas ta på sig rollen som revolutionär ledare och frälsare. Tidningen ser det som en möjlighet, både i Frankrike och Sverige, att proletariatet kan få statsmakternas stöd i kampen mot den förhatliga penningararistokratin, vilken i framför allt hemlandet förknippas med den liberala pressen. Jämfört med Lindskogs konkreta beskrivning av blusarnas revolutionära insatser ligger *Söndagsbladets* rapportering på ett mer abstrakt plan.

Den liberala revolutionsdiskurs, som kommer till uttryck i *Handelstidningens*, men även i *Norrköpings Tidningars* rapportering lyfter i motsats till *Söndagsbladet* fram enighetsperspektivet. Republiken hade skapat enighet mellan samhällsklasserna, och detta är något som även Lindskog vill understryka. Alla var bröder på barrikaderna i februari 1848. Alla kämpade för samma republik. *Handelstidningen* tar avstånd från det röda

juniupproret, men menar att enigheten måste återskapas genom att den segrande bourgeoisien tar hänsyn till proletariatets intressen. I samma läge talar *Söndagsbladet* om en oförsonlig borgerlig klassdiktatur, som måste bekämpas med revolutionära medel. Den liberala enighetsdiskursen får en maskulin genuskodning, eftersom den bygger på broderskapstanken. Rapporteringen till de svenska läsarna ger ingen närmare information, som berör föreställningen om systerskap, vilket syftade till att skapa enighet över könsgänserna under revolutionsmånaderna i Paris. Möjligen ger Lindsdags kvinnliga hjälte en antydning om sådan könsöverskridande revolutionär gemenskap, medan *Handelstidningen* demoniserar kvinnliga junirevoltörer. I sina omfattande analyser av den politiska utvecklingen i Frankrike, som Karl Marx gjorde kring 1800-talets mitt renodlar han klasskampsperspektivet och talar med förakt om det *broderskapssvammel*, som den provisoriska regeringen använde i syfte att manipulera proletariatet.¹¹¹ Även kontrarevolutionären Romieu förnekar i en skrift, som utgavs på svenska 1851, öppet och till fullo denna enighet. För honom slets det moderna samhället sönder av ett oförsonligt krig mellan rika och avundsjuka fattiga, vilka inte längre var påverkade av det gamla samhällets religiösa normer. Samhällssplittringen hade sin grund i denna normupplösning.¹¹²

Vad som också framgått är att *Handelstidningen* i abstrakta ordalag rapporterar om de friheter som *det franska folket/ den franska nationen* tillkämpat sig genom februarirevolutionen, medan Lindsdags på ett mer konkret sätt bejakar de kommunikativa arenor, vilka kan betraktas som *borgerlig offentlighet*. Han ser försvaret av denna offentlighet som en direkt orsak till revolutionsutbrottet i februari 1848. Dessutom framhåller han de insatser som den *plebejiska offentligheten* gjorde under revolutionsdagarna för att försvara denna borgerliga offentlighet och menar att de båda offentligheterna borde kunna samverka i framtiden; på detta sätt skulle ett demokratiskt och rättvist samhälle kunna skapas. För *Söndagsbladet* däremot handlar revolutionen om att den plebejiska offentligheten mobiliserats för att befria proletariatet från penningaristokratins förtryck. Det handlar om en kamp i syfte att befria arbetet och därmed ge arbetarna acceptabla levnadsvillkor. Här kan det därför inte bli fråga om någon samverkan mellan de båda offentligheterna. Den kontrarevolutionära inställningen till den kommunikativa borgerliga offentligheten är entydigt negativ. Diskussioner och debatter kan inte leda till något positivt. Framför allt Romieu betonar den kommunikativa offentlighetens fördärliga inflytande på de lägre samhällsklasserna. Genom att offentligheten slagit sönder de fungerande normsystemen uppviglas de fattiga klasserna mot de nya

makthavarna, och bourgeoisien har på detta sätt grävt sin egen grav.¹¹³ Mot denna bakgrund blir den liberala revolutionsuppfattningen linjär och den kontrarevolutionära tolkningen cyklisk, enligt det mönster som Perényi skisserat. Noteras kan att den i övrigt konservativa *Norrköpings Tidningar* när det gäller revolutionsrapportering ansluter sig till en liberal linjär uppfattning. Enligt *Söndagsbladets* proletära klasstolkning får revolutionen ett till synes cykliskt förlopp; den leder till en borgerlig diktatur som är värre än utgångsläget. Här finns dock en vision om en fortsatt revolution som ska leda till en total samhällsomvandling och denna vision pekar fram mot teorin om en permanent revolution, som Marx och Engels utvecklar vid 1800-talets mitt.¹¹⁴

Stefan Jonsson har uppmärksammat hur den parisiska underklassen under 1800-talets första hälft har uppfattats av samtida samhällsteoretiker, historiker, författare och konstnärer. Här konstrueras bilden av farliga, kriminellt belastade samhällsklasser, vilka lever under miserabla förhållanden. Revolutionära massor, bestående av sådana människor, drevs av passioner och saknade politiskt förnuft. Jonsson menar att den abstrakta idealisering av begreppet *folk* som låg till grund för folksuveränitetens genombrott under franska revolutionen blev svår att förena med det verkliga folket i samhället- den massa som präglades av passioner, omognad och enfald. Det blir med andra ord svårt att förena folket som ideal med folket som samhälle och här finns en grund för den problematik som den framtida representativa demokratin skulle få brottas med.¹¹⁵ Jonsson återkommer till problematiken i en liknande, men samtidigt fördjupande studie av hur massan uppfattas utifrån politiska, samhällsvetenskapliga och kulturella perspektiv i mellankrigstidens Österrike och Tyskland. Utgångspunkten för analysen är det arbetaruppror som ägde rum i Wien den 15 juli 1927, och Jonsson kan visa på en generell bild, där avståndstagande och rädsla präglar synen på folket som massa, samtidigt som denna massa hamnade i motsatsförhållande till den representativa demokratis institutioner. De alternativ som denna massa ansågs ha att erbjuda begränsades till tyranni eller anarki. Jonsson ser ett politiskt representationsproblem, som även gäller demokratin i vår egen tid.¹¹⁶ Undersökningen av revolutionsrapporteringen 1848 pekar alltså på ett modernt demokratiproblem. Som jag kunnat visa i min undersökning utgår den liberala diskursen från ett folkbegrepp, där likhetstecken sätts med nationen och där folkliga revolutioner bejakas så länge som de stöder en linjär borgerlig kamp för liberala friheter. För Lindskog och *Söndagsbladet* får däremot folkbegreppet en mer konkret innebörd, då det syftar på arbetarklassen. Medan Lindskog låter

denna arbetarklass kämpa både för sina egna intressen och försvaret av den kommunikativa borgerliga offentligheten konstruerar *Söndagsbladet* bilden av en oförsonlig klasskamp mellan plebejisk och borgerlig offentlighet. Båda perspektiven pekar fram mot 1900-talets politiska kultur, där konsensus och konflikt skulle komma att ställas mot varandra i flertalet olika skepnader. Detta gäller inte minst frågan om arbetarrörelsens strategival i de olika historiska kontexter som skulle uppstå under detta århundrade.

NOTER

- 1 Nyberg, Klas. *Kommersiell kompetens och industrialisering. Norrköpings ylleindustris tillväxt på Stockholms bekostnad 1780-1846*. Stockholm 1999, s. 16-51 och där anförd litteratur.
- 2 Se Lundell, Patrik. *Pressen i provinsen Från medborgerliga samtal till modern opinionsbildning 1750-1850*. Lund 2002, s. 213 ff.
- 3 Se Helmfrid, Björn. *Tre sekler i Norrköpingsindustrins tjänst Norrköpings fabriksförenings historia*. Norrköping 1982.
- 4 Se Dahlkvist, Mats. Jürgen Habermas' teori om "privat" och "offentligt". I Habermas, Jürgen, *Borgerlig offentlighet*. Lund 1988.
- 5 Habermas, Jürgen. *Borgerlig offentlighet Kategorierna "privat" och "offentligt" i det moderna samhället*. Andra, översedda svenska upplagan, Lund 1988, s. 26 ff.
- 6 Habermas menar att de lägre samhällsklasserna saknat maktresurser att skapa en plebejisk offentlighet – en motoffentlighet, kapabel att upprätthålla en självständig position gentemot de representativa och borgerliga offentligheterna. Det har istället handlat om att bli ständigt undertryckt och manipulerad. Han går dock inte närmare in på denna plebejiska offentlighet, men nämner att en sådan offentlighet fick en framträdande roll under franska revolutionens mer radikala faser samt i den engelska chartiströrelsen, och att en del av dessa traditioner lever kvar inom den anarkistiska arbetarrörelsen. Se Habermas 1988 s. 8 f.
- 7 Broady, Donald och Weyler, Svante. Borgerlig och proletär offentlighet. Kommentar till Negt och Kluge. *Tekla* nr 2 september 1977. Marxists Internet Archive.
- 8 Negt, Oskar och Kluge, Alexander. *Public Sphere and Experience Toward an Analysis of the Bourgeois and Proletarian Public Sphere*. University of Minnesota 1993, s. 187-230.
- 9 Hansen, Miriam. Foreword. I Negt, Oskar och Kluge, Alexander, *Public Sphere and Experience Toward an Analysis of the Bourgeois and Proletarian Public Sphere*. University of Minnesota 1993, s. xix ff.
- 10 Se exempelvis Burke, Peter. *Folklig kultur i Europa 1500-1800*. Stockholm 1983; Davies Zenon, Natalie. *Society and Culture in Early Modern France*. Stanford 1975; Farge, Arlette. *Livets sköra tråd. Våld, makt och solidaritet i 1700-talets Paris*. Stockholm 1989; Roche, Daniel. *The People of Paris. An Essay in Popular Culture in the 18th Century*. New York 1987; Rudé, George. *The Crowd in History 1730-1848*. London 1964; Hobsbawm, E. J. och Rudé, George. *Captain Swing*. Penguin University

- Books 1973; Thompson, E.P. *The Making of the English Working Class*. Pelican Books 1968; Jarrick, Arne. *Mot det moderna förnuftet Jan Hjerpe och andra småborgare i Upplysningstidens Stockholm*. Stockholm 1990; Karlbohm, Rolf. *Hungerupplopp och strejker 1793-1867*. Lund 1967; Berglund, Mats. *Massans röst Upplopp och gatubräk i Stockholm 1719-1848*. Stockholm 2009; Se även *Arbetshistoria* 2014 1-2, Lars Edgren och Magnus Olofsson har utifrån E.P. Thompsons begrepp "moralisk ekonomi" analytiskt fördjupar några av de empiriska iakttagelser som Karlbohm har gjort i sin omfattande undersökning av förindustriella kampformer i Sverige. Se Edgren, Lars och Olofsson, Magnus. Politik underifrån. Kollektiva aktioner i Sverige och Danmark under 1800- och 1900-talen; Edgren, Lars. Livsmedelsprotesterna i Malmö 1799; Olofsson, Magnus. Upploppskulturer: Stockholm och landsort i svenska 1800-talsupplopp. I *Arbetshistoria* 2014 nr 1-2.
- 11 Abrahamsson, Åke. *Ljus och frihet till näringsfång. Om tidningsväsendet, arbetarrörelsen och det sociala medvetandets ekologi exemplet Stockholm 1838-1869*. Stockholm 1990, s. 44 ff., s. 58 ff. Abrahamsson är påverkad av Michael Vesters E P Thompsoninspirerade studie om hur ett proletärt klassmedvetande successivt växer fram inom den brittiska arbetarklassen. En antikapitalistisk lärprocess, som bygger på en växelverkan mellan vardaglig erfarenhet och kommunikativ ideologisk påverkan kombineras med kampcykler. I form av chartismrörelsen når denna klassmedvetenhet sin kulmen. Se Vester, Michael. *Proletariatets opståen som laeroproces. Fremkomsten af antikapitalistisk teori og praksis i England 1792-1848*. Dansk utgåva 1978, s. 18-45.
 - 12 Se exempelvis Laughlin Mc, Lisa. Feminism and the political economy of transnational public space. I *After Habermas New Perspectives on the Public Sphere*, Nic Crossley and John Michael Roberts (red). Oxford 2004.
 - 13 d'Arlingcourt, Vicomte. *Gud vill det*. Stockholm 1849; Romieu, A. *Det röda spöket 1852*. Stockholm 1851.
 - 14 Jonsson, Stefan. *Tre revolutioner. En kort historia om folket 1789, 1889 och 1989*. Stockholm 2005, s. 36 f.
 - 15 Perényi, János. *Revolutionsuppfattningens anatomi 1848 års revolution i svensk debatt*. Uppsala 1979, s. 11 ff., s. 94 ff.
 - 16 I sin analys av Laclaus & Mouffes diskursteori påpekar Marianne Winther Jørgensen och Louise Phillips den likhet som finns mellan Saussures struktur och diskursbegreppet. Diskursen är dock mer öppen och föränderlig än saussureska strukturen. Se Winther Jørgensen, Marianne och Phillips, Louis. *Diskursanalys som teori och metod*. Lund 2000, s. 36.
 - 17 Fairclough, Norman. *Discourse and Social Change*. Cambridge 1992, s. 62-100. För en närmare belysning av hegemonibegreppet se Heger, Robert. *Ideologie und Macht. Eine Analyse von Antonio Gramscis Quaderni*. Uppsala 1975.
 - 18 Perényi 1979, s. 51 ff.
 - 19 Se Crusenstolpe, Magnus Jacob. *Skildringar ur det inre af dagen historia. De frånuvarande*. Stockholm 1834, s. XVIII-XIX; Lindeberg, Anders. *Revolution och republik*. Stockholm 1838; Adlersparre, Carl August. *1809 års revolution och dess män*. Stockholm 1849, s. 7-13, s. 84.
 - 20 Ibid s. 59 ff. Åke Abrahamsson har uppmärksammat hur denna cykliska revolutionsuppfattning kom till uttryck 1840 i den satiriska stridsskriften *Politisk Camera Optica*. Författare var V F Palmblad som senare skulle bli *Tidens* redaktör. Denna skrift publicerades i några hovet närliggande tidningar. Se Abrahamsson Stockholm 1990, s. 160 f.

- 21 Perényi 1979, s. 141 ff. Sammanlagt sju sådana skrifter finns upptagna i källförteckningen.
- 22 För att empiriskt belägga den borgerliga liberala revolutionsuppfattningen under revolutionsåret 1848 har Lamartine, Alphonse. *Tre månader vid statsrodret*. Stockholm 1848 använts. Denna skrift som publicerades i augusti 1848 översattes samma år till svenska. Lamartine, som varit den provisoriska regeringens utrikesminister, försvarar sig mot anklagelsen att han skulle ha varit alltför eftergiven mot den vänsteropposition som låg bakom både kuppförsöket den 15 maj och juniupproret. Syftet med skriften är att visa att så inte varit fallet. Istället var det han som hade hållit tillbaka den röda faran. Lamartine försvarade också det fria arbetet mot alltför långtgående krav från arbetarna. Erkännandet av äganderättens princip var för honom helig och bevis på ett samhälles civilisationsgrad. Den kontrarevolutionära revolutionsuppfattningen finns empiriskt belagd i två skrifter, vilka översatts från franska Vicomte d'Arlincourt 1849 och Romieu 1851.
- 23 Perényi 1979, s. 144. Se även Lundstedt, Bernhard. *Svenskt Porträttgalleri/Tidningsmän*, <http://runeberg.org/spg/16/0142.html> (Hämtad 2015-02-15).
- 24 Linds kog, Carl Johan. *Den tredje revolutionen , en skildring af julidynastins fall och franska republikens pånyttfödelse den 22-24 Februari 1848 jemte en kort teckning af Ludvig Philips och Guizots lefverne samt biografier och karakteristiker af Provisoriska regeringens förnämsta medlemmar*. Göteborg 1848, s. 3-13, s. 47-67, s. 74-82.
- 25 Ibid s. 19f.
- 26 Ibid s. 1.
- 27 Ibid s. 4.
- 28 Ibid s. 14.
- 29 Ibid s. 77.
- 30 Ibid s. 67.
- 31 Ibid s. 67 ff.
- 32 Ibid s. 72.
- 33 Ibid s. 72.
- 34 Ibid s. 60 ff.
- 35 Ibid s. 21.
- 36 Ibid s. 26.
- 37 Ibid s. 90.
- 38 Ibid s. 90.
- 39 Ibid s. 90-91.
- 40 Månson, Per. *Från Marx till marxismen. En studie av Karl Marx och marxismens framväxt*. Göteborg 1987, s. 102 ff., s. 119-132.
- 41 Linds kog 1848, s. 85.
- 42 Ibid s. 6.
- 43 Nordmark, Dag. Åren då allting hände (1830-1897). I *Den svenska pressens historia del II* Erik Gustafsson och Per Rydén (red.). Stockholm 2001, s. 76-77.
- 44 I sin studie av den liberala dragkampen om bönderna under 1840-talets riksdagar låter Jan Christensen Gustaf Hierta representera den radikala liberalismen som befann sig i motsatsställning till den moderata liberalism som personifieras av J.P.

- Theorell. Se Christensen, Jan. *Bondeståndet i 1840-talets liberala representationsdebatt Exempler Gustaf Hierta och J. P. Theorell*. Göteborg 1997.
- 45 Nordmark 2001, s. 90-91. Se även Borell, Berit. *De svenska liberalerna och representationsfrågan på 1840-talet*. Stockholm 1948, s. 260-261.
- 46 Christensen, Jan. *Liberalernas stad Fattigvård och kulturdonationer i 1800-talets Göteborg*. Göteborg 2009, s 80-90.
- 47 Borell 1948 s. 279-280.
- 48 Nordmark 2001, s. 91-92.
- 49 Borell 1948, s. 123.
- 50 *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* 4/3 1848.
- 51 Ibid 6/3 1848.
- 52 Ibid 6/3 1848.
- 53 Ibid 24/3 1848.
- 54 Ibid 1848.
- 55 Ibid 4/3 1848.
- 56 Ibid 9/3 1848.
- 57 Ibid 1848.
- 58 Ibid 10/3 1848.
- 59 Denna version får stöd av den amerikanske historikern Jonathan Sperber som menar att de starka påtryckningarna från den demonstrerande folkmassan framtvingade proklamerandet av republiken. Se Sperber, Jonathan. *The European Revolutions 1848-1851*. Cambridge 2005, s. 116-117.
- 60 *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* 10/3 1848.
- 61 Ibid 10/3 1848.
- 62 Se Perényi 1979, s. 56.
- 63 Noyes, P H. *Organization and Revolution Working-Class Association in the German Revolution of 1848-1849*. Princeton-New Jersey 1966, s. 62 ff.
- 64 Ibid s. 120 ff.
- 65 Månson 1987, s. 126.
- 66 *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* 5/7 1848. Klasskampsperspektivet finns uttalat redan i tidningens första artikel om det röda upproret, som publicerades 30/6 1848.
- 67 Ibid 6/7, 8/7, 11/7, 12/7, 13/7 1848.
- 68 Ibid 17/7 1848.
- 69 Jan Christensen 2009, s. 84.
- 70 Perényi 1979, s. 58-65. Se även Bilaga 1 s. 108 ff.
- 71 Abrahamsson 1990, s. 225.
- 72 Ibid s. 142-143.
- 73 *Söndagsbladet* 5/3 1848.
- 74 Ibid 12/3 och 19/3 1848.
- 75 Ibid 18/6 1848.
- 76 Ibid 9/7 1848.
- 77 Ibid 23/7 1848.

- 78 Ibid 30/7 1848.
- 79 Söndagsbladet 19/3 1848.
- 80 Ibid 7/5 1848.
- 81 Ibid 26/3 1848.
- 82 Åke Abrahamsson har visat hur *Söndagsbladet* förenade försvaret av hemmaindustrin med hantverkarnas korporativa skräintressen och även förde fram kravet på arbetarnas rösträtt. Se Abrahamsson 1990 s. 332-366. Tidningsdebatten med anledning av marsoroligheterna 1848 har närmare analyserats av Martin Berglund. Se Berglund 2009, s. 366-371.
- 83 *Friskytten* 19/3 1848.
- 84 Ibid 17/6 1849.
- 85 *Söndagsbladet* 7/7 1848.
- 86 *Friskytten* 7/7 1848.
- 87 Söndagsbladet 10/12 och 24/12 1848.
- 88 Rapport, Mike. *1848 Year of Revolution*. London 2008, s. 328-333.
- 89 Se exempelvis Mc Laughlin 2004.
- 90 Hansen 1993, s. xxviii.
- 91 Anderson, Bonnie S. *Joyous Greetings The First International Women's Movement 1830-1860*. New York 2000, s. 1-27, s. 29-41.
- 92 Karlsson Sjögren, Åsa. *Männen, kvinnorna och rösträtten. Medborgarskap och representation 1723-1866*. Stockholm 2006, s. 185-196.
- 93 Ibid s. 22-23 och där anförd litteratur. Ida Blom har utförligt analyserat det kvinnliga deltagandet i de amerikanska och franska revolutionerna och kan i båda fallen visa hur kvinnors revolutionära aktivitet ledde till att de nya makthavarna uteslöt dem från den politiska offentligheten. Se Blom, Ida. *Frihet, jämlikhet och broderskap? I Kvinnor i västvärlden från renässans till nutid- renässans, reformation och revolution* Ida Blom, Solvi Sogner och Bente Rossenbeck (red.). Stockholm 2006, s. 160-179.
- 94 Cain, Barbara och Slug, Glenda. *Europas historia 1780-1920. Ett genusperspektiv*. Stockholm 2003, s. 87-116.
- 95 Blom 2006, s. 182-196.
- 96 *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* 6/7 1848.
- 97 Ibid 13/7 1848.
- 98 Hunt, Tristram. *Friedrich Engels kommunist i frack*. Stockholm 2013, s. 185.
- 99 Lindskog 1848, s. 40.
- 100 Blom 2006, s. 173-175.
- 101 Anderson 2000, s. 157-160.
- 102 Cain och Sluga 2003, s. 116-129.
- 103 Anderson 2000, s. 40-41.
- 104 Cain och Sluga 2003, s. 116-129.
- 105 Jonsson 2005, s. 36-42.
- 106 Bonnie S. Anderson menar att dessa idealtyper satte sin prägel på 1800-talets borgerliga genuskonstruktion. Se Anderson 2000, s. 29-46.
- 107 *Friskytten* 9/7 1848.

- 108 Hagerman, Gro. Med kvinnohjärta som pant. Frigörelse och gemenskap i socialismens historia. I *Manifestet 1848-1998 Arbetarnas Kulturhistoriska Sällsks årsbok 1998*. Stockholm 1998, s. 173 f.
- 109 NT 11/8 1830.
- 110 Anderson 2000, s. 162-163.
- 111 Marx, Karl. *Klasstriderna i Frankrike 1848-1850*. Gidlunds förlag 1971, s. 75-91.
- 112 Romieu 1851, s. 30 ff.
- 113 Ibid.
- 114 Se exempelvis Larsson, Reidar. *Theories of Revolution from Marx to the First Russian Revolution*. Stockholm 1970, s. 19-37.
- 115 Jonsson 2005, s. 43-55.
- 116 Jonsson, Stefan. *Crowds and Democracy The Idea and Image of the Masses from Revolution to Fascism*. Columbia University Press 2013, s. 1-47, s. 209 ff.

En idéanalys av Kommunförbundet/ SKL:s arbetsgivarpolitiska budskap¹

Fredrik Brunnström

NEW PUBLIC MANAGEMENT, KRITIKEN MOT OFFENTLIG SEKTOR OCH OSYNLIGGÖRANDET AV DE OFFENTLIGANSTÄLLDA.

Från tiden strax efter andra världskriget skedde en gradvis expansion av de offentliga välfärdstjänsterna i Sverige, men det var först från och med början på 1960-talet som utvecklingen tog verklig fart.² Utbyggnaden av den offentliga sektorn innebar att landsting och kommuner kom att få en allt större och viktigare roll som arbetsgivare.³ Statens roll som arbetsgivare i den offentliga sektorn minskade till förmån för kommuner och landsting, och kvinnornas andel av de offentliganställda ökade.⁴ Den offentliga sektorns expansion kan därmed förstås som både en kommunalisering och en feminisering. Det har talats om ”omsorgsstaten, den sociala servicestaten och kvinnornas välfärdsstat”⁵ för att beskriva denna socialpolitiska modell.

Det är fullt rimligt att hävda att denna offentliga välfärdstjänsteproduktion ansågs vara ett okontroversiellt produktionssätt så länge som den privata varu- och tjänsteproduktionen var framgångsrik och tillväxtskapande. I ett samhälle där ”[e]xportindustrin vann marknadsandelar, sysselsättningen ökade, arbetslösheten var låg och bruttonationalprodukten växte”⁶ var förutsättningarna goda för samförstånd mellan arbetsmarknadens parter.

Då detta inte längre var för handen i och med vikande produktivitet, som en följd av efterverkningarna av oljekriserna under 1970-talet, kom den offentliga sektorn att successivt och alltmer intensivt kritiseras.⁷ Kritiken mot den offentliga sektorn, vilket också indirekt innebar en kritik mot det offentliga arbetsgivarskapet, rymde flera dimensioner; den offentliga sektorn kritiserades dels för bristande ekonomisk effektivitet, dels för bristande förmåga att skapa medborgerlig delaktighet.⁸ Roland Almqvist har i sammanhanget talat om ”[e]n individualiseringstrend i ljuset av en

managementexplosion",⁹ vilket fungerar som en kärnfull beskrivning av det vida och spretiga begreppet *New Public Management* (NPM).¹⁰

En grundtanke i NPM är att offentlig sektor ska göras mer lik privat verksamhet. Sådant som mål- och resultatstyrning, konkurrensutsättning, entreprenadisering, styrning genom upphandling och beställar-utförarmodeller kan samtliga ses som uttryck för en ökad marknadsorientering av offentlig verksamhet. Samtidigt har det uppstått ett ökat fokus på användarna av den offentliga sektorns tjänster, vilka som en effekt av marknadsorienteringen likaväl kan benämnas *kund* som patient.

Hur påverkas villkoren för och uppfattningen om *det offentliga arbetsgivarskapet* mot bakgrund av dessa reformer? De så kallade beställar-utförarmodellerna kom ju exempelvis till som ett uttryck för en vilja att distansera politikerna från direkt inflytande över verksamheten, modellernas syfte var bland annat "att dra en skarp gräns mellan politik och produktion. Helst skulle politikerna engagera sig betydligt mindre i verksamhetens göranden och låtanden, dvs. produktionen skulle befrias från politik."¹¹ Vilken betydelse har detta exempelvis för välfärdstjänstearbetarnas arbetsmiljö och arbetsvillkor?

Ur ett arbetsvetenskapligt perspektiv är det av stort intresse att påpeka att de som utför välfärdstjänsterna, och som huvudsakligen är kommun- och landstingsanställda, verkar vara bortglömda vad de moderna reformidéerna beträffar. Detta är något som påtalats av forskare som sett detta som bekymmersamt:

Åtminstone i retoriken kring vård och omsorg betonas vikten av att *hjälp-mottagaren* (klienten, patienten, brukaren, kunden eller vilket uttryck som nu är på modet) respekteras som individ och att hänsyn tas till hennes självbestämmande och integritet. Jag tänker då: personalen är ju också människor. Men var (i "allmänna anvisningar") står det något om att också personalens förmåga till självbestämmande ska respekteras? Var står det något om att *de som ger hjälpen* ska bli sedda och respekterade som individer, för sina specifika kunskaper, förmågor och färdigheter?¹²

Varför är det uteslutande hjälptagarens/medborgarnas utsatthet för offentlig makt som fokuseras? Det står utom allt rimligt tvivel att just medborgaren som hjälptagare utgör hela den servicedemokratiskt tänkta entreprenadiseringens förmånstagare. Endast undantagsvis nämns överhuvudtaget personalens arbetssituation, uppfattningar eller syn på verksamheten. Behandlar verkligen offentliga arbetsgivare alla anställda "med lika omtanke och respekt"? Finns inga arbetsorganisatoriska standardlösningar som hindrar personalen i deras livsprojekt? Varför

analyseras inte det sammanfallande mellan två roller som de facto gäller för många medborgare, låt oss benämna rollerna; ”medborgare-som-medborgare” (i civilsamhället), respektive ”medborgare-som-medarbetare” (i stat/kommun/landsting)?¹³

Att en stor del av medborgarna faktiskt är anställda i offentlig sektor verkar vara således vara något som kommer i skymundan i samband med diskussioner om hur medborgerligt inflytande och deltagande ska stärkas. Rolf Å Gustafsson frågar sig om ”välfärdstjänstearbetarna [måste] offra sig för medborgarna?”¹⁴ Om och när välfärdsstaten endast ses som en serviceproducent är sannolikt det mest rationella för de offentliga arbetsgivarna att ge skattebetalarna största möjliga välfärd till lägsta möjliga kostnad. Gustafsson skriver:

Eftersom den politiska verksamhetens legitimitet knyts till serviceleverans, riskerar politikernas sätt att sköta sitt arbetsgivarskap att bli till en icke-fråga. I varje fall är arbetsgivarpolitikens innehåll ingenting som kommun- och landstingspolitiker räknar med att vinna eller förlora val på.¹⁵

Ovanstående iakttagelser utgör ett viktigt underlag för den kommande analysen. Kan vi se att dessa iakttagelser stämmer då vi studerar en organisation som företräder det offentliga arbetsgivarskapet? Kan vi se att den offentliga arbetsgivarrollen blir till en ”icke-fråga” eftersom de offentliga verksamheterna i första hand ska utformas för att tillmötesgå medborgaren-som-hjälptagare? Vilka idéer formuleras om kommuner och landsting i deras roll som arbetsgivare? Kan vi se en förändring över tid? I syfte att svara på dessa frågor genomfördes en idéanalys av olika texter som alla hade organisationen Svenska Kommunförbundet/Sveriges Kommuner och Landsting som avsändare.¹⁶

VARFÖR UNDERSÖKA KOMMUNFÖRBUNDET/SKL?

Skälet till varför Kommunförbundet/SKL studeras är att det *för det första* är önskvärt med mer kunskap om Kommunförbundet/SKL utifrån dess roll som arbetsgivarorganisation på socialtjänstområdet. Vid institutionen för socialt arbete vid Stockholms universitet bedrivs forskning inom detta område. En förhoppning är att resultaten från idéanalysen nedan kan vara denna forskning till nytta samt också visa på behovet av fortsatt forskning i det offentliga arbetsgivarskapets historia.¹⁷ *För det andra* har det kunnat

konstateras att Kommunförbundet/SKL är en inflytelserik och betydelsefull intresseorganisation, vilket därmed gör det motiverat och relevant att undersöka denna aktör.¹⁸ Enligt SKL:s egna uppgifter har cirka 1, 1 miljoner arbetstagare kommuner och landsting som arbetsgivare¹⁹ och SKL är därmed "Sveriges största arbetsgivarorganisation".²⁰

Följande särskilda betingelser är viktiga att uppmärksamma då vi i det kommande underkastar Kommunförbundet/SKL:s texter en granskning:

- Kommunförbundet/SKL:s medlemmar (kommuner och landsting) är delar av den offentliga sektorn. Verksamheterna i offentlig sektor är offentligt finansierade. Kommunförbundet/SKL:s verksamhet finansieras i sin tur av medlemsavgifter från kommuner, landsting och regioner.²¹
- Kommunförbundet/SKL är i formell mening en politisk-demokratiskt styrd organisation.²² På SKL:s egen hemsida beskrivs organisationen som en politisk organisation.²³ Det högsta beslutande organet både i det dåvarande Kommunförbundet och i SKL är förbundskongressen där kongressombuden utgörs av förtroendevalda kommun- och landstingspolitiker. År 1999 var antalet kongressombud i Kommunförbundet 401 stycken.²⁴ SKL:s kongressombud är 451 till antalet.²⁵ Även förbundsstyrelsen består av förtroendevalda politiker som valts av förbundskongressen och förbundsstyrelsens ordförande är också förbundets ordförande. Eftersom det är partipolitiken som ligger till grund för tillsättandet av ledamöter i både kongress och styrelse är Kommunförbundet/SKL en del av den formella politisk-demokratiska processen.

NÅGRA KOMMENTARER OM STUDIENS FÖRHÅLLNINGSSÄTT OCH METOD.

De texter som analyseras i denna studie utgörs av fyra stycken så kallade *inriktningsdokument*.²⁶ Både gällande det dåvarande Kommunförbundet och det nuvarande SKL så ska förbundsstyrelsen till varje ordinarie kongress lägga fram sitt förslag till inriktning av verksamheten avseende nästkommande kongressperiod. Förslaget till inriktning behandlas vid den ordinarie kongressen och fastställs sedan slutligt av förbundsstyrelsen.

Det inriktningsdokument som omfattar åren 1999-2003 kommer fortsättningsvis att kallas "Inriktningsdokument 1", och de efterföljande inriktningsdokumenten har numrerats i stigande ordning.²⁷

I två av inriktningsdokumenten återfinns i inledningsavsnitten formuleringar som är vägledande för hur dessa texter ska betraktas. Här sägs att i dessa dokument "linjeras huvuddragen" i de uppgifter som förbundet för den kommande kongressperioden har att slå vakt om. Inriktningsdokumenten, får vi vidare veta, har funktionen av en "övergripande riktningssangivelse".²⁸ Dessa ger således en bild av vad organisationen officiellt och explicit vill och önskar uppnå för den kommande perioden.

En aspekt som varit vägledande vid insamlingen av inriktningsdokumenten har varit en strävan att texterna skulle vara likartade i så måtto att de alla skulle ha framlagts för och beslutats av kongressen, för att sedan slutligt ha fastställts av styrelsen i enlighet med kongressens beslut.²⁹ För att nå denna överensstämmelse i materialet kom anskaffandet av inriktningsdokumenten att ske på olika sätt. De två inriktningsdokument som omfattar kongressperioderna 1999-2003 respektive 2007-2011 tillsändes mig via mail efter kontakt med SKL:s kansli. Det inriktningsdokument som omfattar kongressperioden 2003-2007 fanns i Kommunförbundet/SKL:s arkiv vid Centrum för Näringslivshistoria. På SKL:s hemsida finns det inriktningsdokument som gäller för SKL:s innevarande kongressperiod (2012-2016) att ladda ned eller beställa.³⁰

Visst utrymme bör ägnas åt att kommentera några källkritiska aspekter, vilka är viktiga att beakta i arbetet med det material som ligger till grund för analys och tolkning. Jag bygger denna diskussion på det resonemang som Knut Kjeldstadli för om källkritik och källgranskning, vilket jag har funnit vara användbart i detta sammanhang.³¹

När vi har funnit och daterat de källor vi vill använda ska vi bland annat ta reda på vem som är avsändare/upphovsman och vilket syfte denne har med materialet i fråga.³² Den övergripande frågan som vi behöver finna svaret på är: hur ska det valda materialet förstås och betraktas? Beroende på det sätt som jag i denna studie har valt att närma mig frågan om offentligt arbetsgivarskap fordras här en kommentar som gäller aspekten kring avsändare/upphovsman. De två första inriktningsdokumenten som tillkom 1999 respektive 2003 representerar Kommunförbundet. Beträffande de två övriga inriktningsdokumenten står SKL som avsändare. Ur källkritiskt hänseende skulle det korrekta tillvägagångssättet därför vara att endast skriva "Kommunförbundet" när utsagor från inriktningsdokument 1 och 2 refereras. På samma sätt skulle det korrekta vara att endast skriva "SKL" när det refereras till inriktningsdokument 3 och 4. Jag har dock valt att genomgående i analysen istället skriva "Kommunförbundet/SKL". Därmed öppnar jag upp för kritik som kan riktas mot att jag förmedlar en bild av

att två olika organisationer (Kommunförbundet och SKL) skulle vara en och samma organisation (Kommunförbundet/SKL). Jag motiverar dock detta tillvägagångssätt utifrån analytiska skäl. Syftet med denna explorativa studie är nämligen att rikta blickarna mot offentligt arbetsgivarskap som fenomen på ett mer generellt plan, inte att diskutera vilken betydelse som bildandet av SKL och det samtidiga upphörandet av Kommunförbundet och Landstingsförbundet kunde tänkas ha för villkoren för det offentliga arbetsgivarskapet. För att fånga in det offentliga arbetsgivarskapet som fenomen på ett mer övergripande plan är det därför, menar jag, relevant att använda beteckningen "Kommunförbundet/SKL" i syfte att ge indikationer på hur företrädare för de offentliga arbetsgivarna uttrycker sig.

Eftersom inriktningsdokumenten är kongress- och styrelserelaterat material kan vi se dem som i hög grad representerande förbundet i dess roll som politiskt styrd organisation.

ANALYS

Ett viktigt antagande är att Kommunförbundet/SKL:s samlade agerande på de områden som organisationen intressebevakar, i högre eller lägre grad, har betydelse för de anställda i kommuner och landsting. Ur ett arbetstagarperspektiv är det därför inte rimligt att endast studera just de avsnitt i Kommunförbundet/SKL:s texter som uttryckligen behandlar förbundets arbetsgivarintresse. Därför är analysen av inriktningsdokumenten uppdelad i två delar.

Den första delen (I) syftar till att spåra om och i så fall hur diskussionen i inriktningsdokumenten mer generellt behandlar och diskuterar frågor om de anställda i kommuner och landsting. Finns det i de avsnitt i inriktningsdokumenten som enligt min bedömning inte uttryckligen har en anknytning till förbundets roll som arbetsgivarorganisation diskussioner som ändå visar på en insikt om de anställdas betydelse för verksamheten och som relaterar andra mer övergripande frågor till ett arbetstagarperspektiv?

Den andra delen (II) har avgränsats till att omfatta endast de avsnitt i inriktningsdokumenten som enligt min bedömning är de som uttryckligen behandlar frågor som rör förbundets roll som arbetsgivarorganisation (varje inriktningsdokument innehåller ett avsnitt som mer specifikt handlar om personal- och arbetsgivarfrågor.) På vilka sätt argumenterar förbundet då texterna uttryckligen rör frågor som behandlar förbundets arbetsgivarroll?

I. HUR DISKUTERAS PERSONAL- OCH ARBETSGIVARFRÅGOR I INRIKTNINGSDOKUMENTEN GENERELLT?

Allmänna iakttagelser

I de avsnitt i inriktningsdokumenten som inte specifikt behandlar Kommunförbundet/SKL:s arbetsgivarroll förekommer på en del ställen formuleringar och resonemang som på olika sätt kommer in på personal- och arbetsgivarfrågor. Dessa formuleringar återfinns oftast i samband med teman som gäller jämställdhet, mångfald och kommunal ekonomi. I frågan om skolan lyfts lärarna fram som en yrkesgrupp som organisationen vill prioritera. Enstaka formuleringar förekommer om personal i äldreomsorg och sjukvård, men dessa är inte lika vanliga.

Utan att göra anspråk på att det följande ska ses som en heltäckande redogörelse följer några citat som visar på formuleringar där Kommunförbundet/SKL på olika sätt berör personal- och arbetsgivarfrågor i avsnitt av skiftande ämnesmässig inriktning.

I inriktningsdokument 1 finns i avsnittet *Jämställdhet från grunden* följande formulering:

Kommunerna är landets största *kvinnoarbeitsgivare*. Som *arbetsgivare* har kommunerna ett viktigt ansvar för att motverka osakliga löneskillnader. [...] *Arbetsgivaransvaret* för jämställdheten inrymmer emellertid också uppgiften att utforma arbetsvillkoren så att arbetstagarna får större möjligheter att leva ett jämställt liv.³³

Det finns i formuleringarna i detta avsnitt en insikt om betydelsen av kommunernas jämställdhetsarbete och att kommunerna som arbetsgivare har möjlighet att påverka jämställdhetsarbetet i positiv riktning.³⁴

I avsnittet *Kommunerna och pengarna* i inriktningsdokument 2 påpekas att:

[k]ommunernas verksamhet är personalintensiv. Att rekrytera kompetent arbetskraft kommer att sätta press på den kommunala ekonomin. Kommunernas ekonomi måste därför vara i sådant skick att de kan erbjuda konkurrenskraftiga löner och god arbetsmiljö. En uppvärdering av de kvinnodominerade kommunala yrkesgrupperna är önskvärd också ur ett jämställdhetsperspektiv.³⁵

Även här är alltså frågan om att verka för ökad jämställdhet något som lyfts fram. Följaktligen går det att se att Kommunförbundet/SKL kopplar ihop frågan om arbetsgivarintresset med jämställdhetsarbete.

Det förekommer också formuleringar som betonar vikten av att det i arbetsgivaransvaret ska ligga en strävan efter att motverka diskriminering i arbetslivet, och att det är viktigt att uppmuntra till en ökad mångfald på arbetsmarknaden. Integration ska främjas och här menar Kommunförbundet/SKL att den kommunala verksamheten ...

bör föregå med gott exempel. Som *arbetsgivare* kan kommunerna skapa förebilder för barn, ungdomar och arbetslösa och visa på de fördelar som en mångkulturell arbetsmiljö medför. [...] De som står utanför arbetsmarknaden utgör en betydande arbetskraftsresurs som kommunerna inte har råd att avstå ifrån, bl.a. med tanke på problemen inom personalförsörjningen. [...] Under den gångna kongressperioden har Kommunförbundet arbetat tillsammans med kommunerna med att synliggöra och konkretisera brister i jämställdheten. *Tonvikten har legat på jämställdhetsarbete ur ett brukarperspektiv. Ambitionen för kommande kongressperiod är att i högre grad fokusera på jämställdhetsfrågor ur ett kommunalt arbetsgivarperspektiv.*³⁶

Medlemmarnas [kommunerna och landstingens] ansvar i rollen som *arbetsgivare* för funktionshindrade personer är [...] viktig.³⁷

De två sista meningarna i citatet hämtat från inriktningsdokument 2 är särskilt intressanta enligt min mening. Kommunförbundet/SKL visar här att fokus ska öka på jämställdhetsfrågor ur ett arbetsgivarperspektiv. Hur ska detta tolkas? Kan vi här måhända skönja en ökad aktivitet då det gäller arbetsgivarfrågor?

Det är möjligt att konstatera att det finns en personalgrupp som Kommunförbundet/SKL återkommande i inriktningsdokumenten lyfter fram och explicit diskuterar; denna grupp är lärarna. Jag menar att det är den grupp som organisationen tydligast vill framhålla och rikta särskilda insatser till. I inriktningsdokument 1 talas det i avsnittet *Skolan* exempelvis om hur olika karriärvägar ska uppmuntra ”den som tar ansvar och utvecklar skolans arbetsformer.”³⁸ I inriktningsdokument 4 finns ett avsnitt med rubriken *Eleverna ska ha de bästa lärarna*. Avsnittet avslutas med ett antal inriktningsmål som på olika sätt visar att läraryrket ges en prioriterad ställning av Kommunförbundet/SKL.³⁹ I inriktningsdokument 2 finns en formulering i avsnittet *Kommunerna och det livslånga lärandet* som måste sägas gå tämligen långt då det gäller att tala om delaktighet och inflytande i arbetslivet. Återigen är det alltså lärarna som fokuseras:

Som *arbetsgivare* har kommunen ett ansvar för att arbetsplatserna organiseras så att enskilda individers kunskap och förmåga tas tillvara och att deras engagemang och intresse för utveckling ges utrymme och stimu-

lans. Att kommunerna står inför betydande personalrekryteringsbehov gör detta än mer angeläget.⁴⁰

Här tolkar jag det som att ”enskilda individer” är liktydigt med lärare.

Bortsett från att lärarna lyfts fram är det dock, enligt min tolkning, mycket lite som i övrigt sägs om de anställda i välfärdstjänstesektorerna. Äldreomsorgens verksamhet diskuteras i avsnittet *Kommunerna och de äldre* i inriktningsdokument 2. Kommunförbundet/SKL konstaterar här att det råder brist på ekonomiska resurser i såväl kommuner som landsting och för den kommande tioårsperioden ser förbundet ingen ljusning i sikte ”då behoven av stöd till de äldre ökar samtidigt som det kommer att krävas betydande insatser för att höja personalens kompetens och erbjuda attraktiva arbetsvillkor.”⁴¹ I samma avsnitt konstaterar Kommunförbundet/SKL att alltför få som arbetar i kommunal vård och omsorg har någon omvårdnadsutbildning. Grundutbildningen till yrken i vård och omsorg måste därför göras mer attraktiv menar Kommunförbundet/SKL, och man vill också att resurser ska satsas på att införa någon form av vuxenutbildning som både ny personal och redan anställda ska ha möjlighet att kunna gå.⁴²

I en bilaga till inriktningsdokument 4 finns en uppräkningslista av ett antal ”övriga uppdrag” som kongressen beslutat att styrelsen ska genomföra. Här finns bland annat uppdraget att ”SKL ska uppmana regeringen att genomföra en översyn av ett lagskydd för den som avslöjar allvarliga missförhållanden i offentligt finansierad verksamhet”.⁴³

Självstyrelse och lokal demokrati endast för medborgarna, inte för medborgarna-som-medarbetare?

Att Kommunförbundet/SKL driver frågan om kommunal självstyrelse är något som är ett ständigt återkommande och prioriterat sakområde i organisationens historia. Det är den frågan som mycket av organisationens identitet har varit och fortfarande är förknippad med. Formuleringar liknande de som finns i nedanstående stycke är ett återkommande inslag i inriktningsdokumenten:

I Sverige är den kommunala självstyrelsen ett demokratiskt kulturarv med djupa historiska rötter. Genom självstyrelsen förenas människors ansvar och inflytande. [...] Närheten till den verklighet som besluten rör ger människor möjligheter att överblicka och förstå även komplexa frågor och att delta i samtal om avvägningar och prioriteringar. [...] Självstyrelsen ger förutsättningar att forma en effektiv verksamhet utifrån lokala och regionala förutsättningar.⁴⁴

Med tanke på förbundets roll som arbetsgivarorganisation menar jag att det är angeläget att undersöka om det talas om självstyrelse för de anställda. Finns det en insikt om att *medborgarbegreppet också omfattar de egna medarbetarna*? Den frågan vägleder den kommande diskussionen.

I inriktningsdokument 1 finns en formulering som jag finner svår att entydigt fastställa betydelsen av. Vilka är det som avses? Det sägs nämligen att förbundet ska verka för att ”de som deltar i den kommunala verksamheten får tillgång till kunskap, utbildning och stöd så att de kan sätta sig in i och behärska de uppgifter som följer med de medborgerliga uppdragen”.⁴⁵ Här är det svårt att utröna om ”de som deltar i den kommunala verksamheten” ska förstås som liktydigt med användarna/brukarna, politikerna eller de anställda.

Mot bakgrund av det allmänna intrycket i inriktningsdokumenten vågar jag påstå att talet om det demokratiska och lokala självstyret som det är formulerat i texterna dock inte handlar om de anställda i de offentliga verksamheterna.⁴⁶

En vanlig tankekedja i inriktningsdokumenten är att ju mer decentraliserat och lokalt beslutsfattandet är, desto mer demokratiskt är det också. Som exempel på dylika påståenden lyfter jag ut följande formuleringar:

Kommunalt självstyre stärker förutsättningarna för demokrati och välfärd. Genom lokalt och regionalt fattade beslut med ett tydligt medborgarperspektiv ökar den medborgerliga förankringen – det underlättar engagemang och påverkan. Närheten är vital för att bättre anpassa verksamheten efter lokala förutsättningar, och på så sätt skapa en mer effektiv organisation.⁴⁷

Med den kommunala självstyrelsen läggs en stark grund för utvecklingen av den gemensamt finansierade välfärden. [...] Självstyrelsen innebär att beslut ska fattas på den mest ändamålsenliga nivån, vilket stärker demokratin och ökar effektiviteten.⁴⁸

I inriktningsdokument 1 stadgas exempelvis att den lokala självstyrelsen är viktig ”både för demokratins och effektivitetens skull. Det är när medborgarna har något att besluta om som de bryr sig om att påverka och delta.”⁴⁹ Tolkningen blir att självstyrelsen och den lokala demokratin ska stärkas för att det anses gynna kommunen i dess roll som förmedlare av tjänster till medborgarna-som-användare. Om budskapet istället vore riktat till de offentliganställda skulle formuleringar av nedanstående slag få en helt annan innebörd än vad de har:

Kommunerna har ett viktigt ansvar för att stärka demokratin och *medborgarnas deltagande i de offentliga angelägenheterna*. När kommunala verksamheter omprövas och förändras är det inte bara ekonomi och effektivitet i snäv mening som är kriterierna på framgång. Utformningen måste också prövas från det demokratiska uppdragets utgångspunkter. Hur påverkar förändringar i verksamheten *medborgarnas insyn och deltagande*?⁵⁰

De viktigaste målen när det gäller kommunernas *inkomster* måste vara dels att ge utrymme för självstyrelsen, så att medborgarna kan förverkliga sina önskemål om verksamhetens inriktning, dels att skapa en förutsägbarhet vad gäller resurser att disponera som motsvarar verksamheternas krav.⁵¹

Min tolkning blir att medborgarbegreppet som det ovan formuleras inte gäller medborgarna då de *arbetar med de offentliga angelägenheterna*. Då insyn och deltagande i de offentliga verksamheterna är något som Kommunförbundet/SKL säger sig lägga vikt vid skulle, menar jag, ett sätt att uppnå detta vara att diskutera sådana begrepp även utifrån de anställdas perspektiv. Formuleringar som visar på denna insikt lyser dock med sin frånvaro, inget kan tolkas som att det skulle vara eftersträfvansvärt med ökat inflytande och självstyre i rollen medborgare-som-medarbetare. Frågeställningen ”hur påverkar förändringar i verksamheten medborgarnas insyn och deltagande” saknar ett medarbetarperspektiv.

När det är brukarstyrelser och stadsdelsnämnder som i texten förs fram som exempel på hur olika kommuner försökt finna svar på det som ligger i linje med frågeställningen, så är detta ett tydligt exempel på att det uteslutande är kommunens relationer till omvärlden som fokuseras. Att kommuner och landsting också är arbetsplatser som byggs upp av interna relationer är en icke-fråga.

De förtroendevalda i kommuner, landsting och regioner har ansvar för att *invånarna* får de tjänster de har rätt till och för att utveckla och värna demokratin.⁵²

Invånarna förstår jag som liktydigt med medborgarna som just användare/brukare/väljare och skattebetalare. De förtroendevaldas ansvar gäller således i första hand att leverera service till användarna av välfärdstjänsterna.

Därmed är debatten om kommunalt självstyre och lokal demokrati stängd kring frågor om demokratisering av arbetslivet. Ingen koppling görs mellan kommunalt självstyre och lokal demokrati å den ena sidan och de anställda å den andra. Medborgar-begreppet syftar istället på ”väljaren”, ”patienten” eller ”brukaren”.

Talet om att värna självstyrelsen kan tolkas som att det gynnar Kommunförbundet/SKL:s arbetsgivarintresse. Ur ett arbetsgivarperspektiv kan talet om den lokala självstyrelsen nämligen ses som ett sätt för arbetsgivaren att öka *dennes* möjligheter till delaktighet och inflytande. Kopplingen till de anställda lämnas därhän.

Arbetsorganisatoriska lösningar – till nytta för vem?

Som ett sätt att jämföra olika kommuner och landsting med varandra med avseende på hur väl resultat och mål uppnås använder sig Kommunförbundet/SKL av så kallade *öppna jämförelser*. Det är mot bakgrund av den stora vikt som förbundet lägger på begrepp som resultat, kvalitet och mätbarhet som införandet av dessa jämförelser som verktyg ska betraktas.

Användandet av öppna och systematiska jämförelser uppmuntras även ned på arbetsenhets- och kommundsnivå.⁵³ Denna metod bör rimligen betraktas som ett slags styrssystem. Sammantaget förväntas användandet av dessa jämförelser ”stimulera till effektivisering av verksamheten och bidra till den politiska styrningen”.⁵⁴

Ingen diskussion förs i dessa sammanhang kring vad dessa jämförelser kan tänkas betyda för de anställda i de olika verksamheter som jämförs med varandra.⁵⁵ Den adresserade målgruppen är istället brukaren/patienten/väljaren/kunden, vilket vi ser i följande citat hämtat från avsnittet *Kommunerna och de äldre* i inriktningsdokument 2:

Insatser, resultat, kvalitet m.m. ska kunna följas ur patientens/brukarens perspektiv genom hela vårdkedjan [...]⁵⁶

Syftet med jämförelserna är att dessa ska leda till en transparens som medverkar till ”att medborgarna kan ställa krav och själva välja.”⁵⁷ Av detta följer kanske inte oväntat att en rubrik i inriktningsdokument 3 har givits namnet *Medborgare och kund*.⁵⁸ Detta kundtänkande framgår med önskvärd tydlighet av följande citat hämtat från inriktningsdokument 4:

Med inspiration från de mest framgångsrika serviceföretagen, där kunden sätts i främsta rummet och där det förekommer kontinuerligt arbete för att eliminera brister i erbjudanden, bör sjukvården bättre organiseras och designas efter patientens behov och vårdkedjor.⁵⁹

Under rubriken *Olika utförare i välfärdsarbetet* i inriktningsdokument 4 diskuteras frågor om kvalitet inom välfärdssektorn och effektivt utnyttjande av samhällsliga resurser. Ett längre resonemang som Kommunförbundet/SKL gör i detta avsnitt är här värt att återge i sin helhet. Kommunförbundet/SKL hävdar att:

... också den enskildes kunskaper och erfarenheter bättre [behöver] tas tillvara för att utforma och producera lokala välfärdstjänster av god kvalitet. Brukarens och den anhöriges aktiva roll och konkreta samarbete med professionell personal i till exempel barnhälsovård, folkhälsa, sjukvård, skola, socialtjänst och äldreomsorg bidrar till högre effektivitet och lokalt utformade välfärdslösningar som sätter individens behov i centrum.⁶⁰

Här räknas ett flertal verksamhetsområden upp av betydelse för förbundets arbetsgivarintresse. Den "professionella personalen" omnämns också som en aktör. Men min tolkning av ovanstående resonemang i dess helhet är att de aktörer som fokuseras är "brukarna och de anhöriga". "Den enskilde" framträder i texten som liktydigt med den som använder välfärdstjänsterna. Det är dennes kunskaper och behov som "ska sättas i centrum". Så uppnås den "högre effektivitet" som är det eftersträfvansvärda målet för en välfärdstjänstesektor stadd i förändring.

När avsnittet *Olika utförare i välfärdsarbetet* sammanfattas är det tydligt att perspektivet är vänt mot medborgarna-som-brukare. Två av inriktningsmålen ser ut enligt följande:

SKL ska stödja medlemmarnas arbete med att förbättra verksamhetens effektivitet, bland annat genom att utveckla resultatstyrning ur såväl ett *brukar- som medborgarperspektiv*.

SKL ska stödja medlemmarnas arbete med att utveckla innehåll i och former för att stärka *brukarnas* roll i produktionen av välfärdstjänster.⁶¹

När äldreomsorgen specifikt diskuteras i inriktningsdokument 2 ser vi hur liknande tankegångar förs fram som de som tidigare redovisats:

Socialtjänstens verksamhet för äldre ska präglas av respekt för *den enskildes* självbestämmande, integritet, trygghet och värdighet. Detta förutsätter att omsorgs- och vårdinsatser utformas utifrån *den enskildes* individuella behov och förutsättningar. Grundläggande är en professionell och rättssäker behovsbedömning som i det dagliga arbetet uppmärksammar behov av insatser som kan underlätta den dagliga livsföringen. En god kvalitet förutsätter tillgång till personal med lämplig utbildning och kompetens samt ett tydligt och engagerat ledarskap.⁶²

Även här menar jag att uttrycket "den enskilde" rimligen bör tolkas såsom varande en synonym för användaren/vårdtagaren/patienten. Det är *dennes* "självbestämmande, integritet, trygghet och värdighet" som ska respekteras. För den personal som förväntas arbeta "professionellt och rättssäkert" ges inga motsvarande utfästelser. Det enda som Kommunförbundet/SKL här yttrar beträffande personalen är att den måste vara tillräckligt kompetent

för att kunna möta *vårdtagarens* ”individuella behov och förutsättningar.”

I inriktningsdokument 3 fastslås att ”kraven på hälso- och sjukvården och äldreomsorgen [kommer] att fortsätta öka.”⁶³ Orsakerna till detta är av två slag enligt Kommunförbundet/SKL. Dels kommer välutbildade och välinformerade medborgare ställa ökade krav på verksamhetens kvalitet och utförande, dels finns tendenser till en viss försämring av den allmänna folkhälsan beträffande i första hand olika vällivnadssjukdomar. Hur dessa ökade verksamhetskrav kan tänkas påverka de anställda inom hälso- och sjukvården samt inom äldreomsorgen får vi dock inte veta.⁶⁴

När det talas om vikten av trygghet och säkerhet i vård, skola och omsorg är tendensen densamma, det är användarnas trygghet och säkerhet som diskuteras:

Kraven på trygghet gäller också medlemmarnas [kommunernas och landstingens, min anm.] kärnverksamheter som vård, skola och omsorg. Vikten av patientsäkerhet och ett systematiskt arbete mot mobbing är exempel som allt oftare diskuteras.⁶⁵

Det är svårt att tolka resonemanget om förebyggande insatser mot mobbing på något annat sätt än att det gäller den mobbing i skolmiljö som drabbar elever. Således är det svårt att se denna diskussion såsom gällande det faktum att mobbing är ett stort arbetsmiljöproblem som drabbar många anställda i vård, skola och omsorg. Ingen specifik reflektion över förhållanden i *arbetslivet* finns i detta resonemang utan det handlar om vikten av att ”skapa en attraktiv *livsmiljö*”.⁶⁶

Begreppet folkhälsa används i en kapitelrubrik i inriktningsdokument 4. Inget i den efterföljande texten signalerar dock att det finns en insikt om att en god arbetsmiljö är en synnerligen viktig faktor för att upprätthålla en god folkhälsa. Folkhälsobegreppet så som det används här inkluderar inte frågan om de anställda och deras arbetsvillkor, utan det är istället hälsan för medborgarna-som-patienter som är viktig.⁶⁷ På liknande sätt uppfattar jag diskussionen som förs i samma ämne i inriktningsdokument 2 där det är medborgaren-som-brukare/skattebetalare som åsyftas.⁶⁸

Att patientperspektivet är närvarande kan åskådliggöras då Kommunförbundet/SKL talar om att i ”arbetet med patientsäkerhet är nollvisionen vägledande”⁶⁹ och att arbetet i vården i högre grad än tidigare ska ”anpassas efter patienternas behov.”⁷⁰ Formuleringen att ”SKL ska verka för att ingen patient ska ådra sig sjukdom eller skador orsakade av vården”⁷¹ åtföljs inte av något uttalande som stadgar att inte heller *någon anställd* i vården ska ådra sig sjukdom eller skador i arbetet.⁷²

Att de anställdas arbetsvillkor och arbetsmiljö sannolikt påverkas då verksamheterna ska förena kraven på anpassning efter patienternas behov med ”höga krav på styrningen av vården”⁷³ diskuteras inte. De anställdas arbetsvillkor är i detta sammanhang en icke-fråga.

Under rubriken *Evidensbaserad praktik inom socialtjänsten* i inriktningsdokument 4 återfinns en formulering som inte går att tolka på något annat sätt än att personalens erfarenheter och kompetens bör tonas ned:

Socialtjänstens utmaningar består framförallt av att dess kunskapsbas *i alltför stor utsträckning utgörs av professionens erfarenheter* i kombination med lagstiftning och riktlinjer för ärendehandläggning.⁷⁴

Inget av de nio inriktningsmålen som i inriktningsdokument 4 sammanfattar avsnittet *En god folkhälsa och sjukvård* säger något om de anställda i hälso- och sjukvården.⁷⁵

Ett undantag från den annars så entydiga bilden av att personalen inte nämns i Kommunförbundet/SKL:s diskussioner är dock ett resonemang som kretsar kring ett informationsverktyg som heter Nationell eHälsa. Syftet med Nationell eHälsa är att det ska bidra till ”att reformera och förbättra informationshanteringen inom hälso- och sjukvården och socialtjänsten till gagn för individen, *personalen* och beslutsfattarna.”⁷⁶

II. NÄR ARBETSGIVARINTRESSET SPECIFIKT UTTRYCKS I INRIKTNINGSDOKUMENTEN.

Den följande analysen har som ambition att kartlägga de fyra avsnitt, ett i varje inriktningsdokument, som har ett uttryckligt arbetsgivarfokus. Ambitionen är att svara på följande fråga: Hur uttrycker sig Kommunförbundet/SKL i inriktningsdokumenten när man talar om sin arbetsgivarroll?

Att tydligare och oftare tala om rollen som arbetsgivarorganisation.

Innan vi fokuserar på de avsnitt i inriktningsdokumenten som särskilt diskuterar arbetsgivarfrågor ska dock presenteras en iakttagelse av mer allmän art. Genom att jämföra de olika inriktningsdokumenten med avseende på hur Kommunförbundet/SKL beskrivit den egna organisationens övergripande ändamål och uppgifter kan en intressant notering göras. Stegvis har nämligen organisationen förstärkt betoningen på rollen som

arbetsgivarorganisation. Det kan konstateras att arbetsgivarrollen lyfts fram och tydliggjorts alltmer.

I inriktningsdokumentet 1 sägs nämligen ingenting vare sig i förord eller i inledning att Kommunförbundet är en arbetsgivarorganisation. I förordet beskrivs Kommunförbundets uppgifter enligt följande: "[f]örbundet ska tillvarata medlemmarnas intressen och utveckla och stödja den kommunala självstyrelsen."⁷⁷ Det är först på sida 45, i avsnittet *Den lokala självstyrelsens förbund*, samt i baksidestexten som vi i detta inriktningsdokument får veta att Kommunförbundet är en "intresse- och arbetsgivarorganisation."⁷⁸

Beträffande de övriga tre inriktningsdokumenten formuleras organisationens övergripande ändamål och uppgifter på följande sätt i inledningsavsnitt eller avsnitt som beskriver förbundets verksamhet:

Svenska Kommunförbundets huvuduppgifter är att tillvarata kommunernas intressen, att främja deras samverkan och tillhandahålla dem service. Förbundet är *också* kommunernas *arbetsgivarorganisation*.⁷⁹

Sveriges Kommuner och Landsting (SKL) är en intresse- och *arbetsgivarorganisation* för kommuner och landsting/regioner.⁸⁰

Sveriges Kommuner och Landsting (SKL) är en *arbetsgivar-* och intresseorganisation för landets samtliga kommuner, landsting och regioner.⁸¹

Från att således ha varit mer i skymundan framhävs från och med inriktningsdokument 2 Kommunförbundet/SKL:s roll som arbetsgivarorganisation på ett tydligare och mer framskjutet sätt.

De avsnitt i inriktningsdokumenten som nu kommer att analyseras är de i vilka Kommunförbundet/SKL:s arbetsgivarintresse uttrycks specifikt. Det finns ett sådant avsnitt i varje inriktningsdokument och titlarna på dessa är följande:

Personalförsörjningen och verksamheternas behov (Inriktningsdokument 1)

Kommunerna som arbetsgivare (Inriktningsdokument 2)

Attraktiva arbetsgivare (Inriktningsdokument 3)

Attraktiva arbetsgivare och attraktiva jobb (Inriktningsdokument 4).

Från och med inriktningsdokument 2 kan det konstateras att ordet *arbetsgivare* uttrycks både på ett kvalitativt och kvantitativt nytt sätt. Som belysande exempel kan nämnas att ordet *arbetsgivarpolitik* används ofta i avsnittet *Kommunerna som arbetsgivare*. På de fyra sidor som utgör omfånget på detta avsnitt förekommer nämligen detta ord sammanlagt nio (9) gånger. (Skillnaden är stor i jämförelse med avsnittet *Personalförsörjningen*

och verksamheternas behov i inriktningsdokumentet 1 där ordet *arbetsgivarpolitik* används en (1) gång.)

I inriktningsdokument 2 sägs att "arbetsgivarpolitik markerar arbetsgivarens ansvar för initiering och ledning."⁸² Den ska vidare vara "tydlig och framsynt" och användas "som ett aktivt styrmedel".⁸³ Arbetsgivarpolitik handlar således om olika sätt att styra verksamheten och personalen, där lönesättning via individuella och differentierade löner är ett av de redskap som ska används. En sådan lönesättning, "initierad" av de förtroendevalda politikerna, "innefattar en heltäckande lönepolitik som stimulerar effektiviteten och belönar dem som bidrar till att nå målen för verksamheten och som samtidigt upprätthåller principen om lika lön för likvärdigt arbete."⁸⁴

Ytterligare ett exempel på att arbetsgivarintresset betonas mer återfinns i inriktningsdokument 3 där det sägs att: "[r]ollen som arbetsgivarorganisation är central för Sveriges Kommuner och Landsting."⁸⁵ Exakt samma formulering återfinns i inriktningsdokument 4.⁸⁶

Det går således att se hur Kommunförbundet/SKL formulerar sitt arbetsgivarintresse mer explicit, genom att tydligare betona rollen som arbetsgivarorganisation och oftare använda sig av begreppet arbetsgivarpolitik istället för exempelvis personalpolitik eller lönepolitik.

Ökat fokus på att kommuner och landsting ska framstå som attraktiva arbetsgivare

Som arbetsgivarorganisation är frågan om rekrytering av personal ett intresseområde av stor betydelse för Kommunförbundet/SKL. Det avsnitt i inriktningsdokumentet 1 som uttrycker förbundets arbetsgivarintresse har titeln *Personalförsörjningen och verksamheternas behov*. Denna titel uttrycker detta intresse på ett explicit sätt; i de efterföljande inriktningsdokumenten är däremot terminologin i avsnittens titlar förändrad. Även om det måste anses stå bortom all rimlig tvivel att frågan om personalförsörjning och verksamheternas behov fortsatt har varit av yttersta vikt och intresse för Kommunförbundet/SKL så valde man, vilket kommer att framgå, att från och med 2003 att successivt uttrycka detta intresse i inriktningsdokumenten på annat sätt.

Det första inriktningsdokumentet har ett antal särdrag som skiljer det från de övriga. Samtliga inriktningsdokument inleds visserligen med formuleringar i vilka de anställdas kunskaper och kompetens ses som viktigt för verksamheten.⁸⁷ Det som är noterbart är dock att det i inriktningsdokument 1 även återfinns ett erkännande av välfärdstjänstearbeten såsom

varande yrken som innehåller ”kontakt med medmänniskor”.⁸⁸ Vården, omsorgen och utbildningen ”är verksamheter som sätter människan främst.”⁸⁹ Motsvarande formuleringar har jag inte funnit i de efterföljande inriktningsdokumentens avsnitt.

I inriktningsdokument 1 redovisas också konkreta förslag på hur de anställdas kompetens ska värnas och utvecklas:

Kompetensutvecklingen måste innefatta en rad olika moment, från korta kurser för all personal i arbetsgivarens regi till stöd åt anställda som på heltid eller deltid fördjupar sin utbildning på väg mot nya upp-
gifter. Utveckling kan också betyda arbetsrotation, för att stimulera ett utbyte av erfarenhet mellan olika verksamhetsområden. Arbetsrotationen måste kunna gå över kommungränser och huvudmannaskapsgränser, så att t.ex. äldreomsorgens personal kan tjänstgöra inom relevanta delar av landstingens sjukvård för att bredda och fördjupa sina medicinska kunskaper.⁹⁰

Inriktningsdokument 1 öppnar upp för de efterföljande inriktningsdokumentens mer explicita fokus på ”attraktivitet” genom att intressera sig för ”frågan hur kommunerna ska *dra till sig* och behålla goda medarbetare”.⁹¹ Denna successiva omformulering accentueras över tid, vilket bland annat tar sig uttryck i att avsnitten i inriktningsdokument 3 och 4 heter just *Attraktiva arbetsgivare* respektive *Attraktiva arbetsgivare och attraktiva jobb*.

I inriktningsdokument 2 kopplas arbetsgivarens attraktivitet ihop med vikten av arbetsplatser kännetecknade av en god arbetsmiljö, såsom exempelvis ”en trygg anställning, flexibla arbetstidslösningar, arbetsuppgifter som upplevs som betydelsefulla och stimulerande”.⁹²

Något som är nytt, som alltså saknades i inriktningsdokument 1, är att Kommunförbundet/SKL i inriktningsdokument 2 nu börjar tala om vikten av att sektorns attraktivitet måste öka eftersom man menar att det i samhället råder en mytbildning kring arbeten i den kommunala sektorn:

Kommunernas arbetsplatser måste framstå som attraktiva för såväl ungdomar som personer i yrkesverksam ålder. Flera undersökningar visar positiva bilder när det gäller attityderna till innehållet i de kommunala jobben. [...] Samtidigt ges en ganska dyster bild av kommunens attraktionskraft som arbetsgivare. Den bristande kunskapen och ”mytbildningen” visar på behovet av att sprida kunskap om de utvecklingsmöjligheter och den stora variation av arbetsplatser och arbetsuppgifter som den kommunala sfären har att erbjuda.⁹³

I anslutning till detta resonemang konstateras att antalet långa sjukskrivningar har ökat inom den kommunala verksamheten och att det skett

en ökning i ”stress- och utmattningsrelaterade sjukdomstillstånd”⁹⁴ men ingen diskussion förs här om vad detta kan bero på, det sägs bara att denna ohälsa till viss del härrör från villkor relaterade till arbetslivet.⁹⁵ Detta ser Kommunförbundet/SKL som något som inte gör det lättare att rekrytera ny personal eftersom det förmedlar en negativ bild av den kommunala arbetsgivaren. Det är väl sannolikt denna negativa bild som avspeglar sig i det som Kommunförbundet/SKL väljer att kalla för ”myter”.

Det som är utmärkande för inriktningsdokument 3 är att frågan om att vara ”attraktiva arbetsgivare” uttrycks manifest då det står som kapitelrubrik för det avsnitt som behandlar arbetsgivarfrågor. På vilka sätt ska man då vara attraktiv?

Det talas om att det är viktigt att erbjuda goda anställningsvillkor och tillvarata och utveckla medarbetarnas kompetens.⁹⁶ Att lönebildningen ska vara lokalt utformad är viktigt i detta sammanhang. Att vara attraktiv, att dra till sig ny personal, är således i stor utsträckning liktydigt med att locka med individuell och differentierad lön kopplad till prestation och arbetsresultat. ”Det ökar möjligheten att ta aktiv del i utvecklingen av verksamheten, vilket gynnar såväl medarbetare som brukare.”⁹⁷

Uttrycket ”lokalt handlingsutrymme” som används i texten kan kontrasteras mot värdet av centralt framförhandlade kollektivavtal. Här är Kommunförbundet/SKL tydligt, de centrala avtalen ska så långt som möjligt bara innehålla ramar och riktlinjer. För att ”bli framgångsrika i sin arbetsgivarroll krävs ett starkt ledarskap och *lokalt handlingsutrymme*.”⁹⁸ Den attraktive arbetsgivaren ser här som sin främsta uppgift att verka för att de centrala avtalen ska ge så stort utrymme som möjligt för lokala variationer. ”Kollektivavtalen medger ett relativt stort handlingsutrymme på lokal och regional nivå idag. Men det krävs ett aktivt arbete för att försvara och utveckla det handlingsutrymmet.”⁹⁹

I inriktningsdokument 4 sammanfattas Kommunförbundet/SKL:s syn på arbetsgivarfrågor i avsnittet *Attraktiva arbetsgivare och attraktiva jobb*. Förbundet konstaterar att det är svårt med nyrekryteringen inom vissa yrkeskategorier (här nämns särskilt läkare och lärare). Den psykiatriska vårdens attraktivitet vill Kommunförbundet/SKL också stärka. Det sätt som organisationen ser som den huvudsakliga lösningen på detta är att genomföra ”en flerårig kommunikationssatsning”,¹⁰⁰ som svårligen kan tolkas vara riktad mot några andra än de som är organisationens potentiella och framtida medarbetare:

Arbetsplatser med få inslag av arbetsrelaterad sjukdom tillsammans med bra information om utbildningar, arbets- och utvecklingsmöjligheter och med en kontinuerlig kompetensutveckling stärker bilden av jobben. Att få fler medarbetare som är stolta och agerar som goda ambassadörer som gör att fler intresserar sig för arbete inom välfärdssektorn är ett sätt att stärka attraktionskraften. Att medarbetare upplever att de får uppskattning och kan utvecklas i sitt yrke kan vara ytterligare ett viktigt steg på vägen.¹⁰¹

Min tolkning av ovanstående formulering är att *det viktigaste* för Kommunförbundet/SKL verkar vara att *bilden* av jobben i kommuner och landsting stärks, inte att jobben i sig förbättras. Att de anställda ”upplever att de får uppskattning och kan utvecklas i sitt yrke” kommer i andra hand och betraktas istället som ”ett viktigt steg på vägen”.

Det finns ett inriktningsmål i inriktningsdokument 4 som är formulerat enligt följande:

SKL ska ligga i framkant för att stödja ett gott arbetsliv som karaktäriseras av hög närvaro och god hälsa. Grundläggande i det arbetet är samverkan mellan arbetsgivare, medarbetare och deras fackliga organisationer.¹⁰²

Men några konkreta förslag eller upplysning om kommande, konkreta satsningar för att öka de anställdas möjligheter till inflytande och delaktighet eller för att undersöka orsaken till hög sjukfrånvaro och risken att drabbas av ohälsa i arbetslivet diskuteras inte.

SLUTDISKUSSION.

Syftet med denna studie har varit att beskriva och kritiskt granska Kommunförbundet/SKL:s sätt att uttrycka sig när det gäller synen på den egna arbetsgivarrollen. Utgångspunkten har varit att undersöka Kommunförbundet/SKL i dess roll som arbetsgivarorganisation. Eftersom medlemmarna i denna arbetsgivarorganisation är kommuner och landsting, vilka tillhör den offentliga sektorn, är Kommunförbundet/SKL företrädare för det offentliga arbetsgivarskapet.

Ett av motiven som har angetts för valet att granska just Kommunförbundet/SKL är att tidigare forskning har kunnat visa att organisationen varit en inflytelserik och betydelsefull aktör i den allmänna samhällsdebatten. Kommunförbundet/SKL skulle kunna kallas för en privaträttslig förening av myndighetsliknande karaktär, som aktivt tar ställning i olika välfärdspolitiska frågor. Kommunförbundet/SKL:s verksamhet finansieras av kommuner och landsting och organisationen är en del av den

politisk-demokratiska processen. Vilka ståndpunkter Kommunförbundet/SKL ger uttryck för (samt förstås även vilka ståndpunkter organisationen *inte* ger uttryck för) är således av vikt att uppmärksamma.

De offentliganställda innehar rollen av att, för att tala med Rolf Å Gustafsson, samtidigt vara *både* medborgare-som-medborgare *och* medborgare-som-medarbetare. Att vara offentliganställd innebär att arbetet som utförs är en del av implementeringen av politisk-demokratiskt fattade beslut. Att vara offentliganställd innebär enligt Lennart Lundquist att vara *demokratis väktare*. Det finns således en stor potential för det demokratiska samhället i ett tillgodosende och hävdande av de offentliganställdas intressen.

För att de offentliganställda ska kunna axla rollen som viktiga aktörer i hävdandet av demokrativärdena behöver dock det unika med den offentliga sektorn lyftas fram och betonas.

Utvecklingen i den allmänna samhällsdebatten de senaste tjugo till trettio åren har tvärtom inneburit steg i en annan riktning. Det ekonomistiska tänkandet, tydliggjort bland annat genom talet om *New Public Management*, har vunnit spridning. En central tankegång har här varit att tona ned det unika med den offentliga sektorn. Förebilder för hur offentliga organisationer ska styras har sökts i det privata näringslivet. Ekonomiska värden har framhållits, på bekostnad av demokratiska värden.

Genom att lyfta fram några iakttagelser gjorda av samhällsforskare har jag velat fästa uppmärksamhet på en företeelse som – för den som anser att offentliga organisationer är viktiga medel för att utveckla och fördjupa demokratin – måste betraktas som bekymmersam; nämligen att reformeringen av den offentliga sektorn nästan uteslutande verkar ha inneburit ett hänsynstagande till den offentliga sektorns användare *på bekostnad* av ett intresse och fokus också på den offentliga sektorns anställda. Mycket lite har nämligen sagts om hur de offentliganställdas arbetsvillkor ska utvecklas och förbättras. Kan vi i denna undersöknings empiriska material finna stöd för dessa iakttagelser?

Jag har haft som syfte att i denna idéanalys kritiskt diskutera och granska Kommunförbundet/SKL:s utsagor. Genom att analysera vilka idéer och föreställningar som uttrycks (och inte uttrycks) menar jag att en ökad förståelse kan erhållas över vilka normer och spelregler som gäller i ett samhälle. Inspirerad av Sven-Eric Liedman har jag i studiens empiriska material sökt svaret på frågan: Vad uttrycks manifest, och vad finns som outtalade föreställningar (latenta ideologier)?¹⁰³ Vad säger budskapet i de analyserade texterna om vår samtid?

Utifrån den genomförda analysen menar jag att det är möjligt att hävda att:

- de offentliganställda är osynliggjorda i inriktningsdokumentens diskussioner som behandlar frågor om självstyrelse, självbestämmande, delaktighet, insyn och trygghet/säkerhet.
- Kommunförbundet/SKL:s arbetsgivarpolitiska intresse har blivit mer framskjutet och betonats alltmer. Detta går att se *dels* i att Kommunförbundet/SKL tydligare över tid betonar rollen som arbetsgivarorganisation i de passager i inriktningsdokumenten som anger organisationens ändamål och uppgifter, *dels* i hur Kommunförbundet/SKL väljer att tala om arbetsgivarfrågor på ett, enligt min mening, mer offensivt sätt. Huvudsakligt fokus i denna diskussion är riktat mot hur kommuner och landsting ska kunna framstå som attraktiva arbetsgivare. Det är viktigt, menar Kommunförbundet/SKL, att skapa positiva associationer till kommuner och landsting som arbetsgivare. Den vikt som Kommunförbundet/SKL lägger på att förbättra kommun- och landstingssektorns attraktivitet som arbetsgivare kan begripliggöras mot bakgrund av dels det identifierade behovet av att rekrytera personal, dels att personalförsörjningen till kommun och landsting ofta varit behäftad med problem.

Formuleringarna om skolan som arbetsplats utgör ett viktigt undantag från den allmänna bedömningen av diskussionerna i inriktningsdokumenten. Lärarna är en yrkesgrupp som lyfts fram i de fyra inriktningsdokumenten. Det förekommer formuleringar som visar att Kommunförbundet/SKL ser denna yrkeskategori som viktig att prioritera. Jag har bland annat tolkat en formulering i *Kommunerna och det livslånga lärandet* i inriktningsdokument 2 som att det visar på att Kommunförbundet/SKL anser att lärarnas kunskap och engagemang bör tillvaratas och stimuleras. Att just skolfrågor överlag framstår som särskilt angelägna för Kommunförbundet/SKL och att lärarna tillerkänns en framträdande roll härvidlag bör framhållas. Det är ingen huvudfråga för mig att här utreda varför just skolfrågor och lärarna betonas. Vi bör dock påminna oss om den debatt som förs angående huruvida skolan ska drivas i statlig eller kommunal regi.

Medborgarbegreppet rymmer olika roller. Som samhällsmedborgare agerar vi på olika arenor, och intar olika medborgarroller beroende på vilken situation vi befinner oss i. Kommuner och landsting är arbetsplatser och arbetsgivare åt över en miljon anställda. En stor del av Sveriges medborgare utgörs således av de offentliganställda i kommuner och landsting. När arbetsgivarorganisationen Kommunförbundet/SKL i inriktnings-

dokumentet diskuterar frågor om exempelvis självstyrelse, demokrati, medbestämmande, livsmiljö och säkerhet/trygghet görs dock detta utan koppling till det faktum att kommuner och landsting fyller en funktion som arbetsplatser. Den medborgarroll som Kommunförbundet/SKL diskuterar är istället till övervägande del rollen medborgaren-som-brukare/hjälptagare/patient/skattebetalare.

Diskussionen i inriktningsdokumentet ger därmed i stor utsträckning sken av att kommuner och landsting *endast* är organisatoriska enheter som ska leverera välfärdstjänster och service till det omkringsliggande samhället. Att kommuner och landsting *också* är stora arbetsplatser som byggs upp av interna relationer kommer således i skymundan. Likaså att dessa arbetsplatser kan vara en källa till demokratisk delaktighet och medborgerlig fostran.

Med hänvisning till vad Rosmari Eliasson-Lappalainen och Rolf Å Gustafsson har iakttagit är det relevant att fråga sig varför det i så hög grad i de undersökta texterna är hjälpmottagarens självbestämmande, integritet och inflytande som ska värnas och stärkas? Motsvarande utfästelser som gäller de anställdas självbestämmande och inflytande är sällsynta. Kommunförbundet/SKL framhåller istället andra värden som arbetsplatser i kommuner och landsting ska värna; effektivitet, produktivitet och resultat. Med hänvisning till Lennart Lundquist kan man därmed ställa sig frågan vilken möjlighet de offentliganställda har att kunna värna de demokratiska värdena som är unika för den offentliga sektorn då frågor om exempelvis medbestämmande, inflytande och delaktighet i så hög grad diskuteras endast utifrån användarnas/patienternas/hjälptagarnas perspektiv?

Slutsatsen blir att inriktningsdokumentet latent ger uttryck för den ideologiska ståndpunkten att frågor som gäller de kommun- och landstingsanställdas rätt till inflytande, delaktighet, arbetsplatsdemokrati och medbestämmande inte anses vara särskilt viktiga.

NOTER

- 1 Denna text är en förkortad och i viss mån reviderad version av Brunnström, Fredrik. *Kommunförbundet/SKL med egna ord. Den offentliga arbetsgivarrollen i konkurrensens tid*. Arbetsrapport/Institutionen för socialt arbete, 2013:4. Tillgänglig på <http://su.diva-portal.org/smash/get/diva2:650860/FULLTEXT01.pdf>. För sammanställning av samtliga avsnitt i respektive inriktningsdokument, inriktningsdokumentens sidantal samt sammanställning av SKL:s stadgar hänvisas till arbetsrapportens appendix.
- 2 Hasselbladh, Hans. "Problematiseringens jordmån", i *Bortom New Public Manage-*

- ment. Institutionell transformation i svensk sjukvård*, Eva Bejerot, Rolf Å Gustafsson & Hans Hasselbladh, Lund 2008, s. 49; se även Gustafsson, Rolf Å. *Välfärdstjänstearbetet. Dragkampen mellan offentligt och privat i ett historie-sociologiskt perspektiv*, Göteborg 2000, s. 102-105 för en redogörelse över bland annat de offentliga tjänsternas expansion i Sverige efter andra världskriget.
- 3 Gustafsson, Agne. *Kommunal självstyrelse*. 7 uppl. Stockholm 1999, s. 325-326; Petersson, Olof. *Kommunalpolitik*. Stockholm 1992, s. 139-140; Furåker, Bengt & Lindqvist, Rafael. "Driv- och motkrafter bakom utvecklingen", i *Arbetsrätt och offentlig sektor*, Bengt Furåker & Rafael Lindqvist, Lund 1992, s. 68-71.
- 4 Furåker & Lindqvist 1992, s. 68-70.
- 5 Eliasson-Lappalainen, Rosmari & Szebehely, Marta. "Introduktion", i *Hemhjälp i Norden – illustrationer och reflektioner*, Marta Szebehely (red.), Lund 2003, s. 9.
- 6 Furåker & Lindqvist 1992, s. 83.
- 7 För en utförlig diskussion hänvisas till kapitel 2 i Rothstein, Bo & Blomqvist, Paula. *Välfärdsstatens nya ansikte*. Stockholm 2008; se även Antman, Peter. "Vägen till systemskiftet – den offentliga sektorn i politiken 1970-1992", i *Köp och sälj, var god svälj? – vårdens nya ekonomistyrningssystem i ett arbetsmiljöperspektiv*, Rolf Å Gustafsson (red.), 1994, s. 20-21.
- 8 Blomqvist, Paula. "Den svenska välfärdspolitiken", i *Mellan folkhem och Europa – svensk politik i brytningstid*, Li Bennich-Björkman & Paula Blomqvist (red.), Malmö 2008, s. 246-250; Rothstein & Blomqvist 2008, s. 35.
- 9 Almqvist, Roland. *New public management – om konkurrensutsättning, kontrakt och kontroll*. Malmö 2006, s. 14.
- 10 Se Almqvist 2006, kapitel 2 för en utförlig diskussion om framväxten av NPM; se även Montin, Stig. *Moderna kommuner*. 3 uppl. Malmö 2007, s. 117-128.
- 11 Montin 2007, s. 13. Se även Gustafsson A 1999, s. 210-213 samt Hasselbladh 2008, s. 57-59 för en diskussion om beställar-utförarmodellerna.
- 12 Eliasson-Lappalainen, Rosmari. "Inledning", i *Att sörja för äldre. En översikt*, Rosmari Eliasson-Lappalainen & Ingrid Runesson, Stockholm 2000, s. 13. Mina kursiveringar. Notera för övrigt att Kommunförbundet är utgivare av denna bok. Boken ingår i en serie av forskningsöversikter och förordet är undertecknat av representanter för Kommunförbundets FoU-råd.
- 13 Gustafsson, Rolf Å. "Måste välfärdstjänstearbetarna offra sig för medborgarna? – argument för en konsekvent medborgarrätt". *Statsvetenskaplig tidskrift*, årg. 104 nr 4 (2001), s. 340-341. Kursivering i original. Lennart Lundqvists begrepp "väktarrollen" påminner i stora drag om Gustafssons begrepp medborgare-som-medborgare och medborgare-som-medarbetare. "Demokratins väktare" är liktydigt med de offentligt anställda, som i kraft av sin anställning innehar den dubbla rollen av att samtidigt vara både medborgare ("demokratins herrar") och offentligt anställda/ämbetsmän ("demokratins tjänare"), se Lundquist, Lennart. *Demokratins väktare*. Lund 1998, s. 72-74.
- 14 Citatet anspelar på artikelns titel, se Gustafsson, R Å 2001.
- 15 Gustafsson, R Å 2001, s. 332.
- 16 2004/2005 slogs Kommunförbundets och Landstingsförbundets förbundskanslier ihop och vid förbundskongressen 2007 bildades det nya förbundet Sveriges Kommuner och Landsting, (SKL).

- 17 Som arbetsgivarorganisation företrädde dåvarande Kommunförbundet kommunerna i deras arbetsgivarroll. På samma sätt företräder dagens SKL kommuner och landsting/regioner i deras egenskap av arbetsgivare.
- 18 Se exempelvis Antman 1994; Hasselbladh 2008, s. 54; Hayen, Mats. *Ett sekel i självstyrelsens tjänst. Sveriges Kommuner och Landsting 100 år*. Stockholm 2008, kapitel 8; Petersson 1992 s. 218.
- 19 Av dessa är ungefär 80 procent kvinnor. Se Sveriges Kommuner och Landsting. *Arbetsgivarperspektiv på kommuner och landsting. Fakta och analys 2011*. Stockholm 2011, s. 25. Enligt statistik redovisad på SKL:s hemsida var antalet anställda (månadsavlönade) i kommunerna 689 038 i november 2012. För landsting och regioner var antalet anställda (månadsavlönade) vid samma tidpunkt 247 058. Sveriges Kommuner och Landsting. http://www.skl.se/vi_arbetar_med/statistik/statistik-personal (hämtad 2013-07-02)
- 20 Sveriges Kommuner och Landsting. http://www.skl.se/vi_arbetar_med/arbetsgivarpolitik/arbetsgivarfragor (Hämtad 2013-04-04)
- 21 I inriktningsdokumentet *Kommunen, medborgaren och framtiden. Inriktningen av Svenska Kommunförbundets verksamhet för kongressperioden 2003-2007* (Inriktningsdokument 2) sägs följande på sida 6: "Varje medlem ska varje år erlagga en förbundsavgift. Avgiftsunderlaget bygger på skatteintäkterna och de generella statsbidragen. Förbundsavgiftens storlek bestäms för varje år av förbundets styrelse inom en av kongressen fastställd ram." Se även Ahrne, Göran & Brunsson, Nils. *Metaorganisationer – identitet och auktoritet. Score Rapportserie 2001:6*. Ahrne & Brunsson skriver följande angående medlemsavgiften för dåvarande Kommunförbundet: "Kommunförbundets verksamhet finansieras i sin helhet av medlemskommunerna som betalar olika mycket. Från början baserades avgifterna på städernas invånarantal. Numera är det fråga om skattebasen." Ahrne & Brunsson 2001, s. 29.
- 22 I SKL:s stadgar punkt 6 fastställs förbundsstyrelsens uppgifter enligt följande: "Styrelsen leder förbundets verksamhet samt svarar för förbundets organisation och förvaltningen av förbundets angelägenheter." Sveriges Kommuner och Landsting. <http://skl.se/tjanster/omskl/inriktningochverksamhet/stadgar.3100.html>. (Hämtad 2015-01-05). Styrelsen väljs av valkongressen. Samtidigt finns ett förbundskansli med anställd personal som inte är politiskt tillsatta. Förbundskansliet leds av en verkställande direktör som utses av styrelsen.
- 23 "Det är politikerna i kommun- och landstingsfullmäktige som utser ledamöter till SKL:s kongress. Kongressen har alltså samma politiska majoritet som i kommuner och landsting." Se Sveriges Kommuner och Landsting. http://www.skl.se/om_skl/en_politisk_organisation. (Hämtad 2013-07-02)
- 24 Gustafsson, A 1999, s. 321.
- 25 Sveriges Kommuner och Landsting. http://www.skl.se/om_skl/kongress (Hämtad 2013-08-11)
- 26 I analysen kommer jag konsekvent att benämna alla fyra dokument för "Inriktningsdokument". Det dokument som behandlar kongressperioden 1999-2003 är Kommunförbundets "Verksamhetsplan". Från och med det andra dokumentet (för kongressperioden 2003-2007) betecknar Kommunförbundet/SKL motsvarande dokument "Inriktningen av verksamheten".
- 27 "Inriktningsdokument 1", *Medborgaren i fokus. Verksamhetsplan för Svenska Kommunförbundet kongressperioden 1999-2003*, 1999; "Inriktningsdokument 2", *Kommunen, medborgaren och framtiden. Inriktningen av Svenska kommunförbundets*

- verksamhet för kongressperioden 2003-2007, 2003; "Inriktningsdokument 3", *En fråga om demokrati. Inriktningen av Sveriges Kommuner och Landstings verksamhet för kongressperioden 2007-2011*, 2008; "Inriktningsdokument 4", *En fråga om demokrati. Inriktningen för Sveriges Kommuner och Landsting. Kongressperioden 2012-2016*, 2011.
- 28 *Inriktningsdokument 2*, s. 5. Likalydande formuleringar finns i *Inriktningsdokument 1*, s. 3.
- 29 I samtliga fyra inriktningsdokument anges, med lite olika formuleringar, att *de är beslutade av kongressen och sedan slutligt fastställda av styrelsen*.
- 30 Se: www.skl.se/om_skl/inriktningsdokument
- 31 Kjeldstadli, Knut. "Källgranskning", i *Det förflutna är inte vad det en gång var*, Knut Kjeldstadli (red.), Lund 1998, s. 163-164 och 169-171.
- 32 Kjeldstadli 1998, s. 169-171.
- 33 *Inriktningsdokument 1*, s. 12. Mina kursiveringar.
- 34 *Ibid.*, s. 11-12.
- 35 *Inriktningsdokument 2*, s. 17. Enligt Kommunförbundets beräkningar skulle det kosta "cirka 10 miljarder kronor för att ge alla kommunanställda en extra löneökning på 900 kronor i månaden." *Ibid.*, s. 18.
- 36 *Ibid.*, s. 24-25. Mina kursiveringar.
- 37 *Inriktningsdokument 4*, s. 11. Min kursivering. Se även avsnitten *Integration i Inriktningsdokument 3*, s. 7-8 samt *Förbundets verksamhet i Inriktningsdokument 4*, s. 7-8.
- 38 *Inriktningsdokument 1*, s. 28.
- 39 *Inriktningsdokument 4*, s. 31.
- 40 *Inriktningsdokument 2*, s. 35-36. Min kursivering.
- 41 *Ibid.*, s. 42.
- 42 *Ibid.*
- 43 *Inriktningsdokument 4*, s. 38.
- 44 *Inriktningsdokument 2*, s. 8.
- 45 *Inriktningsdokument 1*, s. 8.
- 46 Se exempelvis avsnittet *Kommunerna, medborgarna och självstyrelsen* i *Inriktningsdokument 2*, s. 8-12.
- 47 *Inriktningsdokument 3*, s. 10.
- 48 *Inriktningsdokument 4*, s. 18.
- 49 *Inriktningsdokument 1*, s. 6.
- 50 *Ibid.*, s. 5. Mina kursiveringar.
- 51 *Ibid.*, s. 14. Kursivering i original.
- 52 *Inriktningsdokument 4*, s. 19. Min kursivering.
- 53 *Inriktningsdokument 1*, s. 33.
- 54 *Inriktningsdokument 3*, s. 13.
- 55 Se exempelvis avsnittet *Kommunerna och styrsystemen* i *Inriktningsdokument 2*, s. 20-23.
- 56 *Inriktningsdokument 2*, s. 43.
- 57 *Inriktningsdokument 3*, s. 13.

- 58 Ibid., s. 7.
- 59 *Inriktningsdokument 4*, s. 14.
- 60 Ibid., s. 23.
- 61 Ibid., s. 24. För båda citaten. Mina kursiveringar.
- 62 *Inriktningsdokument 2*, s. 42. Mina kursiveringar.
- 63 *Inriktningsdokument 3*, s. 7.
- 64 Ibid.
- 65 Ibid.
- 66 Ibid. Min kursivering. Se också inriktningsmålen som avslutar avsnittet *Demokrati och självstyre* i *Inriktningsdokument 3*, s. 12.
- 67 Se avsnittet *En god folkhälsa och sjukvård* i *Inriktningsdokument 4*, s. 29-30.
- 68 *Inriktningsdokument 2*, s. 27-28 och 29.
- 69 *Inriktningsdokument 4*, s. 14.
- 70 Ibid., s. 29.
- 71 Ibid., s. 30.
- 72 Ibid., s. 14 och s. 29-30.
- 73 Ibid., s. 15.
- 74 Ibid. Min kursivering.
- 75 Ibid., s. 30.
- 76 Ibid., s. 13. Fotnotstext. Min kursivering.
- 77 Ur *Förord* i *Inriktningsdokument 1*, s. 1.
- 78 Ibid., s. 45 samt baksidestext.
- 79 *Inriktningsdokument 2*, s. 5. Mina kursiveringar.
- 80 *Inriktningsdokument 3*, s. 6. Min kursivering.
- 81 *Inriktningsdokument 4*, s. 7. Min kursivering.
- 82 *Inriktningsdokument 2*, s. 13.
- 83 Ibid.
- 84 Ibid.
- 85 *Inriktningsdokument 3*, s. 15.
- 86 *Inriktningsdokument 4*, s. 32.
- 87 Se *Inriktningsdokument 1*, s. 20, *Inriktningsdokument 2*, s. 13, *Inriktningsdokument 3*, s. 15 och *Inriktningsdokument 4*, s. 32.
- 88 *Inriktningsdokument 1*, s. 22.
- 89 Ibid., s. 23.
- 90 Ibid.
- 91 Ibid., s. 20. Min kursivering.
- 92 *Inriktningsdokument 2*, s. 14.
- 93 Ibid. Min kursivering.
- 94 Ibid.
- 95 Ibid.

96 *Inriktningsdokument 3*, s. 15.

97 Ibid., s. 16.

98 Ibid. Min kursivering.

99 Ibid.

100 *Inriktningsdokument 4*, s. 34.

101 Ibid., s. 33. Min kursivering.

102 Ibid., s. 34.

103 Liedman, Sven-Eric. *Surdeg – En personlig bok om idéer och ideologier*. Stockholm 1980.

Källor

OTRYCKTA KÄLLOR

Anteckningar

Maria Bosdotter (minnesanteckningar i Jonny Hjelms ägo)

Kjell Kärrman (minnesanteckningar i Jonny Hjelms ägo)

”Samrådsgruppen – en kortfattad historik”, opublicerad minnesskrift, i författarens (Jonny Hjelms) ägo.

Intervjuer och observationer

Intervju med Gloria Barry, Port Elizabeth 2012-11-14.

Intervju med Terry Bell, Cape Town 2012-11-28.

Intervju med Janet Cherry, Port Elizabeth 2012-11-24.

Intervjuer med 20 anställda på Flextronics Karlskrona och f.d.10 anställda på då avvecklade

Flextronics i Visby, 2003-2005.

Intervju med Jan-Åke Kjellberg, Göteborg 2012-04-20.

Intervju med Moses Mayekiso, Johannesburg 2011-04-07.

Intervjuer med tidigare NUMSA-aktivister, Sydafrika 2010-2012.

Intervju med Fred Sauls, Port Elizabeth 2012-01-05.

Intervju Andrew Zulu, Johannesburg 2011-04-05.

Observation och bandupptagningar under styrgruppsmötet för BSLN, Hamburg 10 nov 2010.

Korrespondens

Mailkorrespondens med anonym arbetskamrat (1) till Maxwell Xulu, 2013-12-02.

Mailkorrespondens med anonym arbetskamrat (2) till Maxwell Xulu, 2013-12-02.

Mailkorrespondens med anonym före detta fackföreningsledare i Sydafrika, 2013-02-04.

Mailkorrespondens med Madeleine Fullard och Deborah Quin, december 2013.

Mailkorrespondens med Jan-Åke Kjellberg, 2013-04-09.

Mailkorrespondens med Ari Sitas, 2013-01-16.

Alan Paton Struggle Archives, Pietermaritzburg

"SAWCU-update. Newsletter of the Sarmcol Workers' Co-operative" 1988-1989, PC 11/1/5/3.

Affidavit of Maxwell Xulu, PC 1172/6/7/3, PACSA-Collection.

Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek, Stockholm

Protokoll fört vid Handelsanställdas Förbunds 17:e kongress. Malmö den 9-14 maj 1976.

Handelsanställdas förbund, Stockholm

Handelsanställdas förbund, Avdelning 20, styrelsemöte/årsmöte, protokoll.

If Metalls förbundsarkiv, Stockholm

Rapporter och korrespondens. Internationellt.

Bengt Jakobsson, Rapport från Sydafrika besök 31 mars – 3 april 1993, Metalls förbunds kontor.

Bengt Jakobsson, Brev till Sydafrikagruppen, "Maxwell Xulu avskedad som ordförande i Numsa", 1991-11-28.

TRYCKTA KÄLLOR

Aktionsprogram 1981 – 84 - 16:e kongressen 1-5 augusti 1981, Sveriges socialdemokratiska kvinnoförbund, Stockholm: 1981.

Baltic Sea Region Programme. n.d. EU strategy for the Baltic Sea region. eu.baltic.net/Baltic_Sea_Region_Strategy.7428.html (accessed 9 November 2012).

Baltic Sea Labour Network (BSLN). 2012. *The Baltic Sea Labour Network (BSLN): Working together for sustainable labour markets—final publication January 2012*. Hamburg: BSLN. http://www.bslabour.net/images/stories/publications/final_publication.pdf (accessed 12 September 2012).

Baltic Sea Labour Network (BSLN). n.d.a. BSLN political agenda. <http://www.bslabour.net/> (accessed 16 September 2012).

Baltic Sea Labour Network (BSLN). n.d.b. Welcome. www.bslabour.net (accessed 9 December 2012).

Baltic Sea Labour Network (BSLN). n.d.c. Steering committee. [www.bslabour](http://www.bslabour.net) (accessed 18 December 2012).

Eurofound. 2009. Neo- corporatism. <http://www.eurofound.europa.eu/emire/ITALY/NEOCORPORATISM-IT.htm> (accessed 16 September 2013).

Familjen i framtiden - en socialistisk familjepolitik, Sveriges socialdemokratiska kvinnoförbund, Sveriges socialdemokratiska kvinnoförbund, Stockholm: 1972.

- Feministiskt handlingsprogram för 1990-talet, Sveriges socialdemokratiska kvinnoförbund, Stockholm: 1993.
- Jonsson, Claes-Michael, Thord Pettersson, Håkan Löfgren, and Kristoffer Arvidsson. 2011. *When labour costs squeeze the price: An analysis of public sector investments in infrastructure*. The Swedish Trade Union Confederation. [http:// www.bslabour.net/](http://www.bslabour.net/) (accessed 6 March 2012)
- ”Jämställdhet i Handels”, kongressrapport, bilaga till *Protokoll fört vid Handelsanställdas Förbunds 18:e kongress. Malmö den 17-23 maj 1981*.
- Karlskrona Kommun. 2011. Mandatfördelning. Last updated 18 May. <http://www.karlskrona.se/sv/Om-kommunen/Politik/Mandatfordelning/> (accessed 15 April 2013).
- Kongressprotokoll - 13:e kongressen 3-6 sept 1972: Arbete, familj, framtid*, Sveriges socialdemokratiska kvinnoförbund, Stockholm: 1972.
- Motioner och Utlåtanden - Socialdemokratiska kvinnoförbundets 19:e kongress 18 - 22 augusti 1990*, Sveriges socialdemokratiska kvinnoförbund, Stockholm: 1990.
- Politiskt aktionsprogram 1976-1978*, Sveriges socialdemokratiska kvinnoförbund, Stockholm: 1975.
- Protokoll - Socialdemokratiska kvinnoförbundets 19:e kongress 18 - 22 augusti 1990*, Sveriges socialdemokratiska kvinnoförbund, Stockholm: 1990.
- Protokoll - Socialdemokratiska kvinnoförbundets 20:e kongress 6-8 augusti 1993*, Sveriges socialdemokratiska kvinnoförbund, Stockholm: 1993.
- Svenska Kommunförbundet. *Medborgaren i fokus. Verksamhetsplan för Svenska Kommunförbundet kongressperioden 1999-2003*. Svenska Kommunförbundet, 1999.
- Svenska Kommunförbundet. *Kommunen, medborgaren och framtiden. Inriktningen av Svenska Kommunförbundets verksamhet för kongressperioden 2003-2007*. Svenska Kommunförbundet, 2003.
- Sveriges Kommuner och Landsting. *En fråga om demokrati. Inriktningen av Sveriges Kommuner och Landstings verksamhet för kongressperioden 2007-2011*. Sveriges Kommuner och Landsting, 2008.
- Sveriges Kommuner och Landsting. *En fråga om demokrati. Inriktningen för Sveriges Kommuner och Landsting. Kongressperioden 2012-2016*. Sveriges Kommuner och Landsting, 2011.

TIDNINGAR

Aftonbladet

Arbetet

Arbetet (fd LO-tidningen)

Business Report

Cape Times

Friskytten

Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning (Handelstidningen)

Handelsträff (Avdelning 20)

Handelsnytt (Handelsanställdas förbund)

Herald Tribune
Mail & Guardian
Norrköpings Tidningar
Noseweek
South African Labour Bulletin
Söndagsbladet
The Mail & Guardian
Weekly Argus

INTERNETKÄLLOR

Hänvisningar i Brunnström

Ahrne, Göran & Brunsson, Nils. Metaorganisationer – identitet och auktoritet. Score Rapportserie 2001:6. <http://www.score.su.se/publikationer/scores-rapport-serie/1996-2001> (Hämtad 2013-05-20)

Sveriges Kommuner och Landsting. http://www.skl.se/vi_arbetar_med/statistik/statistik-personal (Hämtad 2013-07-02)

Sveriges Kommuner och Landsting. http://www.skl.se/vi_arbetar_med/arbetsgivarpolitik/arbetsgivarfragor (Hämtad 2013-04-04)

Sveriges Kommuner och Landsting. <http://skl.se/tjanster/omskl/inriktningochverksamhet/-stadgar.3100.html>. (Hämtad 2015-01-05)

Sveriges Kommuner och Landsting. http://www.skl.se/om_skl/en_politisk_organisation. (Hämtad 2013-07-02)

Sveriges Kommuner och Landsting. http://www.skl.se/om_skl/kongress (Hämtad 2013-08-11)

Hänvisningar i Bruér

Sveriges socialdemokratiska kvinnoförbund. *Vår historia*. <http://www.socialdemokraterna.se/Webben-for-alla/S-kvinnor/S-kvinnor/om-s-kvinnor/Var-historia>, (använd den 4 juli 2012). [ej tillgänglig]

Hänvisningar i Jørgensen och Holmsted Larsen

Anne Applebaum, *Understanding Stalin*, The Atlantic, 14.10.2014. <http://www.theatlantic.com/magazine/archive/2014/11/understanding-stalin/380786/>

Den sorte bog – På dansk (og skandinavisk). <http://spip.modkraft.dk/tidsskriftcentret/undersider/article/den-sort-bog-pa-dansk-og>

http://en.wikipedia.org/wiki/The_Black_Book_of_Communism

Bent Jensen, "Kilder, forskning og litteratur". <http://www.gyldendal.dk/bentjensendenkoldekrig>

Hänvisningar i Meyer

<http://e24.no/energi/brasil-stanser-hydros-skiplasting-ved-alunorte/22847498>. (Besøkt 30.5.2014).

<http://www.aluminiumleader.com/en/serious/industry/> (Besøkt 22. januar 2015).

<http://www.aluminiumleader.com/en/serious/industry/>. (Besøkt 22.1. 2015).

<http://www.cut.org.br/>. (Besøkt 23.2.2015).

<http://www.hydro.com/en/About-Hydro/Hydro-worldwide/Brazil/Trombetas/>. (Besøkt 6.1.2014).

<http://www.hydro.com/no/Our-future/Environment/Resource-management/> (Besøkt 12.05.2014).

<http://www.quilombo.org.br/#!arqmo/c1kw4>. (Besøkt 23.2.2015).

<http://www.sema.pa.gov.br/>. (Besøkt 23.2.2015).

<http://www.stiemnfo.org.br/br/>. (Besøkt 23.2.2015).

Hänvisningar i Sjölander

African National Congress: Statement to the Truth and Reconciliation Commission - August 1996, [http://www.nelsonmandela.org/omalley, 2013-01-13](http://www.nelsonmandela.org/omalley,2013-01-13); <http://www.justice.gov.za/trc/hrvtrans/submit/anctruth.htm>, 2013-01-13.

African National Congress: Statement to the Truth and Reconciliation Commission - August 1996, [http://www.nelsonmandela.org/omalley, 2013-01-13](http://www.nelsonmandela.org/omalley,2013-01-13); <http://www.justice.gov.za/trc/hrvtrans/submit/anctruth.htm>, 2013-01-13

Delia Robertson , "South Africa's ANC Targets Serious Crime Fighting Unit", Voanews, Johannesburg 2008-02-06. <http://vnnforum.com/archive/index.php/t-66114.html>. 2013-01-13.

Mac interviews, 18-21 May 2004: Mac Maharaj. [http://www.nelsonmandela.org/omalley, 2013-01-22](http://www.nelsonmandela.org/omalley,2013-01-22).

http://www.journaid.org/index.php/essential_information/the_politics_of_hivaid_in_south_africa/peter_mokaba_and_the_castro_hlongwane_document/, 2013-11-13.

"RS452: Reconstructed intelligence file. The activities of a source within ANC structures. Source RS452". [http://www.nelsonmandela.org/omalley/cis/omalley, 2013-01-22](http://www.nelsonmandela.org/omalley/cis/omalley,2013-01-22).

"Report on the Hefer Commission in to allegations of spying against the National Director of Public Prosecutions, Mr BT Ngcuka, 2004-01-24". <http://www.info.gov.za/otherdocs/2004/hefer/index.html>, 2013-01-22.

FILM

Apartheid Spy, Journeyman Pictures, 2004.

Litteratur

- Abrahamsson, Åke. *Ljus och frihet till näringsfång. Om tidningsväsendet, arbetarrörelsen och det sociala medvetandets ekologi exemplet Stockholm 1838-1869*. Stockholm 1990.
- Acker, Joan. "Könskompromissen i den svenska välfärdsstaten", *Tiden*, 1990:8: s. 461-469.
- Adlersparre, Carl August. *1809 års revolution och dess män*. Stockholm 1849.
- Ahrne, Göran, Hedvig Ekerwald, och Håkon Leiufrud. *Klassambällets förändring*. Fjärde upplagan. Lund: Arkiv förlag: 1995.
- Akerø, Dan Børge. Borge, Per Erik. Hveem, Helge og Poleszynski, Dag. *Norge i Brasil. Militerdiktatur, folkemord og norsk aluminium*. Oslo: Aschehoug, 1979.
- Alapuro, Risto. *State and Revolution in Finland*. Berkeley & Los Angeles: University of California Press, 1988.
- Alapuro, Risto. *Suomen syntä paikallisena ilmiönä 1890-1933*. Helsinki: Hanki ja jää, 1994.
- Allen, Joan; Campbell, Alan & McIlroy, John, *Histories of Labour. National and International Perspectives*, Pontypool 2010.
- Almqvist, Roland. *New public management – om konkurrensutsättning, kontrakt och kontroll*. Malmö: Liber, 2006.
- Anderson, Benedict. *Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism*. London 1983.
- Anderson, Bonnie S. *Joyous Greetings The First International Women's Movement 1830-1860*. New York 2000.
- Antman, Peter. Vägen till systemskiftet – den offentliga sektorn i politiken 1970-1992. I *Köp och sälj, var god svälj? – världens nya ekonomistyrningssystem i ett arbetsmiljöperspektiv*, Rolf Å Gustafsson (red.), 19-65. Arbetsmiljöfonden, 1994.
- Araujo Ferraz, Thaiz de. *The Impacts and Implications of Industrial Development on Riverine Communities on the Banks of Trombetas River in Pará – Brazil*, Oslo: Oslo University College, 2011.
- Bayerlein, Bernhard H., Deutscher Kommunismus und transnationaler Stalinismus – Komintern, KPD und Sowjetunion 1929-1943, I: Weber, Hermann; Drabkin, Jakov; Bayerlein, Bernhard H. & Galkin, Aleksandr (Eds.), *Deutschland, Russland, Komintern. I. Überblick, Analysen, Diskussionen. Neue Perspektiven auf die Geschichte der KPD und die deutsch-russischen Beziehungen (1918-1943)*, Berlin-München 2013.
- Beck, Ulrich. *The brave new world of work*. Cambridge 2000.
- Bergene, Ann Cecilie. Trade unions walking the tightrope in defending workers interests. *Labour Studies Journal* 32 (2007), 142.
- Berglund, Mats. *Massans röst Upplopp och gatubråk i Stockholm 1719-1848*. Stockholm 2009.
- Bergström, Göran & Boréus, Kristina, "Idé- och ideologianalys" i Bergström, Göran & Boréus, Kristina (red.), *Textens mening och makt: metodbok i samhällsvetenskaplig*

- text- och diskursanalys, Studentlitteratur, Lund: 2005.
- Bersbo, Zara. "Rätt för kvinnan att blifva människa - fullt och helt" - Svenska kvinnors ekonomiska medborgarskap 1921-1971. Linnaeus University Dissertations, Växjö: 2011.
- Bieler, Andreas. Co-option or resistance? Trade unions and neoliberal restructuring in Europe. *Capital and Class* 31 (2007), 111.
- Bieler, Andreas, Ingemar Lindberg, and Devan Pillay, eds. *Labour and the challenges of globalization: What prospects for transnational solidarity?* London and Ann Arbor, 2008.
- Bieler, Andreas, and Ingemar Lindberg, eds. *Global restructuring, labour and the challenges for transnational solidarity*. London and New York, 2011.
- Björlin, Lars, "Kritik af kommunisme", i Bredsdorff, Nils & Christiansen, Niels Finn (Eds.), *Det kritiske blik*, København 2005.
- Blom, Ida. Frihet, jämlikhet och broderskap? I *Kvinnor i västvärlden från renässans till nutid- renässans, reformation och revolution* Ida Blom, Solvi Sogner och Bente Rossenbeck (red.). Stockholm 2006.
- Blomqvist, Paula. Den svenska välfärdspolitiken. I *Mellan folkhem och Europa – svensk politik i brytningstid*, Li Bennich-Björkman & Paula Blomqvist (red.), 235-260. Malmö: Liber, 2008.
- Bondestam, Anna. och Helsing, Alf-Erik. "Som en stubbe i en stubbåker": *Finlands Svenska Arbetarförbund, 1899–1974*. Vasa: Fram förlag, 1978.
- Borell, Berit. *De svenska liberalerna och representationsfrågan på 1840-talet*. Stockholm 1948.
- Brandtstädter, Susanne. Transitional spaces: Postsocialism as a cultural process—introduction. *Critique of Anthropology* 27 (2007) 131–144.
- Broadly, Donald och Weyler, Svante. Borgerlig och proletär offentlighet. Kommentar till Negt/Kluge. *Tekla* nr 2 september 1977. Marxists Internet Archive. <https://www.marxists.org/svenska/tidskrifter/tekla/77-2/c.htm> (Hämtad 2015-02-15).
- Bruér, Mikael, *Mellan Klass och kön: En analys av det socialdemokratiska kvinnoförbundets åtgärdsprogram 1972 – 1993*, (opubl), Växjö 2012 (<http://lnu.diva-portal.org/smash/record.jsf?pid=diva2%3A578263&dsid=-5186>).
- Buckmiller, Michael & Meschkat, Klaus (Eds.), *Biographisches Handbuch zur Geschichte der Kommunistischen Internationale. Ein Deutsch-russisches Forschungsprojekt*, Berlin 2007.
- Buhlungu, Sakhela & Tshoedi, Melehoko, "A contested legacy: organisational and political challenges facing COSATU", *COSATU's contested legacy* [ed:] Buhlungu & Tshoedi, Cape Town 2012.
- Bunker, Stephen G. Ciccantell, Paul S. *Globalization and the Race for Resources*. Baltimore, MD: Johns Hopkins Press, 2005.
- Bunker, Stephen G. *Underdeveloping the Amazon: Extraction, Unequal Exchange, and the Failure of the Modern State*. Urbana: University of Illinois Press. Paperback edition, Chicago: University of Chicago Press, 1988.
- Burawoy, Michael. From Polanyi to Pollyanna: The False Optimism of Global Labor Studies. *Global Labour Journal*, 1. 2 (2010): 301-313.
- Burke, Peter. *Folklig kultur i Europa 1500-1800*. Stockholm 1983.
- Byrkjeland, Martin. Kampen mot fluoren. I Amdam, Rolv Petter. Gjæstland, Dag.

- Hompland Andreas (red.). *Årdal: verket og bygda 1947-1997*, Oslo: Samlaget, 1997: 110-131.
- Cain, Barbara och Slug, Glenda. *Europas historia 1780-1920. Ett genusperspektiv*. Stockholm 2003.
- Carlsson, Christina, *Kvinnosyn och kvinnopolitik: en studie av svensk socialdemokrati 1880-1910*, Arkiv, Diss. Univ., Lund, Lund: 1986.
- Carlsson, Ingvar & Lindgren, Anne-Marie, *Vad är socialdemokrati?*, Stockholm, 1974.
- Carlsson, Ingvar & Lindgren, Anne-Marie, *Vad är socialdemokrati?: en bok om socialdemokrati*, Sveriges socialdemokratiska arbetareparti, Stockholm, 1996.
- Carlsson, Ingvar & Lindgren, Anne-Marie, *Vad är socialdemokrati?: En bok om idéer och utmaningar*, Arbetarrörelsens Tankesmedja och Idé och Tendens, Stockholm: 2007.
- Carlsson Wetterberg, Christina & Jansdotter, Anna (red.), *Genushistoria - En historiografisk exposé*, Studentlitteratur, Lund: 2004.
- Chang, Jung & Halliday, Jon, *Mao – den ukendte historie*, København 2006.
- Chomsky, Aviva og Striffler, Steve. Empire, Labor, and Environment: Coal Mining and Anticapitalist Environmentalism in the Americas. *International Labor and Working-Class History*. 85 (2014): 194-200.
- Christensen, Jan. *Bondeståndet i 1840-talets liberala representationsdebatt Exempler Gustaf Hierta och J. P. Theorell*. Göteborg 1997.
- Christensen, Jan. *Liberalernas stad Fattigvård och kulturdonationer i 1800-talets Göteborg*. Göteborg 2009.
- Clendinnen, Inga, *Reading the Holocaust*, New York 1999.
- Conquest, Robert, *The Great Terror. A reassessment*, Oxford 1990.
- Courtois, Stéphane, *Kommunismens sorte bog. Forbrydelser, terror, undertrykkelse*, København 2002.
- Courtois, Stéphane, *Le Livre noir du communisme. Crimes, terreur, répression*, Paris 1997.
- Cowie, Jefferson. *Capital Moves. RCA's 70-Year Quest for Cheap Labor*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1999.
- Crusenstolpe, Magnus Jacob. *Skildringar ur det inre af dagen historia. De frånvarande*. Stockholm 1834.
- d'Arlingcourt, Vicomte. *Gud vill det*. Stockholm 1849.
- Dahlkvist, Mats. Jürgen Habermas' teori om "privat" och "offentligt". I Habermas, Jürgen, *Borgerlig offentlighet*. Lund 1988.
- Davies Zenon, Natalie. *Society and Culture in Early Modern France*. Stanford 1975.
- Deutscher, Isaac, *Stalin. A Political Biography*, Oxford 1949.
- Deutscher, Isaac, *The Prophet Armed: Trotsky, 1879-1921*, Oxford 1954.
- Deutscher, Isaac, *The Prophet Outcast: Trotsky, 1929-1940*, Oxford 1963.
- Deutscher, Isaac, *The Prophet Unarmed: Trotsky, 1921-1929*, Oxford 1959.
- Diegues, Antonio Carlos. Social Movements and the Remaking of the Commons in the Brazilian Amazon. I *Privatizing Nature. Political Struggles for the Global Commons*. Goldman, Michael (red.). London: Pluto Press, 1998.
- Edgren, Lars och Olofsson, Magnus. "Politik underifrån. Kollektiva aktioner i Sverige och Danmark under 1800- och 1900-talen", i *Arbetshistoria* 2014 nr 1-2.

- Edgren, Lars. "Livsmedelsprotesterna i Malmö 1799", i *Arbetshistoria* 2014 nr 1-2.
- Ehn, Billy, Jonas Frykman, and Orvar Löfgren. *Försvenskningen av Sverige: Det nationellas förvandlingar*. Stockholm 1993.
- Ekstrand, Eva, *Kaj Anderssons Morgonbris: Kvinnopress, trettiotal och längtan efter fri tid*, Umeå Universitet, Umeå: 2002
- Eliasson-Lappalainen, Rosmari & Szebehely, Marta. Introduktion. I *Hemhjälp i Norden – illustrationer och reflektioner*, Marta Szebehely (red.), 9-21. Lund: Studentlitteratur, 2003.
- Eliasson-Lappalainen, Rosmari. Inledning. I Att sörja för äldre. En översikt, Rosmari Eliasson-Lappalainen & Ingrid Runesson, 7-16. Stockholm: Svenska Kommunförbundet, 2000.
- Ellis, Stephen, *External Mission. The ANC in exile*, Johannesburg 2012.
- Erne, Roland. *European Unions. Labor's Quest for a Transnational Democracy*. New York and London, 2008.
- Fairclough, Norman. *Discourse and Social Change*. Cambridge 1992.
- Farge, Arlette. *Livets sköra tråd. Våld, makt och solidaritet i 1700-talets Paris*. Stockholm 1989.
- Fischer, Karin. Reiner, Christian. Staritz Cornelia. Einleitung: Globale Güterketten, weltweite Arbeitsteilung und ungleiche Entwicklung. I *Globale Güterketten. Weltweite Arbeitsteilung und ungleiche Entwicklung*, Karin Fischer. Christian Reiner og Cornelia Staritz (red.), 7-24. Wien: Promedia, Wien, 2010.
- Flanagan, William og Whiteman, Gail. Ethics Codes and MNCs as Minority Shareholders: The Case of a Bauxite Mine in Brazil. I *Ethics Codes, Corporations, and the Challenges of Globalization*. Cragg, Wesley (red). Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2005.
- Flood, Hulda. *Den socialdemokratiska kvinnorörelsen i Sverige*, Tidens förlag, Stockholm: 1960.
- Forrest, Kally, *Metal that will not bend*, Johannesburg 2011.
- Franzway, Suzanne & Fonow, Mary Margaret, *Making Feminist Politics. Transnational Alliances between Women and Labor*, Urbana 2011.
- Furåker, Bengt & Lindqvist, Rafael. Driv-och motkrafter bakom utvecklingen. I *Arbetsrätt och offentlig sektor*, Bengt Furåker & Rafael Lindqvist, 65-95. Lund: Arkiv Förlag, 1992.
- Gajewska, Kararzyna. Common market— common labour interests? In Lars Magnusson and Bo Stråht, eds., *European solidarities: Tensions and contentions of a concept*. Brussels 2007.
- Gajewska, Katarzyna. *Transnational labour solidarity: Mechanisms of commitment to cooperation within the European trade union movement*. London and New York, 2009.
- Gimenez, Martha. "Teori eller mantra?: en kritisk granskning av intersektionalitetsperspektivet", *Socialistisk debatt*, 2005:1: 53 - 72.
- Girndt, Cornelia, Bergbau i Brasilien: Die Bauxitmine von Porto Trombetas, *Quetzal. Politik und Kultur i Lateinamerika*, juni 2008.
- Gobin, Corinne. *L'Europe syndicale: Entre désir et réalité*. Brussels, 1997.
- Goldhagen, Daniel, *Hitler's Willing Executioners. Ordinary Germans and the Holocaust*, London 1996.

- Gotovich, José & Pennetier, Claude: *Dictionnaire biographique des Kominterniens, Belgique France Luxembourg Suisse*, Paris 2010.
- Gotovich, José, Zum biographischen Wörterbuch der Kommunistischen Internationale für die Französischsprachigen Länder, I: Buckmiller & Meschkat, Berlin 2007.
- Graf-Götz, Friedrich. Gibt es noch eine Hoffnung für Amazonien? Teil II. *Die Zukunft*. 12 (2009). (<http://diezukunft.at/?p=960>. Besøkt 24.2.2015.)
- Grosso, Bruno & Unfried, Berthold (Eds.), *Gesichter in der Menge. Kollektivbiographische Forschungen zur Geschichte der Arbeiterbewegung. Mouvement ouvrier, biographie collective, prosopographie*, Leipzig 2006.
- Gustafsson, Agne. *Kommunal självstyrelse*. 7. uppl. Stockholm: SNS Förlag, 1999.
- Gustafsson, Rolf Å. Måste välfärdstjänstearbetarna offra sig för medborgarna? – argument för en konsekvent medborgarrätt. *Statsvetenskaplig tidskrift*, årg. 104 nr 4 (2001), 329-348.
- Gustafsson, Rolf Å. *Välfärdstjänstearbetet. Dragkampen mellan offentligt och privat i ett historie-sociologiskt perspektiv*. Göteborg: Daidalos, 2000.
- Göransson, Anita, "Från hushåll och släkt till marknad och stat" i Furuhausen, Birgitta (red.), i *Äventyret Sverige: en ekonomisk och social historia*, Utbildningsradion, Stockholm: 1993.
- Haapala, Pertti och Hoppu, Tuomas (red.). *Sisällissodan pikkujättiläinen*. Helsinki: WSOY, 2009.
- Hagerman, Gro. Med kvinnohjärta som pant. Frigörelse och gemenskap i socialismens historia. I *Manifestet 1848-1998 Arbetarnas Kulturhistoriska Sällsks årsbok 1998*. Stockholm 1998.
- Hansen, Miriam. Foreword. I Negt, Oskar och Kluge, Alexander, *Public Sphere and Experience Toward an Analysis of the Bourgeois and Proletarian Public Sphere*. University of Minnesota 1993.
- Harrod, Jeff rey, and Robert O'Brien, eds. *Global unions? Theory and strategies of organized labour in the global political economy*. London, 2002.
- Hartmann, Heidi (översättning Gunnar Sandin). "Det olyckliga äktenskapet mellan marxism och feminism." i *Genushistoria - En historiografisk exposé*, av Christina & Jansdotter, Anna Carlsson Wetterberg. Studentlitteratur, Lund: 2004.
- Hassel, Anke. Policies and politics in social pacts in Europe. *European Journal of Industrial Relations* 15 (2009), 7-26.
- Hasselbladh, Hans. "Problematiseringens jordmån", i Eva Bejerot, Rolf Å Gustafsson & Hans Hasselbladh, *Bortom New Public Management. Institutionell transformation i svensk sjukvård*, 39-62. Lund, 2008.
- Hauptmeier, Marco. Whipsawing: Organizing labor competition in multinational auto companies. Paper presented at the 16th World Congress of ILERA, Philadelphia, 2-5 July 2012. <http://ilera2012.wharton.upenn.edu/RefereedPapers/Hauptmeier-Marco%20IanGreer%20ILERA.pdf> (accessed 15 November 2013).
- Hayen, Mats. Ett sekel i självstyrelsens tjänst. Sveriges Kommuner och Landsting 100 år. Stockholm: Kommentus Förlag, 2008.
- Heger, Robert. *Ideologie und Macht. Eine Analyse von Antonio Gramscis Quaderni*. Uppsala 1975.
- Hellbeck, Jochen, Galaxy of Black Stars: The Power of Soviet Biography, *American Review*, 3, 2009, s. 615-624.

- Helmfrid, Björn. *Tre sekler i Norrköpingsindustrins tjänst Norrköpings fabriksförenings historia*. Norrköping 1982.
- Herman, Cristoph, and Ines Hofbauer. The European social model: Between competitive modernisation and neoliberal resistance. *Capital and Class* 31 (2007) 125.
- Hirdman, Yvonne. *Vi bygger landet - Den svenska arbetarrörelsens historia från Per Götrek till Olof Palme*. Tidens förlag, Stockholm: 1990.
- Hirdman, Yvonne. *Med kluven tunga - LO och genusordningen*. Atlas, Stockholm: 1998.
- Hjelm, Jonny, *Hundra år med Handels*, Stockholm 2006.
- Hjelm, Jonny, *Fackförening i storstad. Handels avdelning 20 Stockholm 1912-2012*, Stockholm 2012.
- Hobsbawm, E. J. och Rude', George. *Captain Swing*. Penguin University Books 1973.
- Holgersson, Ulrika. *Klass: feministiska och kulturanalytiska perspektiv*. Studentlitteratur, Lund: 2011
- Holmsted Larsen, Chris, *Solidaritet, ikke almisser. Kommunisten og mennesket Otto Sand 1915-1984*, Årbog 2009 (Arbejdermuseet & Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv), 2010, s. 56-80.
- Hunt, Tristram. *Friedrich Engels kommunist i frack*. Stockholm 2013.
- Hyman, Richard. "European integration and industrial relations: A case of variable geometry?", in Peter Waterman and Jane Wills, eds., *Place, space and the new labour internationalisms*, pp. 164-179. Antipode book series. Oxford 2001.
- Hyman, Richard. "Varieties of capitalism, national industrial relations systems and transnational challenges", in Anne-Wil Hatting and Joris Van Ruysseveldt, eds., *International Human Resource Management*, pp. 411-432. London 2004.
- Hyman, Richard. How can trade unions act strategically? *Transfer: European Review of Labour and Research* 13 (2005a), 193.
- Hyman, Richard. Shifting dynamics in international trade unionism: Agitation, organization, bureaucracy, diplomacy. *Labor History* 46 (May 2005b), 137-154.
- Hyman, Richard. Trade unions and the politics of the European social model. *Economic and Industrial Democracy* 26(1) (2005c), 9-40.
- Hyman, Richard. Trade unions, global competition and options for solidarity. In Andreas Bieler and Ingemar Lindberg, eds., *Global Northern European space making in the era of neoliberal Europeanization | 95 restructuring, labour and the challenges for transnational solidarity*, pp. 16-30. London and New York, 2011.
- Institutio Observatorio Social (IOS) og DGB-Bildungswerk. *Study of the Aluminium Production Chain in Northern Brazil*. São Paulo: Institutio Observatorio Social, 2008.
- Israel, Joachim, och Hans-Erik Hermansson. *Det nya klassamhället*. Ordfronts förlag, Stockholm: 1996.
- Jacopovic, Dan. "The construction of a trans-European labour movement", in *Capital and Class* 35 (2011), 63.
- Jakobsen, Kurt: *Lenin - biografi*, København 2012.
- Jakobsen, Kurt: *Stalin og revolutionen - en politisk biografi*, Århus 1981.
- Jarrick, Arne. *Mot det moderna förnuftet Jan Hjerpe och andra småborgare i Upplysningstidens Stockholm*. Stockholm 1990.
- Jensen, Bent, Forsvar for et forældet begreb. Om totalitarisme-begrebet, dets brugere,

- kritikere og Sovjetunionen, *Bidrag till Öststatsforskningen*, 9, 4, 1981, s. 1-57.
- Jensen, Bent, *Stalin – en biografi*, Odense 2005.
- Jensen, Bent, *Ulve, får og vogtere. Den kolde krig i Danmark 1945-1991*, København 2014.
- Jonsson, Stefan. *Crowds and Democracy The Idea and Image of the Masses from Revolution to Fascism*. Columbia University Press 2013.
- Jonsson, Stefan. *Tre revolutioner. En kort historia om folket 1789, 1889 och 1989*. Stockholm 2005.
- Jørgensen, Jesper & Friis, Thomas Wegener, De fem Stutthoffangers tur til Moskva i foråret 1945. En indledning, s. 9-17, I: Jørgensen m.fl., København 2012.
- Jørgensen, Jesper & Friis, Thomas Wegener, Komintern og de danske komminister. Et dansk-russisk projekt om de danske personsager i Kominterns arkiv, *Arbejderhistorie*, 2, 2014, s. 1-27.
- Jørgensen, Jesper, Studiet af dansk kommunismes historie, s. 393-418, I: Jørgensen m.fl., København 2012.
- Jørgensen, Jesper: Portræt af en ungkommunist. Ib Nørlund 1932-1940, Årbog 2005 (Arbejdermuseet & Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv), 2006, s. 51-73.
- Jørgensen, Jesper; Chubaryan, Alexander; Sorokin, Andrei & Friis, Thomas Wegener (Eds.), *Komintern og de dansk-sovjetiske relationer*, København 2012.
- Jørgensen, Jesper; Sorokin, Andrei; Friis, Thomas Wegener; Chubaryan, Alexander; Holmsted Larsen, Chris; Møller, Morten; Eklund Hansen, Anette; Rosental, Svetlana & Anker Hansen, Anne-Mette (Eds.), Датские кадры Москвы в сталинское время. Избранные документы из личных дел датчан в архиве Коминтерна Odense 2013.
- Kaihovirta, Matias. *Oroliga inför framtiden. En studie av folkligt politiskt agerande bland bruksarbetarna i Billnäs ca. 1900-1920*. Diss. (opublicerat manuskript), Åbo Akademi, 2015.
- Kalb, Don. "Conversations with a Polish populist: Tracing hidden histories of globalization, class and dispossession in postsocialism" (and beyond). *American Ethnologist* 36(2) (2009), 207-223.
- Kalb, Don. "Introduction: Headlines of nation, subtexts of class—working-class populism and the return of the repressed in neoliberal Europe", in Don Kalb and Gabor Halmai, eds., *Headlines of nation, subtexts of class*, pp. 1-36. New York and Oxford, 2011.
- Karlbohm, Rolf. *Hungerupplöpp och strejker 1793-1867*. Lund 1967.
- Karlsson, Gunnel, "Skall kvinnorna följa karlarna? – om det socialdemokratiska kvinnoförbundets kamp för politiskt inflytande" i Sjöstedt, Lise (red.), *Kvinnornas historia*, Forskningsrådsnämnden, Stockholm: 1993.
- Karlsson, Gunnel, *Från broderskap till systerskap: det socialdemokratiska kvinnoförbundets kamp för inflytande och makt i SAP*, Arkiv, Diss. Univ., Lund, Lund: 1996
- Karlsson, Gunnel, och Mattsson, Lisa. *Manssamhället till behag / 17 år som kvinnoförbundets ordförande*. Sveriges socialdemokratiska kvinnoförbund, Stockholm: 1990.
- Karlsson Sjögren, Åsa. *Männen, kvinnorna och rösträtten. Medborgarskap och representation 1723-1866*. Stockholm 2006.
- Karonen, Petri och Tarjamo, Kerttu (red.). *Kun sota on ohi. Sodista selviytymisen ongelmia ja niiden ratkaisumalleja 1900-luvulla*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura,

2006.

- Katzenstein, Mary & C Mueller, *The women's movement of the United States and Western Europe: consciousness, political opportunity, and public policy*, Philadelphia 1987.
- Khlevniuk, Oleg V., *The History of the Gulag. From Collectivization to the Great Terror*, New Haven 2004.
- Kjeldstadli, Knut. "Källgranskning", i Knut Kjeldstadli (red.), *Det förflutna är inte vad det en gång var, 163-175*. Lund, 1998.
- Kjellberg, Anders. "Kan fackets försvagning hejdas: Facklig styrka and organisering i en globaliserad värld", in Ingemar Lindberg and Anders Neergaard, eds., *Bortom horisonten: Fackets vägval i globaliseringens tid*, pp. 39–89. Stockholm, 2013.
- Klotz, Johannes, *Schlimmer als die Nazis? "Das Schwarzbuch des Kommunismus", die neue Totalitarismusdebatte und der Geschichtsrevisionismus*, Berlin 1999.
- Kokk, Enn, "1975 års Partiprogram" i Misgeld, Klaus (red.), *Socialdemokraternas program 1897 till 1990*, Arbetarrörelsens arkiv och bibl., Stockholm: 2001, http://www.arbark.se/pdf_wrd/partiprogram_pdf.pdf, (använd den 2 december 2011).
- Kofstad, Per K. Aluminium. *Store norske leksikon*. <https://snl.no/aluminium>. (Besøkt 23.11.2015).
- Koptkin, Stephen, *Stalin, Vol. 1: Paradoxes of Power, 1878-1928*, New York 2014
- Kulavig, Erik, *Det røde tyranni. Stalin, magten og folket 1879-1953*, Odense 2005.
- Lafoucrière, Celine, and Lars Magnusson. "Social dialogue: The last guardian of European solidarity?", in Lars Magnusson and Bo Stråth, eds., *European solidarities: Tensions and contentions of a concept*, pp. 153–170. Brussels, 2007.
- Lamartine, Alphonse. *Tre månader vid statsrodret*. Stockholm 1848.
- LaPorte, Norman & Worley, Matthew, Towards a Comparative History of Communism: The British and German Communist Parties to 1933, *Comparative British History*, 22, 2, 2008, s. 227-255.
- LaPorte, Norman; Morgan, Kevin & Worley, Matthew, *Bolshevism, Stalinism and the Comintern. Perspectives on Stalinization 1917-53*, Basingstoke 2008.
- Larsen, Chris; Møller, Morten; Eklund Hansen, Anette; Rosental, Svetlana & Anker Hansen, Anne-Mette (Eds.), Датские кадры Москвы в сталинское время. Избранные документы из личных дел датчан в архиве Коминтерна, Odense 2013.
- Larsson, Reidar. *Theories of Revolution from Marx to the First Russian Revolution*. Stockholm 1970.
- Laucan, Iain, Feliks before the Fall. A Biographical Approach to Understanding Stalinism, *The International Newsletter of Communist Studies Online*, XIX (2013), 26, s. 48-61
- Laughlin Mc, Lisa. Feminism and the political economy of transnational public space. I *After Habermas New Perspectives on the Public Sphere*, Nic Crossley and John Michael Roberts (red). Oxford 2004.
- Liedman, Sven-Eric. *Surdeg: en personlig bok om idéer och ideologier*, Stockholm 1980.
- Lindberg, Ingemar, and Anders Neergaard, eds. *Bortom horisonten: Fackets vägval i globaliseringens tid*. Stockholm, 2013.
- Lindeberg, Anders. *Revolution och republik*. Stockholm 1838.
- Lindqvist, Beatriz, and Mats Lindqvist. *När kunden är kung: Effekter av en trans-national*

- ekonomi*. Umeå 2008.
- Lindqvist, Mats. "Fast and flexible: Companies cross borders in the Baltic Sea region", in Madeleine Hurd, ed., *Bordering the Baltic: Scandinavian boundary-drawing*, pp. 151–173. Berlin, 2010.
- Lindskog, Carl Johan. *Den tredje revolutionen, en skildring af julidynastins fall och franska republikens pånyttfödelse den 22-24 Februari 1848 jemte en kort teckning af Ludvig Philips och Guizots lefverne samt biografier och karakteristiker af Provisoriska regeringens förnämsta medlemmar*. Göteborg 1848.
- López, Alexander. *Environmental Change, Social Conflicts and Security in the Brazilian Amazon: Exploring the Links*. Oslo: Oslo University, 2000.
- Loxbo, Karl. "The impact of the radical Right: Lessons from the local level in Sweden, 2002–2006", in *Scandinavian Political Studies* 33(3) (2010), 295–315.
- LOs internasjonale avdeling (red.). *Hydro i Brasil*, Oslo: LO. 2011. https://www.lo.no/Documents/Internasjonalt/Latin%20amerika/AB_BRASIL_NORSK_WEB_enkel.pdf. (Besøkt 28.1.2015).
- Lundell, Patrik. *Pressen i provinsen Från medborgerliga samtal till modern opinionsbildning 1750-1850*. Lund 2002.
- Lundquist, Lennart. *Demokratins väktare*. Lund: Studentlitteratur, 1998.
- Lundstedt, Bernhard. *Svenskt Porträttgalleri/Tidningsmän*, <http://runeberg.org/spg/16/0142.html> (Hämtad 2015-02-15).
- Magnusson, Lars, and Bo Stråth, eds. *European solidarities: Tensions and contentions of a concept*. Brussels 2007.
- Mannheim, Karl, *Essays on the sociology of knowledge*, Repr., Routledge, London, 1997.
- Mariager, Rasmus & Borring Olesen, Thorsten, Anmeldelse af Jensen, København 2014, *Scandia. Tidskrift för historisk forskning*, 2, 2014, s. 107–115.
- Marx, Karl. *Klasstriderna i Frankrike 1848-1850*. Gidlunds förlag 1971.
- Marx, Karl. *Louis Bonapartes adertonde Brumaire*. Stockholm, 1939.
- Mecklenburg, Jens & Wippermann, Wolfgang, "Roter Holocaust"? *Kritik des Schwarzbuchs des Kommunismus*, Hamburg 1998.
- Meinander, Henrik. *Finlands historia 4: Själständighetstiden*. Helsingfors: Schildts förlag, 1999.
- Meyer, Frank. Company Towns in a Transnational Comodity Chain: Social and Environmental Dimensions of Aluminium Production in Porto Trombetás, Brazil, and Årdal, Norway. I *Company Towns. Labor, Space, and Power Relations Across Time and Continents*, Marcelo Borges and Susana B. Torres (red.), 181–206. New York: Palgrave, 2012.
- Montefiore, Simon Sebag, *Stalin. The Court of the Red Tsar*, New York 2005.
- Montefiore, Simon Sebag, *Young Stalin*, London 2007.
- Montin, Stig. Moderna kommuner. 3 uppl. Malmö: Liber, 2007.
- Morgan, Kevin, Parts of people and communist lives, I: McIlroy, John; Morgan, Kevin & Campbell, Alan (Eds.): *Party People, Communist Lives: Explorations in Biography*, London 2001.
- Morgan, Kevin; Cohen, Gidon & Flinn, Andrew (Eds.), *Agents of the revolution. New biographical approaches to the history of international communism in the age of Lenin and Stalin*, Oxford 2005.

- Mouffe, Chantal. *On the political*. London and New York, 2005.
- Månson, Per. *Från Marx till marxismen. En studie av Karl Marx och marxismens framväxt*. Göteborg 1987.
- Møller, Morten & Rosenfeldt, Niels Erik, Koder, kapital og kurerer. Nye vinkler på Kominterns hemmelige apparat, *Fund og Forskning*, 53, 2014, s. 285-342.
- Møller, Morten, *Ellen og Adam – en fortælling om kærlighed og terror i Stalins Moskva*, København 2014.
- Narinsky, Mikhail & Rojahn, Jürgen (Eds), *Centre and Periphery: The History of the Comintern in the Light of New Documents*, Amsterdam 1996.
- Negt, Oskar och Kluge, Alexander. *Public Sphere and Experience Toward an Analysis of the Bourgeois and Proletarian Public Sphere*. University of Minnesota 1993.
- Nerdal, Roar. Hjørnesteinsbygging i Brasil. *Ukesavisen ledelse*. 22.11.2013.
- Nerdal, Roar. Hydro-eier etterforskes for spionasje. *Ukesavisen ledelse*. 8.11.2013.
- Nerdal, Roar. Hydros jungeleventyr. *Verdensmagasinet X*, 18.2.2010
- Nordin, Rune. *Den svenska arbetarrörelsen – idé, organisation och historia i sammandrag*. Femte upplagan. Tidens förlag, Stockholm: 1987.
- Nordmark, Dag. Åren då allting hände (1830-1897). I *Den svenska pressens historia del II* Erik Gustafsson och Per Rydén (red.). Stockholm 2001.
- Noyes, P H. *Organization and Revolution Working-Class Association in the German Revolution of 1848-1849*. Princeton-New Jersey 1966.
- Nyberg, Klas. *Kommersiell kompetens och industrialisering. Norrköpings ylleindustris tillväxt på Stockholms bekostnad 1780-1846*. Stockholm 1999.
- O'Malley, Padraig, *Shades of Difference. Mac Maharaj and the Struggle for South Africa*, New York 2007
- Olofsson, Magnus. Upploppskulturer: Stockholm och landsort i svenska 1800-talsupplopp. I *Arbetarhistoria* 2014 nr 1-2.
- Olsson, Lars, & Lars Ekdahl. *Klass i rörelse - Arbetarrörelsen i svensk samhällsomvandling*. Stockholm: Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek , 2002.
- Ost, David. Illusory corporativism in Eastern Europe: Neoliberal tripartism and postcommunist class identities. *Politics and Society* 28 (2000), 503-530.
- Parikka, Raimo. Malmin menetetty maine. Työläisyhteisö ja vallankumous 1917. I *Arki ja murros. Tutkielmia keisariajan lopun Suomesta*, Matti Peltonen (red.), 297-324. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura, 1990.
- Peltonen, Matti (red.). *Arki ja murros. Tutkielmia keisariajan lopun Suomesta*. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura, 1990.
- Perényi, János. *Revolutionsuppfattningens anatomi 1848 års revolution i svensk debatt*. Uppsala 1979.
- Petersson, Olof. *Kommunalpolitik*. Stockholm: Publica, 1992.
- Pilcher, Jane, "Mannheim's Sociology of Generations: An Undervalued Legacy", *British Journal of Sociology* 45, 1993 s. 481-495 http://www.academia.edu/294268/Mannheims_Sociology_of_Generations_An_Undervalued_Legacy (använd de 5 januari 2015).
- Pilgrim, Volker Elis, *Ud til højre, Marx – et drama om modsætningerne imellem et liv og ideer*, København 1991.

- Pinto, Luis Flavio. *Amazônia, o século perdido*. Belém: Edição Jornal Pessoal, 1992.
- Polan, A. J., *Lenin and the end of politics*, Oakland 1984.
- Pulignano, Valeria. "Going national or European? Local trade union politics within transnational business contexts in Europe", in Kate Bronfenbrenner, ed., *Global unions: Challenging transnational capital through cross-border campaigns*, pp. 137–154. New York, 2007.
- Rapport, Mike. *1848 Year of Revolution*. London 2008.
- Rinde, Harald. Den lange ventetida. I Amdam, Rolv Petter. Gjestland, Dag, Hompland Andreas (red.). Årdal: verket og bygda 1947-1997, Oslo: Samlaget, 1997: 63.
- Roche, Daniel. *The People of Paris. An Essay in Popular Culture in the 18th Century*. New York 1987.
- Romieu, A. *Det röda spöket 1852*. Stockholm 1851.
- Rosenfeldt, Niels Erik, *Lenin – en revolutionær fundamentalist*, København 2008.
- Rosenfeldt, Niels Erik, *Stalin. Diktaturets anatomi*, København 2006.
- Rothstein, Bo & Blomqvist, Paula. *Välfärdsstatens nya ansikte*. Stockholm: Agora, 2008.
- Rude', George. *The Crowd in History 1730-1848*. London 1964.
- Rundqvist, Mikael. *Demokratin muskler: Kommunpolitikerna och lokala myndighetspersoners åtgärder mot nationalsocialismen i Karlskrona*. Stockholm, 1999.
- Saarela, Tauno & Rentola, Kimmo (Eds.), *Communism: National & International*, Helsinki 1998.
- Saarela, Tauno, Työväenliikkeen tulkinnat sisällissodasta. I *Sisällissodan pikkujättiläinen*. Pertti Haapala och Tuomas Hoppu (red.), 415–424. Helsinki: WSOY, 2009.
- Salomon, Kim *Rebeller i takt med tiden*, Stockholm 1996.
- Sættem, Odd. Årdal og Sunndal Verk. *Store Norske Leksikon* (https://snl.no/%C3%85rdal_og_Sunndal_Verk. Besøkt 21. januar 2015).
- Schmitz, Eva, *Systemskap som politisk handling. Kvinnors organisering i Sverige 1968 till 1982*, Lund 2007.
- Service, Robert, *Comrades. A World History of Communism*, London 2007.
- Service, Robert, *Lenin. A biography*, Cambridge 2000.
- Service, Robert, *Spies and Commissars. Bolshevik Russia and the West*, London 2011.
- Service, Robert, *Stalin. A biography*, London 2004.
- Service, Robert, *Trotsky. A biography*, London 2009.
- Silver, Beverly J. *Forces of labour: Worker's movements and globalization since 1870*. Cambridge, 2003.
- Sippola, Markku. *Social dialogue in Nordic manufacturing companies in the Baltic states: A work organisation approach*. University of Jyväskylä: Social and Public Policy Department of Social Sciences, 2006.
- Siqueira, Ozair Pereira de. *Mineração Rio do Norte Tells its Story from the Beginning*, Porto Trombetas 2002.
- Sjölander, Jonas, *Ingen enkelriktad väg till frihet. Rörelserna och berättelserna om kampen mot apartheid*, Båstad 2014.
- Slater, Candace. *Entangled Edens. Visions of the Amazon, Brazil*. Berkeley, CA: University of California Press, 2002.

- Smith, Janet & Tromp, Beauregard, *Chris Hani – a life too short*, Johannesburg & Cape Town
- Southhall, Roger & Webster, Edward, "Unions and parties in South Africa: Cosatu and the ANC the wake of Polokwane", *Trade Unions & Party Politics. Labour Movements in South Africa*, [ed:] Björn Beckman, Sakhela Buhlungu and Lloyd Sachikonye, Cape Town, 2009.
- Souvarine, Boris, *Staline, aperçu historique du bolchévisme*, Paris 1935.
- Sperber, Jonathan. *The European Revolutions 1848-1851*. Cambridge 2005.
- Stortingsmelding nr. 67 (1974-1975). *Norsk industris utvikling i fremtid*. Oslo, 1975.
- Suodenjoki, Sami. *Kuriton suutari ja kiistämisen rajat. Työväenliikkeen läpimurto hämäläisessä maalaisyhteisössä 1899–1909*. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura, 2010.
- Sveriges Kommuner och Landsting. *Arbetsgivarperspektiv på kommuner och landsting. Fakta och analys 2011*. Stockholm: Sveriges Kommuner och Landsting, 2011.
- Switkes, Glenn. *Foiling the Aluminium Industry. A Toolkit fo Communities, Activists, Consumers and Workers*. 2005: 9-10. <http://www.internationalrivers.org/resources/foiling-the-aluminum-industry-4075> (Besøkt 23.2.2015).
- Taylor, Graham, and Andy Mathers. The politics of European integration: A European labour movement in the making? *Capital and Class* 26 (2002) 39–60.
- Thelen, Kathleen. Varieties of labor politics in developed democracies. In Peter A. Hall and David Soskice, eds., *Varieties of capitalism: The institutional foundations of comparative advantage*, pp. 71–103. Oxford, 2001.
- Therborn, Göran, "Klass, kön och reproduktion", *Sociologisk forskning*, Vol. 18:2. s. 46-57, 1981 <http://www.jstor.org/stable/20850557?seq=2> (använd 27 december 2014)
- Thompson, E. P. *Herremakt och folklig kultur: socialhistoriska uppsatser*. Stockholm: Författarförlaget, 1983.
- Thompson, E.P. *The Making of the English Working Class*. Pelican Books 1968.
- Thorgren, Gunilla, *Grupp 8 & jag*, Stockholm 2003.
- Tornhill, Sofie & Tolvhed, Helena. "Samhällsordningens subjekt och horisonter - om vänster och feminism som kritik och politik." *Fronesis* 25-26, *Feminismen och vänstern*, s. 8-20, Malmö: 2008.
- Titlestad, Thorgrim, *I Stalins skygge. Om korleis ein politisk leiar byggjer og taper makt. Peder Furubotn, NKP og SUKP 1945-49*, Bergen 1997.
- Trehwela, Paul, *Inside Quatro. Uncovering the exile history of the ANC and SWAPO*, Johannesburg 2009.
- Truth and Reconciliation Commission of South Africa Report*, Volume 3 & 4, Cape Town 1998.
- Tucker, Robert C. (Ed.): *Stalinism. Essays in Historical Interpretation*, New York 1977.
- Waldemarson, Ylva, *Mellan individ och kollektiv, Kommunal 1960-2010*, Stockholm 2010.
- Weber, Hermann & Herbst, Andreas, *Deutsche Kommunisten. Biographisches Handbuch 1918 bis 1945*, Berlin 2004.
- Weber, Hermann, Zwischen Autobiographien und archivalischen Zeugnis – Quellenproblematik in der Kommunismusforschung, I: Buckmiller & Meschkat, Berlin 2007.
- Webster, Edward. Lambert, Rob. Bezuidenhout Andries. *Grounding Globalization: Labour in the Age of Insecurity*. Oxford: Blackwell, 2008.

- Vester, Michael. *Proletariatets opståen som laeroproces. Fremkomsten af antikapitalistisk teori og praksis i England 1792-1848*. Dansk utgåva 1978.
- Westerlund, Magnus. Harhaanjohdetut torpparit ja isänmaalliset opiskelijat – Ruotsinkieliset suomalaiset ja vuoden 1918 sota. I *Kun sota on ohi. Sodista selviytymisen ongelmia ja niiden ratkaisumalleja 1900-luvulla*, Petri Karonen och Kerttu Tarjamo (red.), 123–165. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2006.
- Winther Jørgensen, Marianne och Phillips, Louis. *Diskursanalys som teori och metod*. Lund 2000.
- Woolfson, Charles. “Hard times” in Lithuania: Crisis and “discourses of discontent” in postcommunist society. *Ethnography* 11 (2010), 487–514.
- Wright, Erik Olin. “Varieties of Marxist Conceptions of Class Structure”, *Politics & Society*, nr 3, 1980.
- Wright, Erik Olin. *Class Counts*. Cambridge University Press, Cambridge: 1997.
- Ylikangas, Heikki. *Vägen till Tammerfors. Striden mellan röda och vita i det finska inbördeskriget 1918*. Helsingfors: Söderströms, 1995.

Proletärer i alla länder, förenen Eder! Uppmaningen är välkänd och förmodligen lika aktuell idag som när den först skrevs 1848. Arbetarrörelsens historia är berättelsen om människor som slutit sig samman för att vinna politisk demokrati, ekonomisk rättvisa och människovärde. Det är berättelser om hur män och kvinnor organiserat sig och solidariserat sig med andra; såväl lokalt och nationellt som internationellt. Allt detta återspeglas i föreliggande volym vars artikelförfattare skriver arbetarhistoria med olika perspektiv.

I *Förenen eder!* belyses en mångfald av olika perspektiv. Artiklarna handlar om en rad olika problemområden inom det arbetarhistoriska forskningsfältet, har en vid spännvidd över tid och rum, synliggör kvinnor och män som historiska aktörer. Antiologin bygger på texter som presenterades vid Arbetarhistorikermötet i Landskrona, den 25-26 april 2013.

Centrum för Arbetarhistoria grundades 1998 och är ett samarbete mellan Lunds universitet, Landskrona stad, Arbetarrörelsens Arkiv i Landskrona och den ideella föreningen Centrum för Arbetarhistoria. Inom Centrum för Arbetarhistoria bedrivs forskning, undervisning och utställningsverksamhet i syfte att samla, sprida och utveckla kunskapen om arbetets och arbetarnas historia.

